

ՆԱԲ ԵՐԶԱՆ

VI ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՁ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ս. Գ Ի Ր

№ 8

Օ Գ Ո Ս Տ Ո Ս

1906

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Supranli „ՀԵՐՄԷՍ“ Մարտ. փող. № 15.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԹՈՒՐԲՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵԻՀԻՆԳԱՄԵԱԿԸ
Մ. Բաղդասարեանի 4
2. ՇՈՒՆԻՆ ՄԱՀԸ Օգլթալ Միրբօի 25
3. ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ԲԺ. Ն. Տ.
Սարգսի 31
4. ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ-ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ ՈՒՈՈՒՄԼԱՐԱՆԸ ԹԻՖ-
ԼԻՍՈՒՄ 40
5. ՀՈԳՈՒ ՄԵԽԱՆԻԿԷՆ Մ. Ֆերվօրնի Գերմ. Ընագրից
Թարգմանեց Լ. Բարխուդարեանի 55
6. ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍ-
ՏԱՆՈՒՄ Երուանդ Սարգսեանի 74
7. PRO DOMO SUA Լեւոն Սարգսեանի 84
8. ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻՉՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . . 91
9. ԳՐԱԿԱՆ ԷԹԻԿԱ ԵՒ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ Լ. Ս.-ի 92
10. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ
11. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
Մանուկ Աբեղեան՝ «Աշխարհաբարի Քերցականութիւն» . 108
12. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Պետական Դումայի փախումբ.—
Գերցենշտէյնի սպանութիւնը.—Հանդուցեալի ընտրուումը.
—Կամորրա եւ մաֆիա.—Ռուս քիւրսիքատիւն եւ
ընտրութիւնները.—Ստամբուլի տիպի բռնակալներ.—
Կենտրոնական ժողովի ընտրութիւնները.—Մեր կեանքի
ուղղութիւնները.—«Կայծի» եւ «Աշխտամարի» վերա-
բերմունքը դէպի պայքարը մի տոկոսմանտ: 109
13. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Միջպարլամենտական 'կոյրեալ
Լոնդոնում: 122
14. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 124

Նոր շրջան VI տարի

Հրատ. XVIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԳՆ, ՀԱՍՏԵՐԳՆԵԼՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԳՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 8

Օ Գ Ո Ս Տ Ո Ս

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Բնկ. Մաղաթ. փող., 15.

1906

№ 8

ԲՈՎ ԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԹՈՒՐԲՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵՒՀԻՆԳԱՄԵԱԿԸ
Մ. Բաղդասարեանի 4
2. ՇՈՒՆԻՆ ՄԱՀԸ Օգթավ Միլըօի 25
3. ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ԲԺ. Ե. Տ.
Սարգսի 31
4. ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ-ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԸ ԹԻՖ-
ԼԻՍՈՒՄ 40
5. ՀՈԳՈՒ ՄԵԽԱՆԻԿԷՆ Մ. Ֆերվօրնի Գերմ. բնադրից
Թարգմանեց Լ. Բարխուդարեանի 55
6. ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍ-
ՏԱՆՈՒՄ Երուանդ Սարգսեանցի 74
7. PRO DOMO SUA Լևոն Սարգսեանի 84
8. ԿԱՐԼ ՄԱՐԲՍԸ ԵՒ ՄԱՐԲՍԻՉՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . . 91
9. ԳՐԱԿԱՆ ԷԹԻԿԱ ԵՒ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ Լ. Ս.-ի 92
10. ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ
11. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
Մանուկ Արեղեան՝ «Աշխարհաբարի Գերականութիւն» . 108
12. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Պետական գումայի փակումը. —
Գերցենշտէյնի սպանութիւնը. — Հանդուցեալի ընդունումը.
— Կամորրա եւ մաֆիա. — Ռուս բիւրօկրատիան եւ
ընտրութիւնները. — Ստամբուլի տիպի բռնակալներ. —
Կենտրոնական ժողովի ընտրութիւնները. — Մեր կեանքի
ուղղութիւնները. — «Կայծի» եւ «Աշխատանքի» վերա-
բերմունքը դէպի պայքարը մի տոկոսմէնտ: 109
13. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Միջպարլամենտական կողմեր
Լոնդոնում: 122
14. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 124

ՊՈՍՏ-ԱՐԿՂ

19. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

20. ՅԱԻԵԼՈՒՄԾ 1 -ին. Ջէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՁԻ ԲԱՐԱՆ
ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, Թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետյան

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ մանաւանդ բուերը, յատուկ տնուններն ու osur բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտադուրբեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրնի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ԹՈՒՐԹՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽՔԻ ՔՍԱՆԵԻՆԻԳԱ-
ՄԵԱԿԸ

1880—1905

Բ. մաս

Բ Ա Լ Բ Ա Ս Դ

Կամ

Շէյխ Իւրադուլլահի Արշաւանքը դէպի Ատրպատական 1880 թ.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Շէյխ Իւրադուլլահի հարաւային Ատրպատական գործած պատմական այս արշաւանքը Պարսկաստանում «Բալբաստ» անուն տակ յիշատակուած և յորջորջուած է առհասարակ, ուստի ես էլ այդ ժակագրութեամբ մկրտեցի իմ աշխատասիրութեան այս Բ.-րդ մասը: Ես հարցրեցի 90 ամեայ մի մարդացուն թէ ինչ է նշանակում «Բալբաստ».

—«Կուլտուր, լոգի, հարածղաղա» պատասխանեց հինաւորաց մարդը, որ իր բազմաշարժար կեանքումը բաղում «Բալբաստ»ներ էր տեսել յորժամ այդ վայրենիները, աւագակարարոյ և արիւնախում գազան-մարդիկը իրենց յաճախակի արշաւանքներով սարսափեցրել էին հարաւային Ատրպատական նահանգների անպաշտպան բնակչութիւնը: «Բալբաստ գեալդի, դաշըն!» նշանակում է եղեր, ուրիմն.

—Բըդերը եկան, փախէք—եկան կոտորելու, թաւանելու, առնուցելու, մահ, աւեր, արիւն-արցունք, սարսափ և յուսահատութիւն սփռելու շէն և խաղաղ գիւղերում. այսպէս եղել է միշտ և այսպէս արեւ են նաև Շէյխ Իւրադուլլահի յատուկ դրօշութեան տակ համախմբուած քրդերը 1880 թուականին:

I

«Շէյխը գալիս է»։ Սարսափը Ատրպատականում, Արշաւանքի պատճառները, Պարսկական քրդերը, Հաւստահարութիւնը և Շէյխի բողոքը, Երեք գլխաւոր դէպքեր, Ո՞վ էր Շէյխ Իւթադուլլահը, 8 ասորական զիւղեր նով-գայում, Գաղունայի մեծ գանձը և գաղտնիքը, Ընդհարում քրդոց հետ, Յոր Մէլիքի քաջութիւնները 5 Թօռուններ և ջհատ, Ասորիք կոտորում և մասմը ալ յրում են, 8 զիւղի կապալները և Անգլ Կօնսուլ Taylor, Շէյխը գրտնում է գանձը և տիրապետում, Սուլթան Մաջիդի ֆարմանը, Շէյխի գանակոծումը, Իւթադուլլահը Պալսում, Անգլիան ոչինչ չարեց, Շէյխը վեհանձն է հանդէպ ազնիւ մարդկանց, թէ ինչպէս քիլիսան քալայի փոխուեց։

Հազար ութ հարիւր ութանասուն թուականի աշունը արդէն սկսել էր, երբ ամբողջ Ատրպատական յանկարծ վերի վայր յուղուեց, զի գալիս էր Շէյխ Իւթադուլլան իր անհամար զօրքերով, և Պարսից տէրութիւնը ոչ մի նախապատրաստութիւն չունէր այսպիսի մի հզօր թշնամու արշաւանքին առաջն կտրելու։ Սոսկումն ու սարսափը տիրապետում էր ամեն տեղ, մինչև իսկ Թաւրիզում գրութիւնը երկիւղալի էր և քաղաքի օտարներկրացի բնակչութիւնը պատրաստուում էր անցնել Ռուսաց սահմանը, փոշտային երթևեկութիւնը դադարել էր արդէն և հեռագրական հաղորդակցութիւն չկար դեռ այն ատեններ Ուրմիոյ և Սովուշքուլաղի հետ։

Արշաւանքը ունէր իր բնորոշ պատճառը և կարժէ հետագոտել այդ հարցը։ Պարսկահպատակ քրդերը, մօտաւորապէս մէկ միլիօն, Սիւննի աղանդին են պատկանում. Շիյա քրդեր բոլորովին չկան։ Նրանք զբաւած են սովորաբար երկրի լեռնային մասերը թիւրքօ-պարսկային սահմանների լեռնաշղթայի ուղղութեամբ և բաժանուած են դանազան ցեղերի, որոնցից 12 ամենանշանաւոր Աշիրաթներ մասնակցեցին 1880 թ. մեծ արշաւանքին ընդ գլխաւոր հրամանատարութեամբ Շէյխ Իւթադուլլահին և նրա 2 որդեկերանց։

Այդ Աշիրաթներն են.

1. Մանկուռ մօտ 5000 տուն
2. Մամաշ » 5000 »
3. Զարչա » 8000 »
4. Մուքրի » 10,000 »
5. Դէբուքրի » 10,000 »
6. Գէվրիբ » 100,000 հոգի (վրանաբնակներ)

7. Փերան	}	100,000	»
8. Ադօ			
9. Զուգի			
10. Շիկակ			
11. Ճար (Սագըզի կողմեր) 50,000			»
12. Ղարափափախ քրդեր ?			»

Այդ բոլոր քրդական ցեղերը, սակայն ճանաչում էին Շէյխ Իւրադուլլահին որպէս իրենց «Հայրիկը» և նկատելով որ Պարսից կառավարութիւնը, մանաւանդ պաշտօնական դասակարգը և աղաները մեծապէս ճնշել էին նրանց, Շէյխը 1880 թուականի սկստեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին երկու տեղեկագիրներ ուղարկեց Ամերիկայի Dr. Gochran-ին Ուրմիում, ցանկութիւն յայտնելով որ Բրիտանական զենեքալ կոնսուլին հաղորդուէին այդ գրութեանը: Արտայայտուած գանգատները և զգոհութիւնները հետեւեալներն էին. 1 Շուճայի ղովէն 50 քրդերին գլխատել էր տուել առանց պատճառի և Շէյխ Իւրադուլլահի գիւղերին 100,000 թումանի ֆլաս էր տուել: 2 Ուրիշ մի խան, Մուրնի Դովէն, Իւջնի գաւառի գլխաւոր քրդերից մի քանիսին ձերբակալել տալով 25000 թուման տուգանք էր նշանակել նրանց ազատ արձակելու համար, և մինչև փողի վճարումը նրանց կանանցը պատանդ էր պահել իր մօտը: 3 Մանկուռների ցեղապետ հոջակաւոր Համդէ Աղան էլ Սովուջրուլաղի հաքիմի հետ գփտութիւն ունենալով՝ ի մասին նրա Թուրքիայից բերած մեծ կողոպտութի բաժանման՝ կառավարիչը հրամայել էր նրան բռնել և շղթայակալ բանտարկել. բայց քաջարի լեռնականը սուրը քաջած յարձակում է պահապանների վրայ, և չորսին էլ սպանելով փախչում է լեռները, հաւաքում է իր աշիրէթը և ուրիշ զգոհ ցեղերին էլ համոզելով ապստամբութեան դրօշակը պարզել, իմաց է տալիս Շէյխին որ պատրաստ է մեծ ոյժերով նրան օգնել արշաւանքի միջոցին: Այսպէս էին հանգամանքները պարսկական Քրդաստանում այդ տեղերը, երբ Շէյխ Իւրադուլլան կազմում էր իր Ատրպատականի վրայ յարձակուելու ծրագիրները:

Այստեղ կ'արժէ քիչ մը կանգ առնել և աւելի մօտիկից ծանօթանալ նրա անձնաւորութեան հետ, նկատելով որ նա այդ հոջակաւոր արշաւանքովը պատմական մի մարդ դարձաւ և անուն և համբաւ ստացաւ:

Շէյխ Իւրադուլլահի հայրն էր Թուհար Աղան, մի բուրդ աննշան մօլլա, համեստ զիրքի և ապրուստի տէր մի մարդ: Նա

ապրում էր Հովղա գաւառակի Շէմզդէինան աւանում անդորր և գոհունակ վիճակում: Նրա անդրանիկ որդին՝ Իւրադուլլահը բնականից օժտուած լինելով խելքով ու ճարպիկութեամբ, բարձր ձեռքտուններ էր տածում և սկսում է իրենց ընտանեկան վիճակի բարուոքման և բարեխառութեան մասին մտածել ու գործել: Այդ խաղաղ ժամանակներում Հովղայում կային 8 մեծ ասորարնակ զիւղեր, որոնց մէջ ամենանշանաւորն էր Գադունա աւանը, ուր գտնւում էր յանուն Մար-Շմուն Բարսաբայի կառուցեալ մեծ, հոյակապ և հինաւուրց եկեղեցին, որի հիմքերի տակի գաղտնի պահարաններում թաղուած թաղնուած է լինում ահագին հարստութիւն և մեծ գանձ: Իւրադուլլահը կարողանում է տեղեկանալ այդ գաղտնիքին, ասում են, իբր թէ նա մի հին ձեռագիր պատմութեան մէջ կարդացել է այդ մասին և դա այնքան էլ անհաւանական չի կարող լինել: Դրանից յետոյ նա սկսում է ամեն հնարաւոր ջանք ի գործ դնել հետզհետէ Գադունայի ասորիներին ցրուելու: Պեղըրխանի սարքած մեծ կոտորածների միջոցին քրդերը մի օր յարձակում են նաև այդ զիւղի վրայ, բայց ժողովուրդը լաւ զինուած լինելով քաջարի դիմադրութիւն է անում և աւագակային ամբոխը հեռանում է: Այն ատեն կտրիճ ասորիները իրենց քաջասիրտ Յոթ անուն Մէլիքի առաջնորդութեամբ հետապնդում և հալածում են քրդերին և տեղի է ունենում կատաղի պատերազմ. թշնամին մեծ կորուստներ է կրում, իսկ ասորի հերոսներին աջողում է գերի վերցնել հինգ թօռունների, որոնց ձեռքերը կապելով ուղում են տանել Դըշա մեծ զիւղը նրանց էլ Աղասու ցեղապետի մօտ, որպէսզի նա դատաստան կտրէ: Մէլիքը մի ուրիշ կտրիճի հետ՝ գերիներին առաջը ձգած շարունակում է ճանապարհը: Քիչ յետոյ Մէլիքի ընկերը մի որևէ պատճառով յետ է մնում, իսկ Մէլիքն ալ կանգ է առնում մի չիբուխ քաշելու. այս պատահութեանից օգտուելով քուրդերից մինը կարողանում է իրա ձեռքի կապանքը մի կերպ արձակել և ազատում է նաև իր ընկերներին. սակայն նրանք զինաթափ արած էին, մինչդեռ Մէլիքն և ընկերը զինուած էին գնում: Գերիները ամփոփ ամփոփ սպասում են մինչև որ Մէլիքը նրանց մօտ հասնում է և հինգը մէկանց, յանկարծ, նրա վրայ յարձակուելով գետինն են տապալում քաջին. սկսում է անհաւասար և կատաղի կռիւը: Քրդերը ոգի ի բռին աշխատում են նրա ձեռքիցը Շէշխանէ հրացանը խելու, բայց այդ չի աջողում նրանց, նա պինդ բռնած չի տալիս. նրանք այժմ սկսում են թակել նրան անխնայօրէն: Քաջարի Մէլիքը յանկարծ իր կեռ խանչալը քաշելուն պէս խփում է մի քրդի

կուրծքին, յետոյ կայծակի արագութեամբ յարձակուում է մէկի ու միւսին վրայ, աջողակէս բոլոր հինգին էլ տեղնուտեղը սպաննելով. ինքն էլ սակայն ուժասպառ եղած նրանց շարքում վայր է ընկնում անզգայ: Շատ չանցած յետմնացած ընկերը գալիս համեում է, բայց երբ նա իր աչքերի առաջ տարածած սոսկալի և արիւնուռչտ տեսարանը նկատում է՝ սարսափահար թողնում փախչում է, կարծելով թէ Մէլիքն ալ մեռած է նրանց հետ: Սթափուելով քիչ յետոյ, Մէլիքը վեր է կենում և կազդուրուելու համար մի չիբուխ է լեցնում, և քամակը մի քարի տուած սկսում է ծխել, սպասելով միանգամայն իր յետմնացած ընկերոջ, որը սակայն չի երևում բոլորովին: Մի քրդուհի այդ միջոցին նոյն ճամբայից անցնելով և տեսնելով հինգ մարդկանց դիակների գլխին նստած հանգարտ իր չիբուխը քաշող հերոսին, բացականչում է. «Տեսէք, տեսէք, հինգ կտրիճներին սպաննել է և չի ամաչում գլուխներին նստած չիբուխ էլ քաշելու»: Մէլիքը նոր գլխի է ընկնում թէ ինչ է պատահել, վեր է կենում ու փախչում, համոզուած լինելով որ նրա համար բացի փախուստից և թաղնաւելուց փրկութեան ոչ մի ուրիշ միջոց չկար: Իսկոյն եղելութիւնը յայտնի է լինում բոլորին և քրդերը գալիս դիակներն վեր առնում տանում են: Հետեւալ օրը ջնատ հրատարակում են Հովդայում բնակուող բոլոր ասորիներին կոտորելու: Թշուառ քրիստոնեաներին ոչ մի տեղից օգնութեան յոյսի նշոյլն իսկ չկար. ուստի և նրանք սկսում են ամեն բան թողած փախչել: Վրայ են հասնում սակայն քրդերի կառաղի վոհմակները և անել կոտորած է լինում. շատ քիչերին աջողում է ազատուել, օրոնք ապաստան են գտնում Իւջնիում և Ուրմիոյ սահմանների ասորի գիւղերում: Այդ բաղդաւորների թւում է գտնուում մի հարուստ ասորի, որ իր հետ ազատում բերում է նաև Հովդայի այդ ութ ասորական գիւղերի կառալ թղթերը: Նա իր բնակութիւնը հաստատում է Իւջնի քաղաքում: Այսպիսով քրդերը տիրանում են այդ գիւղերին: Ազատուած ասորիները պատգամաւորներ ուղարկում են էրզրումի անգլիական զինեւալ կոնսուլ Taylor-ին, որ լսելով սոսկալի եղելութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, խոստանում է ազդեցիկ աջակցութիւն իրենց արդար պատկաշտաւորութեան մասին: Պոլսոյ մեծ դեսպանը սկսում է լըրջօրէն զբաղուել այս խնդրով, իսկ դիւանագիտութեան համբերութիւնը, յայտնի է որ, անսպառելի է և անվախճան, (որպէս հայկական և մակեդոնական հարցերում էլ այդ բացորոշ ապէս տեսնուեց): Իսկ գալով Իւրադուլահին՝ նա յիշում է

Գիտունայի ստորերկրեայ գանձերը և իսկոյն գնում է գրաւելու այդ գիւղը իրա համար և հոյակապ ու հինաւուրց եկեղեցին քար ու քանդ անել տալով՝ դուրս է բերում այդ մեծ հարստութիւնը և փոխադրում Շէմզդինան իրենց տունը. մինչդեռ անդին դիպլօմատիական բանակցութիւններ էին կատարւում Անգլիոյ զեսպանատան և Բ. Իրան միջև ծանուցեալ խնդրոյ կարգադրութեան մասին: Ղերշապէս Սուլթան Մաջիտը ձանձրացան՝ ֆարման է տալիս հրամայելով Իւբազուլլահը նորից վերականգնէ հիմնայատակ արած այդ եկեղեցին իր ծախսովը և ասորոց յանձնէ այդ գիւղը ամբողջովին: Շէյխը բոլորովին ականջ չի կախում այդ հրովարտակին: Սուլթանն էլ բարկացած ըմբոստ Շէյխին Պոլիս է կանչում: Էրզրումից անցնելիս Իւբազուլլահ գնում է այցելել Անգլիոյ կոնսուլին, խնդրելու նրա միջամտութիւնը, որպէսզի առանց Պոլիս գնալու խնդրոյն մի կերպ բաւականութիւն տրուի, վերջանայ. նա կոնսուլագ ժտնելիս այնտեղ են լինում նաև պատգամաւոր ասորիները և իսկոյն յայտնում են Taylor-ին որ նա հէնց ինքն է իրենց եկեղեցին բանդել տուողը և գանձերը յափշտակողը. — աղնիւ անգլիացին, կորցնելով իր սովորական սառնարիւնութիւնը, իսկոյն պատուհանից դուրս նետուելով յարձակում է Շէյխի վրայ և սկսում է անխնայ ծեծել նրան, մինչև որ էլի ասորիք եկել աղատել են իրենց թշնամուն կոնսուլի ձեռքից: Taylor նրան ուղարկում է Վալիին, պահանջելով անմիջապէս նրան ուղարկել Կ. Պոլիս: Այնտեղ նա մնում է երկար և իր հարուստ գանձից առատաձեռնօրէն կաշառելով աջ ու ձախ պալատի պաշտօնեաներին՝ կայսերական շնորհաց արժանանում է և թոյլտուութիւն է ստանում հայրենիք վերադառնալ, պայմանաւ որ Ասորոց որեւէ բաւականութիւն տալով ձայները կտրէ Սուլթանի ականջից: Նա խոստանում է ամեն բան միայն թէ օձիքը ազատելու համար, զի ռիվ պիտի ստիպէր նըրան յետոյ Կորդուաց աղատ և անառիկ լեռների վրին կատարելու իրա տուած խոստումները: Շէյխը տուն վերադառնալուց յետոյ սկսում է հետամուտ լինել այդ 8 գիւղերի կապալաթդլթերն ձեռք անցնելու, և տեղեկանալով որ նրանք գտնւում են Իւջնիում մի Ասորու ձեռքին, մարդիկ է ուղարկում, զաղտնի նրան սպաննելով, այդ կարևոր թղթերին տիրանալու: Բայց այդ բանը չի աջողւում նրան: Ժամանակ անցնելով և տեսնելով որ Անգլիան ոչինչ չարեց այդ զրկուած թշուառ քրիստոնեայ ժողովրդին այդ հրատապ հարցում որեւէ աստիճանով արդարութիւնը գործադրել տալու, և այդ ասորին

էլ վախենալով որ Շէյխը սնապառճառ մի օր այդ թղթերի համար նրան որևէ կերպով և միջոցով սպաննել տալու կը յաջողէր, վճռում է ինքը անձամբ վեր առնել և տանել յանձնել դրանց Շէյխին: Իւրադիւլանը շատ ուրախ է լինում այդ մասին, և նրան պարզենք է տալիս և խոստանում է ամեն տարի ցկեանս նրան իր այդ մեծ վեհանձնութեանը համար փող ուղարկել և վարձատրութիւն. ընծայում է նաև նրան մի ընտիր հրացան, ձի, սաւկայն Շէյխի ծառաները ճանապարհին յետ են խլում: Այժմ Գաղունայում Շէյխ Մէհմէդ Սադրը կառուցանել է տուած մի հոյակապ ամրոց, որի շինութիւնը 8 տարի է տեւել և վանեցի հայ որջնադիրներ հիւսեր և բանուորներ ընդ հսկողութեամբ յայտնի ճարտարապետ Ուստա Ասատուրի աշխատել են այնտեղ: Ահա թէ ինչպէս շնորհիւ քաղաքակիրթ և քրիստոնեայ ու ամենազօրեղ Մեծ Պետութեանց հինաւուրց եկեղեցին Մար- Շմոն Բարսաբային փոխուեցաւ Քալայի Գաղունայի:

II

Ծրագիրը գործադրած. «Չուտողին մալը ուտողին հալալ է», Շէյխի կենցաղը, Շէյխը անսխալ է. Անկախութիւն քրդաց, Քրիստոնեայք հաւասար իրաւանց տէր. Ինքնօրէն Հայաստանի հանդէպ ազատ Քրդաստան. «Ցեցը փրթիւ էր». Արշաւանքի ծրագիրը, բանակի հրամանատարներ և հայ սարգաւրդ. Կապույտ դրօշակներ, Մանգուս ցեղը, Սովուշուլաղ անձնատուր, Ձհատ ընդդէմ շիաների, Միանգուրի կոտորածը, Դէպի Մարաղա, Քրդերի պարտութիւնը Սային-Կալա, Բինաբ քաջ զազին, Պարսից զօրքը, general von Wagner.

«Չուտողին մալը ուտողին հալալ է» ասել են, և այսպէս էլ արեց Շէյխը. նա Մար-Շմոն- Բարսաբայի գանձերին տիրանալուց յետոյ քսակին բերանը լայն բաց արեց և սկսեց իշխանաւթալ կեանք վարել. նա մի նշանաւոր մարդ էր, աշխատասէր, գործունեայ, քաղաքավարի և բանխմաց: Նա գիտէր հանգամանքներից օգտուել և առիթ չէր փախցնում յաշս բրդական ժողովրդեան իր ազդեցութիւնը և հեղինակութիւնը պատկառելի և մինչև իսկ յարգելի դարձնելու: Նա թէպէտ իր անմատչելի լեռանց խորշերումը մի համեստ, պարզ կենցաղավարութեան էր հետևում, բայց նոյնպէս սատարաթիւ բանակ մ'ունէր համակրողների և հետևողների, որոնք սիրալիր հիւրընկալութիւն էին դնում ու վայելում Շէյխի ապարանքներում, իսկ որքն ու այրին շարունակ նրա հայրական խնամաց և հոգատարութեան առարկայ էին դարձած: Հեռուից և մօտից քրդերը գալիս էին

Շէժդղինան իրանց ցաւերն ու նեղութիւնները նրան պատմելու, խորհուրդ-խրատ խնդրելու կրօնի և խղճի վերաբերեալ հարցերում, նրա պատգամները ընդունելու և յարգում, մեծարում էին նրան իբր մի ներշնչուած և անսխալ առաջնորդ: Եւ ճշմարտութեան հակառակ չի լինիլ բոլորովին ասել, որ Սուլթանից և Մէքլայի մեծ Շէրիֆից յետոյ Սուլթանի շրջանում Շէյխ Իւբադուլլահը ամենասուրբ անձնաւորութիւն էր հանդիսանում, և հազարաւորներ պատրաստ էին նրան հետեւելու, ոչ միայն իբր մի ազգեցիկ, իմաստուն իշխանի, այլ նաև իբր Ալլահի մի նոր ուղարկած փոխանորդին:

Գնալով նա փառասէր ձգտումներ սկսեց ցոյց տալ և և աշխարհակալական երազներ սնուցանել իր վառվուռն երևակայութեան և անհանդարտ սրտին մէջ: Նա կապմել էր անկախ և ազատ մի Գուրդաստանի ապագայ ծրագիրը և նպատակն էր բոլոր քուրդ ցեղերը համախմբել ու միացնել իր տիրապետութեան ներքև: Դէպի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները նա տողորում էր բարեհաճ և բարեկամական զգացումներով, որպէս նա ցոյց էր տալի, յայտարարելով թէ նրանք հաւասար իրաւանց տէր պէտք է դառնային իր տիրապետութեան տակ: Եւրոպացի օտարականներին հետ նա խիստ սիրալիր էր վարում ու վերաբերում և միշտ ջանք էր անում աշխարհի հասարակաց կարծիքը իրա կողմը շահելու: Ի վերայ այսր ամենայնի ուսման էլ կարծում են որ Սուլթան Համիդը այն ատեններում կազմուելիք ինքնօրէն Հայկական Գաւառների հանդէպ ու յանդիման՝ գաղտնի հրահանգներով թեւադրել էր Շէյխին որպէս մի ճարպիկ, ձեռնահաս ազգեցեւորութիւն վայլող մարդու, լանիւ ու արդեամբ աշխարհին ցոյց տալու թէ քուրդերը տիրապետող և գերակշռող ցեղն էին կապում այդ ինքնօրէն դառնալու վրայ եղող նահանգներում: Ինչ որ ալ լինէին գլխաւոր շարժառիթները ահաւոր և մեծազորդ արշաւանքին, 1880 թուականի հոկտեմբեր ամսին «ցեցը վերթել էր» արդէն, ինչպէս կասեն, և քրդական ահիլ բանակը անցել էր պարսկական սահմանները: Մշակուած ղինուորական ծրագրի համաձայն բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստանձնել էր ինքը Շէյխ Իւբադուլլահը, Ուրմիոյ և շրջակայից բանակի հրամանատարն էր Շէյխ Մէհմէդ Սալըղը, իսկ Իւջնի-Սուլուջբուլաղ և շրջակայից բանակի հրամանատարութիւնն էլ յանձնուեց Շէյխ Արդուլ Գադերին. բացի սրանցից հայազգի քիւրդիկ Սիմօն Զիլինկերեանն էլ Սարգարի տիտղոսով նշանակուած էր ընդհանուր խորհրդական արշաւող բանակին և ունէր մեծ լիազօրութիւններ: Մեծ Շէյխը յատ-

կապէս նրան հետն էր վեր առել բերել, որպէսզի նա հսկէր և թոյլ չտար քուրդ զօրքին ու ամբողջին քրիստոնեայ ընտելչութեան որևէ վնաս հասցնել: Շէյխը յատկապէս պատրաստել տուել էր կապոյտ դրօշակներ Քրիստոնէից համար, որպէսզի իրանց տների վրայ գետեղէին, ի նշան հպատակութեան և զրանով զերծ մնայն ընդհանուր ճարդէն և ալան-թալանէն:

Պարսկական Քրդաստանի աշիրաթներից համարեա ամենաբնն ալ ժամնակցան Արշաւանքին. զրանց մէջ, ժամնաւորապէս, յիշատակութեան արժանի է Մանգուր ցեղը, որի հրամանատարն էր Համդա Ալան, որը Կուրանի վրայ երդուել էր ցմահ պատերազմը շարունակելու:

Սովոջըուլազ քաղաքը առանց հրացանի մը պայթիւնին առեցին քրդերը, նահանգապետը իր ամբողջ զօրքով կանխապէս փախուստ տուած լինելով. քաղաքի Սիւննի կրօնապետը խնդրեց մի ժանիֆեստով հրատարակեց թէ ջնադ էր, այսինքն սուրբ պատերազմ ընդդէմ Շիաների: Դրանից յետոյ յաղթական բանակը անցաւ Թաթալու գետը և յարձակոււմ գործեց Միանգուր քաղաքի վրայ: Սալիմ խան Չարտավլին նախ փորձեց իր հրամանի տակ գտնուած ձիաւոր և հետեակ զօրքով Քրդերին դիմադրելու, բայց տեսնելով որ թշնամու թիւը գնալով ստուարանում էր, յուսահատուած ձգոււմ փախչում է, իսկ ընտելչները, թաղելով իրանց արժէքաւոր իրերը, գիշերուայ մթութիւնից օգտուելով, ցիր ու ցան լինում են: Հետեակ առաւօտ քրդերը մտնում են քաղաք և սկսում են անխնայ կոտորել մնացած ժողովուրդը իբր 3000 հոգի, արք և կանայք և մանկաւոր. շիյեա, հրէայ և հայ հաւասարապէս սուրի ճարակ էին դարձել: Յետոյ ամբողջ քաղաքը կողոպտեցին ու այրեցին: Այժմ ճանապարհը բոլորովին բաց էր թշնամուն առաջ և բանակը շարժուում է դէպի Մարաղա և Բինար, ճամբի վրայի բոլոր գիւղերը թալանելով, այրելով և ընտելչներին կոտորելով: Կարծելով թէ Մարաղայում պարսից շատ զօրք կայ, միայն 300 քուրդ ձիաւորներ են մօտենում քաղաքին հետապօսելու, Գաւըմ խան Սարթերը թոյլ է տալիս որ նրանք մի քանի ժամ հրացանածգութիւն անեն, մինչև որ փամփուշտի պաշարնին սպառուէր, յետոյ նա յարձակոււմ է իր զօրքով քրդերին վրայ և ամբողջովին կոտորում է նրանց, միայն մի քանի հոգի պրծնում են Շէյխ Աբդիւլ Գադերէն լուր տանելու, որ Մային-Կալայի վրայ արշաւում էր այն միջոցին: Այս անսպասելի պարտութեան մասին տեղեկանալուն պէս՝ նա խուզին իր բանակին գլուխն անցած առաջ է ընթանում Բինարի վրայ, որ Մարաղայից միայն 2 աղաջ (ֆարսախ) հեռու է: Ինչ-

Թիմատը Սալթանան արդէն բաւական զօրքով Բինաբում էր, քաղաքը պաշտպանելու: Մարաղան իր հինաւուրց պարխապներէ շնորհիւ ազատուել էր կատաղի քրդերի յարձակումից, իսկ Բինաբ բաց դաշտի միջին անպաշտպան մի տեղ լինելով՝ քրդերը դիւրաւ մտել էին մի հեռաւոր թաղը: Այդ ժամանակ քաղաքի ղազին հաւաքում է ժողովրդին ի մի վայր և յորդորելով և քաջալերելով ամենքին, յարձակում են թշնամու վրայ, որոնք ստիպուած են լինում փախչել. վրայ է հասնում նաև պարսից զօրքը և քրդերը մնում են երկու կրակի և սուրի մէջտեղը. Ղարաբաքաւս կոչուած քրդերը մանում են բաւա թընդանօթներէ տակին, իսկ Արդ-Ուլ-Գատէր հազիւ թէ կարողանում է իր հեծած արաբական ընտիր նժույգի (մատակ) արագութեան շնորհիւ մազապուրծ փախչիլ ազատիլ՝ Շահսափան և Բախտիարի Պարսից անկանոն հեծելազօրքի ձեռքն ընկնելուց, որոնք աւատրիական général von Wæner-ի հրամանատարութեամբ հոկտեմբերի կէսին հասել էին Բինաբ: Այս բանակը 1800 հետեակ և 2000 ձիաւոր զօրքից էր բաղկացած և նոյեմբերի սկզբները զնաց Սովուշքուլաղ ու նորից գրաւեց քաղաքը, քրդերին ցիրու ցան անելով, որոնք քաշուեցին իրանց անառիկ և անմատչելի լեռները:

III

Բաքուս-ը Ուրմիայում.—Լեռնական ասորիք Շէյխի բանակում. էլի Սիմօն աղան, Consul Abott և Dr. Cochran. Պարսից զօրքը, Երեք պատգամաւորք կրակի տակին. Ուրմիայիք ուզում են անձնատուր լինել. Շահի միակ լոյսալ պաշտօնեան. 24 ժամ միջոց. Ուրմին փրկուած է: Արհաւիրքը Ուրմիոյ դաշտում. Շէյխ Մէհմէդ Սադըդ և Կարմիր Սուլթանը. Կապլան (Սալմաստ) գրաւուած. Թամուր Բաշա. Արշաւանքի հետեանքները. 19-րդ դարի վանդալները. Ռուսաց զօրքը գալիս է Արագի ափը: Շէյխի ծրագիրը ջուրն է ընկնում. քրդերը անընդունակ օրինական աատերագմի:

Արշաւանքն սկսելիս Շէյխ Իւրաղուլլահը ստուար բանակի մի գլուխն անցած առաջ էր խաղաղացել Ուրմիոյ վրայ. սահմանապիտից սկսած մինչև ծովափը տարածուած ընդարձակ դաշտին մէջ դանդաղ համարեա բոլոր դիւղերն ալ արդէն վաղուց Շէյխին հպատակութիւն յայտնել էին երկիւղից և անպաշտպանութիւնից. բայց քաղաքը դեռ դիմադրում էր շնորհիւ իր հինաւուրց հողէ պարխապներին: Հոկտեմբերի 20-ին Շէյխը 8000 ձիաւոր զօրքով երևում է Սիր լեռան վրայ, որ քաղաքից իբր 2 ժամ հեռաւորութեան վրայ է գտնուում: Այդ բանակում կային նաև 300 լեռնական ասորիներ, որոնց

հրամանատարներն էին Մար-Եօսիֆ և Հովզայի Մատրուներ (Մէտրորոլիս). դրանք մասնակցել էին արշաւանքին Շէյխի ստիպելովը: Նրանց հետ էր նաև Քիւթիկչի Չիլինկերեան Սիւսն աղան: Այդ միջոցներին Ատրպատականի բրիտանական գնեւ-րաւ-կօնսուը Mr. Abbott Թաւրիզից Ուրմի էր ուղևորուել իրաց վիճակի հետ մօտից ծանօթանալու համար: Հոկտեմբերի 23 ին Շէյխ Իւրադիւլլահի առաջարկութեան համաձայն Mr. Abbott Dr. Cochran և Սիւսն Աղան Ամերեկեան ճեմարանից (քաղաքից մի ժամ հեռու է գտնոււմ, ուրեմն պարսպից դուրս) մեկնում են դէպի քաղաք կարգադրութիւններ անելու, որպէսզի չէզօք մասը բնակչութեան հետանայ քաղաքից: Mr. Abbott այդ մասին սապէս է տեղեկագրում*). «Գլխութեան գործ մը կատարած լինելու համար ես գնում էի դէպի քաղաքի գլխաւոր դուռը: Իբր հարիւր կանգուն հեռաւորութեան վրայ ես մի պահակ որպէս պատուիրակ ուղարկեցի, յայտնելու համար մեր նպատակը. բայց մենք նկատեցինք որ պարսիկները սկսեցին նրա վրայ կրակել, և մի վայրկեանից յետոյ մենք ամենքս էլ կրակի տակին էինք դնուում. գնդակների տարաւի մ'էր որ մեր վրայ թափոււմ էր ամեն կողմից և անդադար: Ես և ընկերներս ստիպուած եղանք արագօրէն յետ դառնալ դէպի ճեմարան և ես կեանքս կը պարտիմ միայն իմ ձիուս արագութեան»:

Քաղաքացիք ցանկանում են անձնատուր լինել Շէյխին, և ժողաներն ալ մի պատգամաւորութիւն խրկել էին որպէսզի քաղաքը քրդերին յանձնուէր. միայն նահանգապետը, Իգրալը Դովլէն՝ յայտարարեց թէ ինքը, բոլորովին հակառակ էր այդ մտադրութեան և ցվերջին շունչ հաւատարիմ պիտի գտնուէր Շահին: Նա իր տրամադրութեան տակ ունէր երկու զօրաբաժին խզճուել զինուորներէ, բայց նրանց առաջնորդեց կռուիսպարեղը. բնական էր որ նրանք պիտի յաղթուէին քաջարի քուրդերից: Վերջին անգամին նրանք 2 թնդանօթ թողնելով թշնամու ձեռքը պաշարուեցին նրանից: Այն ժամանակ նահանգապետը ուղարկոււմ է Dr. Cochran-ը Շէյխին մօտ 24 ժամ միջոց խնդրելու, որպէսզի կարգադրուէր քաղաքի յանձնումը առանց արիւնահեղութեան: Շէյխը շատ սիրում և յարգում էր այդ բարեսիրտ ամերիկացի բժշկին և միայն նրա խաթերին ընդունեց առաջարկուած պայմանը: Եւ այս բանը փրկեց իսկուպէս Ուրմին, բանդի պարսիկ զօրքը ժամանակ վատտակեց հաւաքուելու և նորից կազմակերպելու քաղաքի պաշտպանութեանը համար: Նրանք դրանից յետոյ կռուեցին քաջութեամբ և ե-

*) Consular Report W. 23. 1880.

րեք օր ու երեք գիշեր պատերազմ շարունակուեց: Մի անգամ քրդերին աջողուում է Չարբաշի գուռը խորտակելով այնտեղ գտնուած թնդանօթը գրաւել, բայց չեն կարողանում պահել այդ գիւրքը. յետոյ քրդերը կտրում են քաղաքի ջուրը: Անձնատրուժեան րանակցութիւնները կրկին սկսուում են:

Այդ միջոցին ամբողջ Ուրմիոյ դաշտը գտնուում էր քրդերի տիրապետութեան տակ և նրանք անխնայ կողոպտում և կոտորում էին գիւղական բնակչութիւնը, առանց ցեղի և կրօնի խտրութիւն դնելու. 27 ասորաբնակ և մի տասնեակ հայաբնակ գիւղեր բոլորովին թալանուեցին և հարիւրաւոր քրիստոնեայք սրախողխող կոտորուեցին. իսկ Շիյաների տուած զոհերի ու կորուստների գումարը անհաշուելի է: Այդ բոլոր անողն էր Շէյխ Մէհմէդ Սադըղը, Իւքադիւլլահի մեծ որդին, որ ներկայումս էլ յայտնի է իր անգութ և արիւնարբու մի դահիճ, արժանի պաշտօնակից և գործակալ Մեծ Մարդասպանին: Սոսկալի արշաւանքը հասել էր մինչև Սալմաստի սահմանները և քուրդ հրոսակաց ջոկատներ գրաւել էին Կալվան ասորաբնակ մեծ գիւղը, որ Դալասարից 6 ժամուայ ճանապարհով հեռու է միայն: Այդ միջոցներին էր որ Թամուր-Բաշա խանը Մակուից 5000 զօրքով վրայ է հասնում և Գըզ-Կալա-Բուռն ու մօտ րանակ է դնում. հետեւալ օրը տեղի է ունենում առաջին ճակատամարտը, յորում քրդերը մեծամեծ կորուստներ կրելով յետ են փախչում դէպի Ուրմի: Թամուր հալածում է նրանց և քաղաք մտնելով ազատում է ժողովրդին քրդական պաշարումից: Արշաւանքը հասել էր իր գազաթնակէտին և Շէյխը ընկճուած ու յուսահատուած իր կրած պարտութեամբ Ուրմիոյ առաջ և Արդուլ Գադէրի կրած պարտութիւնը ի Սովուջ-բուլաղ, Նոյեմբերի 11-ին հրամայում է իր զօրքին յետ նահանջել դէպի օսմանեան երկիրը. կոտորելով, կողոպտելով ու աւերմունք սփռելով 19-րդ դարավերջի այդ վանդալները վերադառնում են, որոնց հետեւում հալածում է Թամուր իր բանակով մինչև Մարկափար, որ թուրքօ-պարսկական սահմանի վրայ մի ասորաբնակ քաղաք է: Այդ ժամանակ ուսաց ստուար մի զօրաբաժինն ալ եկել հասել էր Արազի ափերին:

Արշաւանքը տեւել էր մօտաւորապէս երեք ամիս և այդ միջոցին 12 նշանաւոր գիւղեր քրդերից բիշ կամ շատ ոտնակոխ եղել են. —Իւջնի, Մուլդուզ, Սովուջբուլաղ, Սադըղ, Միանդուբ, Սայինկալա, Մարտուշտ, Մարալա, Բինաբ, Լիվան, Կալվան և Ուրմիոյ դաշտը: Ըստ Consul Abott 2000 գիւղօրայք կողոպտաւ, սրածութեան, կոտորածի և աւերման ենթարկուեցին և տասնեակ հազար մարդիկ քուրդ, աֆշար,

պարսիկ, թուրք, հայ, ասորի և հրէայ կոտորուեցին: Մինչև իսկ քուրդի կանայք բանակին հետեւել եկէլ էին իրենց գրաստներով և կողոպուտն ու աւարը պախցնում էին:

Արշաւանքի զինուորական ոյժը բաղկացած էր մօտաւորապէս 45- 50,000 հոգուց, բայց նրանք ցանուցրիւ եկած աւելի աւազակային խմբակներու էին նմանում քան թէ լուրջ պատերազմող զօրքի. և այդ ցոյց տուեց որ քրդերը անընդունակ են օրինական պատերազմ մղելու: Եւ բացի զօրանից իրենց վայրագ և արիւնահեղ կոտորածներով նրանք անվիճելիօրէն ապացուցին նորից, որ այդ ցեղը քաղաքակիրթ կեանքի մասին ոչ մի հասկացողութիւն, ոչ մի տենչանք չունի:

IV

Արշաւանքից յետոյ. Սիւննիների զաղթը, Թամուր բաշայի վրէժինդութիւնը. Թաւանչի և բաշը բողոք Մակուցիք. մի գերմանացու կարծիքը. Ժողովրդական դիմում. Ազատական մի ասորի. Ուրմիոյ «Պատուհասը» մեկնում է իտլամների յուզումը. Միսիօնարները մեղադրուած. Մահ քրիստոնէից! Բարեսիրտ կրօնապետը, թէ բանը ինչի կը յանգի յետոյ. Շէյխի վախենում են. Պետական նախապատրաստութիւն. Սուլթանի նամակը Շահին. Շէյխը Պոլիս կանչուած. Մոբիլիզացիա և հռչակաւոր Ամեդ Նզամը- Մոնոբուլիստի գլխատումը և արդիւնքը. Պատիժ մատնիչներին. Զաւրի խան.

Քրդերի մեկնելուց յետոյ Շիյանները սկսեցին Ուրմիոյ դաշտում Սիւննիներին դէշ աչքով նայել, նկատելով որ նրանք օգնել էին քրդերին շիյեա գիւղերը կողոպտելու և աւերելու: Այս պատճառաւ սիւննիներից շատերը թողին իրենց գիւղերը և զնացին Օսմանցոց երկիրը, իսկ մնացողները անխնայ վրէժխնդրութեան զոհ գնացին: Թամուր Բաշան ինքն էլ վայրենաբարոյ և զազան մի քուրդ էր, և որովհետև Ուրմիոյ մեծամեծներից Սուլայի-դօվլէն մի անգամ զօրքով գնացել էր նրա վրայ Մակու իւր պալատամբի և թաւանել տուէլ էր նրա տուն տեղը, այս անգամիս յարմար պատեհառիթը ներկայացել էր որ Թամուր Ազան իր հին վրէժը լուծէր ամբողջ Ուրմիից. արդէն իր զօրքն ալ բաղկացած էր թաւանչի բաշբօգուդ աւազակ մարդկանցից, որոնց նա՝ եթէ ցանկալու էլ լինէր, անկարող էր գտել, և նրանք էլ այդ գիտնալով սկսել էին առանց խտրութեան գիւղերի և քաղաքի բնակիչներին կողոպտել ու զիմադրողներին ալ սպանել: Թղթակից մը «Allgemeine Zeitung» լրագրին (1880) սապէս է գրում այդ մասին.—«Այդ խուժանը սովորեւէ զայլերի վոհմակի մը նման տարածուեց ամբողջ երկրում և կատարեց այնպիսի խժեժութիւններ, ան-

գամ բուն իսկ իրենց ցեղակից և կրօնակից—բնակչութեան վրայ, չխնայելով կանանց ու երեխայոց, որ զրիչս մերժում է նկարագրել: Աղան նախ ձեռքն ինկած թրքին գլուխը կտրում էր անձամբ: Մի օր 40 պուլսներ կտրելով բազուկը յողնեցաւ և դրանից յետոյ այդ գործը յանձնեց այլոց. նրա բանակը այցելողները գերիներ տեսել էին, որոնց լեզուները նոր կտրել էր տուել այդ անգլիկութեան տիպար վայրենին:

Թամուր վաշան այսպէս մի սարսափելի պատուհան էր դարձել թշուառ, անտէր, անպաշտպան բնակչութեան գլխին. վերջապէս ճարահատեալ ասորիք և հայեր դիմում են Dr. Cochran-ին աղաչելով որ ժողովրդական պատգամաւորներին ընկերանայ հարկու գազանին ներկայանալու և Dr. Zabarre-ուն էլ համաձայնում է միասին գնալ: Կէօք-Թէփէցի քաջ և աղատախօս Ղաշա Սէկուն համարձակօրէն սկսում է ասպէս բղաւել Թամարի առաջ կանգնած ուղղակի նրա երեսին. —«Թէմո՛ւր, Թէմո՛ւր, Շահին գիւլըղնդա Էօղիմիզի հանդըրըր ըզ սանին ալինդէն. Շէյխ պիր դուշմանի հտի կալդի Ուրմիա, ամմա պիզի էսիրկլետի, սան իսէ Թամա՛մ Ուրմիայը խտրար վերան էյլպին. դահա բաս դըր, սարբազնա էմրէդ քի չէքիւսինլէր, հօղիսէ թէյէղրաֆէն Շահա շիգայաթ էյլէյէ ձէկիչ, եա Շէյխի թազադան պուրայեա դաւաթ էդէձէկիչ»:

Այսինքն.

«Թէմուր Թէմուր! Գո ձեռքիցդ Աստուծոյ մօտ բողոքայկու ենք. Շէյխը թշնամի մ'էր և եկաւ Ուրմի, բայց նա խնայեց մեզ, իսկ դու ամբողջ Ուրմին աւերեցիր կործանեցիր. ալ բաւական է. հրաման արա զորքիդ որ յետ քաշուեն, ապա թէ ոչ հեռագրով պիտի գանգատ անենք Շահին, և կամ թէ Շէյխին պիտի հրաւիրենք նորից այստեղ գալու:»

Չարմացած ասորու այս յանդուգն համարձակութեան վրայ, և ամօթահար երոպացոց առաջնա սկսում է ինքզինքը արդարացնել և խնդրում է մի քանի օր էլ համբերող լինել. վասնզի արդէն հրաման էր ստացած որ իրա զօրքը վերադառնար Մակու: Եւ յիրաւի քիչ յետոյ Սիփան Սալլուրը Աջամը իր զօրքով և աւստրիացի օֆիցերներով Սովուջբուլաղից հասնելով նրանց համբու դրեց. բայց երկիրը էլի չխաղաղեց քանզի իսլամների մոլեռանդութիւնը գրգռուել էր այժմ բրիտոնէից և մասնաւորապէս Ամերիկայի Միսիսիպիների դէմ. նրանք բոլորովին մոռացութեան տուել էին թէ քաղաքի ազատութիւնը յատկապէս Dr. Cochran-ի անձնագորս պատրաստակամութեանը կը պարտէին, որով նա գնացել էր մեծ Շէյխի մօտ և անձնատուր լինելու ժամանակ էր առել նրանից: Ընդհակառակը նրանք Շէյխի Արշաւանքը

Միսիօնարաց էին վերագրում: Մոլլաները մի օր հաւաքուած գնում են Շէյխ Իււ Իսլամի մօտ արտօնութիւն խնդրելու, որ պէսզի Մոհարէմը տօնախմբէին քրիստոնեաներին և միսիօնարներին կոտորելով: Խեղացի և բարեսիրտ կրօնապետը պատասխանում է նրանց. «Այդ մասին երեք բան ունիմ ասելու. նախ մտքներդ բերէք, որ եթէ Ամերիկայի քրիստոնեայ ըմբիշը չլինէր, մեր քաղաքը առնուած էր և մենք ամենքովս էլ չարաչար կոտորուած կը լինէինք. յետոյ յիշեցէք որքան թշուառներին հէնց մեր իսլամ ժողովուրդից, նրանք օգնել են սովի և հիւանդութեանց ժամանակ. եւ, վերջապէս, մտածեցէք ձեր դիտաւորութեանը հետևանքների մասին: Եթէ դուք գործադրէք ձեր նպատակը, մենք էլ բնաջինջ ենք լինելու և այն ատեն ձեր կը մնայ իսլամը»:

Երկիւղ կար և սպասելի էլ էր որ Շէյխը առաջիկայ դարնան կրկնէր էր արշաւանքները դէպի Պարսկաստան, ուստի և զինուորական մեծ պատրաստութեանց ձեռնարկուեց իսկոյն այդպիսի մի պատահականութեան առաջն առնելու: Բանակցութիւններ տեղի ունեցան նաև Շահի կառավարութեան և Սուլթանի միջև և Պոլսից մի արտակարգ դեսպան Համիդի ինքնագիր նամակը Թէհրան տարեց, որով իսլամները մեծ խալիֆը Շահին իրա ցաւակցութիւնը արտայայտում էր պատահած դէպքի մասին: Դրանից յետոյ Շէյխ-Իւրազուլլահը Սուլթանից կանչուեց Պոլիս իր արիւնոտ արարքների մասին բացատրութիւն և հաշիւ տալու:

Մի զօրեղ բանակ պարսից՝ մնաց Ուրմիում պահպանելու սահմանը ձմեռուայ միջոցին, և գարնան համար էլ ամբողջ Պարսկաստանի զօրքը շարժման մէջ դնելու կարգադրութիւններ եղան Թավրիզում: Մի գործունեայ, վարչական հմտութիւն ունեցող պարսիկ Մոհամէդ Ռահիմ խան Գեառուս, Ալայիդ-Դովլա, որ յետոյ մեծ հռչակ հանեց իբր Ամերիկացի, Ատրպատականի ընդհանուր նահանգապետ ուղարկուեց: Դա սոսկալի մի մարդ էր: Ծանապարհին երբ Ձանջան հասնում է նա, լսում է որ մի պարսիկ ցորենի առևտուրը մոնոպոլիա էր դարձել իրա համար, և ժողովուրդը քաղցից կոտորուած էր, և հրամայում է իսկոյն և եթ այդ հրէշին գլխատել. մի վայրկեանում հացի խնդիրը լուծուած էր ամբողջ քաղաքում և այդ վաղուց չլսուած չտեսնուած խստութեան լուրը Թավրիզ հասնելիս մոգական ազդեցութիւն գործեց ընդ որ այդ տեսակ հրէշային վաշխառու կապիտալիստների վրայ և ժողովուրդը առատ և աժան հաց ուտել սկսեց ամեն տեղ Ատրպատականում:

Թաւրիզ հասնելուն պէս Ամիրը սկսեց մանրամասնօրէն

քննել արշաւանքի խնդիրը և պատժել մատնիչներին. Ձէլիլ խանը՝ որ ըուրդ էր ծննդեամբ, արշաւանքին Միանդուբի պարսից զօրաց հրամանատարն էր կոտորածից առաջ. երբ բրդերը հասնում են, նա իր զօրքը քաշում է քաղաքի մի կողմը և թոյլ է տալիս որ աւազակները ներս մտնեն քաղաք հակառակ կողմից, յետոյ նա յետ է դառնում և մասնակցում թալանին և կոտորածին: Այդ ապիրատը անձնատուր էր եղել յետոյ կառավարութեան ներումի խոստմամբ: Նրան թալրիզ բերել տալով թնդանօթի կապեց Ամիրը և նրա որդեկրանց էլ չի խնայեց: Այդպէս է իրաւունքը և արդարութիւնը տեղը բերւում, խռոված արիւնաթաթախ երկիրը խաղաղացնելու համար:

V

Ամենայն բանի վերջն է գովելին. Շէյխը ձերբակալւում է. Ամբըր Ուրմիում. հերոսը երկու սուրի մէջ է. Պոլսում պետական բանտարկեալ. Շէյխը խելօք մարդ է եղած. փախուտի ծրագիրը. Evening Post-ի նկարագրութիւնը. — Ռամադանին ծովելու է. մի ճարպիկ ձեռք. Թուշունը վանդակում չկար. Իսկ լեռնականը իր ամրոցումն էր արդէն. Շէյխի զիմադրութիւնը երկրորդ ձերբակալութեան. նա յուսահատուած է. Հարբի ցեղը պատճառ. Աքսորավայրում նա վախճանւում է 1883-ին:

Շէյխ Իւբադուլահի ձերբակալումը:

Մի ստուար բանակի գլուխն անցած Ամբըր Նղամը առաջ խաղաց դէպի Ուրմի. քաղաք մտնելիս 1000 ոչխար մորթուեցին ի պատիւ նորին վսեմութեան. ըստ ընդունուած սովորութեան նա հրամայեց զոհերը բաժնել աղբատներին:

Պարսից զօրքը Մարկավարում բանակ դրեց քրդական լեռանց արևելեան կողմը: Օսմանցոց զօրքն ալ արևմտեան կողմից առաջացաւ. Շէյխ Իւբադուլահի այսպէս երկու սուրի մէջ տեղն ընկնելով՝ վերջապէս յանձն առեց կատարել Սուլթանի կամքը և Պոլիս գնալ իր վեհապետին այցելութեան: Չօրեղ պահակախումբ մը, ըստ երևոյթին՝ իբր թէ Շէյխի շքախումբը լինէր, նրան հսկողութեան տակ փաղիշահների մայրաքաղաքը առաջնորդեց: Սուլթանը իր լեռնական հերոսացած մեծ հիւրին փառաւոր ընդունելութիւն ընել հրամայեց. մի վաշտ ձիաւոր զօրք և 2 բատարիա թնդանօթածիղներ նրա մայրաքաղաք մտնելուն շքեղ մի կերպարանք տուեցին և խուռն ամբոխը փողոցներում կուտակուած էր մեծ լեռնականին ողջունելու: Ամեն մարդ վստահ էր որ Սուլթանը նրան փառքով ու պատուով յետ պիտի ուղարկէր իբր գեներալ նահանգապետ Քուրդաստանի: Բայց շուտով յայտնի եղաւ որ Շէյխը պա-

տուաւոր պետական ընտարկեալ մ'էր թէև պալատին մէջ։
 Խելօք քուրդը իսկոյն ըմբռնեց իր դրութեան լրջութիւնը և
 ըստ երևոյթին համակերպուեց իր վիճակին։ Նա խորասուզուեց
 կրօնական մտածողութեան մէջ և միշտ ցանկութիւն էր ար-
 տայայտում Մարգարէի սուրբ գերեզմանը այցելելու։ Նա խնդ-
 րամատոյց եղաւ Սուլթանին որ հրաման տար իրան դէպի
 Մէքէէ ուխտագնացութիւն մը կատարելու, և այդ պատրուակի
 տակին նա սկսեց իր փախուստի համար պատրաստութիւն
 տեսնելու։ Մի թղթակից «Newyork Evening Post» լրագրում
 ստպէս է նկարագրում Շէյխի փախուստը։ «Ռամադայի ծո-
 ժապահութեան առթիւ նա յայտարարեց թէ ցանկանում է՝
 հետեւելով Մարգարէի տուած մեծ օրինակին, ամբողջ ամիսը
 անցկացնել մտածողութեամբ, աղօթքով և ծումով, խնդրելով որ
 ոչ ոք նրան իր այցելութեամբը չխանդարէ այդ միջոցին, և
 այսպէս 27 օրուայ համար նա ապահովացրեց ինքզինքը այլոց
 ուշադրութիւնից։ Մի սալոր ջուր և մի նկանակ հաց ամեն գի-
 շեր դրում էին նրա բնակած սենեակի դրան առաջը, միայն
 հարկ էր որ դրանք կանոնաւորապէս անհետանային կասկածի
 առիթ չդառնալու համար նշանակուած պահակներին, և այդ
 խաղը նրան նուիրուած մի ճարպիկ ձեռք ամենայն աջողու-
 թեամբ կատարեց։ Բանը յայտնի եղաւ մի օր, երբ Սուլթանը
 նկատելով Շէյխի բացակայութիւնը սովորական աղօթքներից
 մզկիթում, և ընդունելութիւններից պալատում, թիկնապահ մը
 ուղարկեց լեռնական հիւրը կայսերական ներկայութեանը բե-
 ռելու, որը վերադառնալով յայտնեց որ թռչունը վանդակում
 չկար։

Ծպտեալ որպէս մի վաճառական, Շէյխը ապահովապէս
 հասել էր Կովկասի վրայով իր ամբողջ Շէմզդինան, ուր նրա
 որդիքը իսկոյն մի քանի հազար հոգուց բաղկացած ընտակ մը
 պատրաստեցին, վճռական կերպով գիմադրելու օսմանեան զօ-
 րաց։ Բայց Հարքի ցեղը մի ինչ որ հինաւուրց արեան խնդրոյ
 պատճառով Շէյխին դէմ գրգռուած լինելով ապստամբել էր
 այդ միջոցները, ուստի քաջ լեռնականը յուսահատուած այս
 անգամիս որևէ աջողութիւն ունենալուց, անձնատուր եղաւ
 օսմանեան զօրաց։ Նրա որդիքը մի յանդուգն փորձ էլ արե-
 ցին Մոսուլի ճանապարհի վրայ ազատելու իրենց հօրը թուրք
 պահակների ձեռքէն, բայց այդ ձեռնարկը ապարդիւն անցաւ
 և Շէյխ Իւբրաղուլլան արսոր ուղարկուեց Մէքէա ապաշխարե-
 լու, ուր նա վախճանուեց 1883 թուին։

VI

Անընկճելին ընկճուած. Ամենավտանգաւոր թշնամին. Թռչող խումբեր, դէպի Սովոջրուլաղ. Գարուս զօրապետը, պատւաւոր աւագակապետը Հինդրոպէ գերեզմանի մէջ. մի պատիժ:

Արշաւանքից յետոյ էլ պարսկական Քրդաստանում բազում ցեղապետներ շարունակում էին իրենց ըմբոստ ընթացքը և դրանց շրջանում ամենավտանգաւորն էր Համգա Աղան՝ Մանկուռների պետը: Նա երգուել էր կռուել ցմահ, և թէպետ հանդիպում էր զինուորական ուժեղ դիմադրութեան, այնուամենայնիւ նա թռչող խումբ մը կտրիճ ձիաւորներով յանկարծ յայանում էր այստեղ և այնտեղ և մեծապէս յոգնեցնում էր իրան հալածող զօրքը: Նա իր 200 ձիաւորներովը առաջ խաղաց դէպի Սովոջրուլաղի սահմանները. Հասան Ալի խան՝ Սալար-իւլապետը, որ Գարուս քիւրդ մ'էր և Սովոջրուլաղի նահանգապետը ու 4000 պարսկական զօրքի հրամանատարը, շատ դիւրաւ կարող էր բռնել յանդուգն աւագակապետին, բայց նա որոշեց մի էգլատանդ պատիժ տալ նրան, որպէսզի ուրիշներին ալ մի անմուսնալի օրէնքի տեղ ծառայէր: Ուստի և մի պատգամաւոր ուղարկեց նա Համգային առաջարկելով պետական կատարեալ ներում, և իվարձատրութիւն տալ նրան Հարաւայի Քրդաստանի գէներալ նահանգապետի պաշտօնը, պայմանաւ որ աւագակապետը զղջալով իր ըմբոստութեան վրայ խոստանար և երգուէր հաւատարիմ լինելու յետ այսորիկ Կաջարների գահին: Նա այդ առաջարկութիւնը իր ձեռք գրել էր մի ոսկեգօծ և փառակազմ Կուրանի միջին, կնքելով և ստորագրելով խոստումը ըստ սովորականին, վստահացնելով նրան թէ «քանի որ ինքը (Ալիխան) երկրի վրայ է ուրե՛ մի վտանգ անկարելի է որ պատահի նրան» (Համգէին): Ուղարկելով այդ կուրանը նա հրաւիրում է նրան գալ տեսակցութեան, որպէսզի բանակցութիւնները կատարուեն: Քուրդը պարզամտօրէն հաւատում է իրան տրուած այն տեսակ հանդիսաւոր խոստման և ազնիւ խօսքին ու ամենակատարեալ վստահութեամբ՝ միայն 14 զինուած ժարդկանց ուղեկցութեամբ, գնում է որոշուած գիւղը Ալիխանի հետ տեսակցելու: Վրանները խփում էին քաղաքից դուրս մի ընդարձակ դաշտավայրում և քուրդ ցեղապետը արժանի պատիւներով ընդունուեց ու հիւրընկալուեց: Նրանք ճաշեցին միմիանց հետ և խաղաղութեան չիրուան ալ փոխադարձաբար ծխելով մտերմօրէն խօսակցում էին պայման-

ների մասին: Յանկարծ նահանգապետը լէգէն աֆթաֆա է պահանջում իր ծառաներից և մեկնում է վրանից, մտնելով իսկոյն մի ուրիշ փոքրիկ վրան և այնտեղ կանխաւ փորուած գերեզմանին մէջն է իջնում. դա ազդանշանն էր տրուած պարսից զօրքին, և ի քթթել ական ամեն կողմից կրակ է թափւում Համզայի գտնուած վրանի վրայ, իսկ անվեհեր քուրդը, ըմբռնելով իսկոյն իր խաբուած լինելը, վճռում է իր կեանքը կարելի եղածին չափ թանգ նստեցնելու նամարդ թշնամուն, և կեռ հուժկու սուրը քաշած վրանից դուրս է սլանում աջ ու ձախ մահ սփռելով, տառնեակ դիակներով շրջապատուած էր քաջը յառաջ քան իր իյնալն ու վերջին շունչը փչելը: Նրա գլուխը կտրեցին և Ուրմի ուղարկեցին Ամերի Նգամին ի նուէր և ի նշան յաղթութեան:

VII

Վերջաբան, Dr. Welsun-ի մի գիրքը Պարսկաստանի մասին, քսան մարդ բաւական Շէյխին բռնելով: Լոյալ քրդերի զեկուցումը Շահին. էնթրիկաների մերկացումը մի հայի ձեռքով. Նրա սպանութիւն. Շահը ուզում է պատժել ոճրագործներին. Մուսթէհեթի Veto-ն 100 թուման արժան գին: Մէկ հիւանդը շատերի ազատութեան պատճառ է դառնում.

Վերջաբան.

Dr. Wilson, որ քսան տարիներ Պարսկաստանում է եղել, իր հրատարակած մի խիստ հետաքրքրական գործում, ¹⁾ որից օգտուել եմ ես այս աշխատասիրութեանս II-րդ մասը գրելիս, մի շատ զարմանալի տեղեկութիւն է հաղորդում Արշաւանքի սկսելուն առթիւ: «Պարսիկները բոլորովին յանկարծակիի եկան երբ յարձակումը սկսեց: Ոչ մի անհանգստացուցիչ բան չսպասելով՝ Ատրպատականի պահապան զօրքը խորասան ուղարկուած էր, այնտեղ պատահած անկարգութիւնները զսպելու: Թաւրիդում կառավարութիւնը գլուխը կորցրել էր: Ուրմիոյ կուսակալը բռնութեան ենթարկուելուց յետոյ փախչել էր: Նրբ մի պաշտօնեային զգուշացումէն քրդերի կողմից սպառնացող վտանգի մասին, նա պատասխան է տալիս թէ «երբ նրանք գալու լինեն, անտեսն բաւական է միայն 20 մարդ ուղարկել, որոնք Շէյխ Իւբագուլահին իսկոյն կը բռնեն»: Մի քանի տէրութեան բարեկամ և հաւատարիմ քրդեր հեռագրում են Նասրէդ-Դին Շահին՝ թէ Շէյխը գալիս է ե թէ իրենք պարտաւոր են նրա հրամաններին հնազանդել իբրեւ իրենց կրօնապետին,

¹⁾ S. H. Wilson, M. A.—Persian Life and Custome—Chicago, 1895.

յոյս յայտնելով միանգամայն, որ Պարսից տէրութիւնը միջոցներ ձեռք առնէր արգելելու նրան՝ յառաջ քան որ նա կը հասնէր իրենց սահմանները: Այս հեռագիրը սակայն բոլորովին չի հաղորդուել Շահին, ապա թէ ոչ նա կարող էր զօրքը պատրաստ վիճակի մէջ դնել թշնամու արշաւանքը յետ մղելու: Մի հայ տեղեկագիր մը գրելով այլև այլ իրողութիւնների մասին յիշատակելով նաև յանցաւոր պաշտօնեաների անուսները, ներկայացրել է Շահին, և պատասխանատուները կանչուած են հարցաքննութեան: Այս հայը քիչ յետոյ թէհրանում իր սեփական տան մէջ գիշերանց սպանել են և կատարուած խուզարկութիւններից յայտնի է լինում որ ոճրագործները ոչ թէ կողոպտելու այլ սպանելու նպատակով եկել էին: Այն ժամանակ Շահը ուզում է յանցաւորներին գլխատել տալ, բայց Մուշղէհիդը մերժում է Ֆէթվա տալ, առարկելով որ օրինական չէր մի մուսուլմանին մահուան պատժի ենթարկել մի քրիստոնէին սպանուած լինելուն համար, և թէ խնդիրը 100 թուման արնագին վճարելով կը կարգադրուէր: Շահը նրանց 15 տարուայ բանտարգելութեան դատապարտում է: Դրանից երկու տարի յետոյ Շահը ուխտ է անում տասնեակ բանտարկեալներին ազատ արձակել եթէ Աղիլի Սուլթանը ապաքինելու լինէր իր հիւանդութիւնից և այդ ոճրագործ մարդասպանները այդ շնորհաց արժանացողների շարքումն էին»:

Ի լրումն բանիս ցանկանում եմ հրապարակական շնորհակալութիւններս արտայայտել պատուելի Դաշա Մուշի Մուրհաշեանցին որ երկար տարիներ Մարագայում բնակուած լինելով գործիս Բ.-րդ մասում բովանդակուած ու պատմուած դէպքերի ու անցքերի հարազատ Ականատես վկան է, որև բարեհաճութիւն ունեցաւ հաղորդելու ինձ այդ մասին սոյն հետաքրքրական տեղեկութիւնները զորս պատմեցի «Մուրճ»-ի յարգելի ընթերցողներին:

Մ. Բաղդասարեան

ԾՈՒՆԻՆ ՄԱՅԸ

Ա.

Ի՞նչ տէրը անունը թիւրք գրած էր:

Նիհադ, դեղնագոյն, ախուր, ցած ոտքերով և սրածայր ցուռկով անասուն մըն էր. գէշ կտրուած ու շարունակ արիւնոգ ականջներ ունէր և քոսոտ պոչ մը որ հարցանիշի մը նման կը կանգնէր յետոյքին վրայ:

Ամառը թիւրքը դաշտ կ'երթար, կովերը կը պահպանէր, ճամբաներուն երկայնքը՝ կը հաչէր կառքերու և անցորդներու ետեւէն, և ատոր փոխարէն ոտքի և քարի հարուածներ կը ստանար: Իր մեծ ուրախութիւնն էր, նորաբոյս լուռյտով գորգուած ցորենադաշտին մէջ նապաստակ մը գտնել, որ առջեւէն վազէր՝ մացառներու, ջրմուղներու, առուակներու և փոսերու մէջէն և հալածել ան մեծ ոստումներ ընելով և խօլ վաղքով, ուրկէ կը դառնար շնչասպառ, հեալով, լեղուն կախ և քրտնաթոր:

Ձմեռը երբ արջառները ախոռէն դուրս չէին ելլել, ընդարձացած իրենց տաք խշտիքին վրայ, թիւրք կը մնար յատակը փրցուած և առանց յարդի ողբալի տակառի մը մէջ, որ իր բոյնն էր, ուր անոր խորքը կ'լորցած՝ ամբողջ օրը կը քնէր և կամ կը քերւելէր: Աղտոտ ջուրով և ճարպով պատրաստուած զարշահոտ ճաշ մը կ'ընէր, որ իր առջև կը դնէին առաւօտները կտորտած հողէ ամանի մը մէջ: Ամին անգամոր իրեն անծանօթ մէկը մտնէր ագարակին բակը, մէկ ոստումով կը ցատքէր այնքան հեռու որքան իր շղթային երկարութիւնը կը ներէր, և ռոնալով իր աղանները ցոյց կուտար:

Նաև իր տիրոջը կ'ընկերանար, երբ ան տօնավաճառները կ'երթար՝ հորթ մը ծախելու, խոզ մը գնելու և կամ քաղաքին պանդոկները այցելելու:

Թիւրք համակերպած իր բախտին, հաւատարիմ և թշուառ էր՝ ինչպէս բոլոր շուները:

Բ

Օր մը, ուշ ատեն, երբ հեռաւոր տօնավաճառէ մը կը դառնար իր տիրոջը հետ, յանկարծ կորսնցուց ան, որ մտած էր գիւղին գինետուններէն մէկը: Մինչ մարդը օդի կը խմէր, շունը սկսաւ թափառել շրջակաները. աղտեղութեան դէզերը անյագօրէն կը խառնէր՝ ոսկոր մը և կամ անոր պէս համադամ մը գտնելու համար: Ու երբ իր փախուստին նկատմամբ ամօթահար և ստանալիք հարուածներու համար քամակը պատրաստ բռնած՝ գինետուն մտաւ, երկու կէս գինով գիւղացիներ միայն դտաւ հոն, երկուքն ալ իրեն անծանօթ, որոնք ոտքի հարուածներով դուրս քշեցին զինքը: Թիւրք հեռացաւ:

Գիւղէն վեց ճամբաներ կը ձգուէին. ատոնցմէ ճիւղը ընտրէր: Խեղճ շունը նախ շատ շփոթեցաւ. ականջ դրաւ՝ կարծես հովին մէջ լսելու համար ծանօթ ու ընտանի քայլի մը աղմուկը. հոտըտաց գետինը՝ կարծես գտնելու համար հետքի մը դեռ տաք հոտը: Յետոյ երկու պզտիկ հառաչանք արձակելով՝ շտապով մեկնեցաւ: Բայց քիչ մը ետքը կանգ առաւ, անհանգիստ և դողահար: Ու նորէն սկսաւ քալել, քովընդի, զգոյշ և գլուխը կախ: Մեծ ուղիին վրայ իյնող կողմնակի ճամբաներուն մէջ կը մտնէր՝ քանի մը մէթը միայն յառաջանալով, փոսերուն երկայնքը փռուած գինոջները կը հոտըտար, կրկին ու կրկին կը դառնար և շրջաններ կ'ընէր, քննելով ամենամփոքըր ծառատունկը և ամենափոքր թաւուտքը:

Մուծը կը կոխէր. ճամբուն երկու կողմը տածուող դաշտերը ծածկուած էին մանիշակագոյն ստուերով: Մինչ լուսինը կ'ելլէր, կը բարձրանար հարթ և անամպ երկնքին երեսը, Թիւրք նստաւ յետոյքին վրայ, վիզը երկարեց, և գլուխը վեր դէպի լուսինը՝ երկնք, երկնք ոռնաց իր կորսնցուցած տիրոջը ետեկէն:

— Հուճ, հուճ, հուճ:

Մեծ լուսթիւն մը կը տարածուէր ամեն կողմ:

— Հուճ, հուճ, հուճ:

Խեղճ կենդանիին հեծկտանքներուն միայն մօտակայ ագարակին շուները պատասխանեցին՝ գիշերուան մութին մէջ:

Լուսինը կը բարձրանար միշտ պայծառ և դիւթիչ, ու շանը ստուերը կ'երկարէր սպիտակ ճամբուն վրայ:

Գ

Նօտար պր. Պէնար լուսածագին տունէն դուրս կ'ելլէր

և կը պատրաստուէր իր սովորական պտոյտն ընել: Ամբողջովին սև էր հագնուած, ինչպէս վայել է նօտարի մը: Բայց որովհետև ամառուան տաք օրերն էին, պր. Պէռնար յարմար դատած էր գուարթայնի իր խիստ կերպարանքը սպիտակ հովանոցով մը: Ամեն բան քունի մէջ էր պզտիկ քաղաքին մէջ. հապիւ թէ քանի մը գինետոհներ սկսած էին բանալ իրենց դուռները ու քանի մը բանուորներ՝ բրիչը ուսերնին գործի կ'երթային ծանր քայլերով:

—Միշտ կանուխ ոտքի վրայ էք, պարոն Պէռնար, ըսաւ անոնցմէ մէկը, յարգանքով բարեկեղծ:

Պր. Պէռնար հպարտ մարդ չէր և պատասխան մը տալու վրայ էր, երբ նկատեց շուն մը, այնքան նիհար, տխուր, ցեխոտած ու շատ յոգնած երևոյթով, որ Պր. Պէռնար բնագոյաբար ապաստանեցաւ ծառի մը ետև: Այս շունը Թիւրքն էր, խեղճ, ողբալի Թիւրքը:

—Օհ, Օհ, ըսաւ ինքնիրեն Պր. Պէռնար, անս շուն մը որ չեմ ճանչնար. Օհ, Օհ:

Փոքր քաղաքներուն մէջ բոլոր շուները ծանօթ են, ինչպէս ծանօթ են բոլոր բնակիչները. դուրսէն եկած շան մը և՛ ընտմը այնքան կարևոր, այնքան շփոթեցնող դէպք մըն է, որ քան օտարականի մը երևումը:

Շունը անցաւ առանց կանգ առնելու փողոցին մէջ տեղը բարձրացող աղբիւրին առջև:

—Օհ, Օհ, ըսաւ, Պր. Պէռնար, այս շունը, որ ես չեմ ճանչնար, կանգ չառնէր աղբիւրին ձօտ: Օհ, Օհ, այս շունը կատղած է, ապահովապէս կատղած է:

Դողահար՝ վերցուց գետնէն մեծ քար մը: Շունը կը յառաջանար, գլխիկոր, փոքրիկ և արագ քայլերով:

—Օհ, Օհ, պոռաց պր. Պէռնար՝ բոլորովին դժգունած. բերանը փրփուր կը տեսնեմ: Օհ, Օհ, օգնութի՛ն... փրփուր... օգնութի՛ն...

Եւ ծառը իրեն պատնէշ ընելով՝ նետեց քարը որ շանը չդիպաւ: Խեղճ անասունը նայեցաւ նօտարին իր անուշ աչքերով. ճամբան փոխեց ու հեռացաւ:

Դ

Կատղած շան մը յիմարացնող լուրը վայրկեանի մը մէջ փոքրիկ քաղաքը արթնցուց: Դեռևս քունէն ուռած դէմքեր ելնեցան պատուհանները: Դիշերանոցով մարդիկ, բաճկոնով և գիշերուան գտակով կիներ՝ զրգռուած խումբեր կազմեցին՝

դուռներու սեմերուն վրայ: Ամենէն աներկիւղները կը դինուէին երեքժանիներով, ցիցերով, բահերով, յոտոցներով և հողասանտրերով. ատաղձագործը կը սպառնար իր քերիչով, մըսավաճառը՝ իր կտրոցով. կարճահասակ կաղ ու լալիք ծիծաղով կօշկակարն ալ, որ թերթերով հրատարակուած վէպերու մոլի ընթերցող մըն էր, զարհուրելի և նրբացած տանջանքներ կ'առաջարկէր:

—Ո՞ւր է շունը, հօւր է:

Մինչդեռ փոքր քաղաքը ինքնապաշտպանողական վիճակի մէջ կը դրուէր ու բաջուկները կը բռնկէին, պր. Պէռնար գնացեր քաղաքապետը արթնցուցեր էր ու անոր կը պատմէր սարսափելի պատմութիւնը:

—Բերանը լորձուքով լեցուն՝ վրաս նետուեցաւ, պարոն քաղաքապետ. քիչ մնաց պիտի խածնէր իս, պարոն քաղաքապետ, կը պոռար պր. Պէռնար, ազդերը և փորը շօշափելով: Օ՛հ, ծ՛հ, կեանքիս մէջ կատղած շատ շուներ տեսեր եմ, պարոն քաղաքապետ, բայց երբէք այդ շունէն աւելի կատղածը, աւելի կատղածը, աւելի սոսկալին չեմ տեսած. ծ՛հ, ծ՛հ:

Քաղաքապետը իր պաշտօնին արժանալայել դիրք մը բռնեց, բայց միևնոյն ատեն շատ վարանոտ՝ կը շարժէր գլուխը և կը խորհրդածէր:

—Ծանրակշիռ, շատ ծանրակշիռ դէպք, կը փսփսար, բայց ապահով էք, որ այդ աստիճան կատղած է:

—Կատղածն ալ խօսք է, աղաղակեց պր. Պէռնար՝ գայրացած, տեսնելու էիք զինքը՝ փրփուրը բերնին, աչքերը արիւնով լեցուն, մաղերը ցցուած: Այլևս շուն չէր, վազը մըն էր, վազը մը, վազը մը:

Յետոյ, հանդիսաւոր կերպով, քաղաքապետին նայեցաւ ու դանդաղօրէն ըսաւ.

—Մտիկ ըրէք. քաղաքականութեան հարց չկայ այստեղ, պարոն քաղաքապետ. խնդիրը բնակիչներուն կեանքի փրկութեանը մասին է, այո, քաղաքացիներուն պաշտպանութեանը, փրկութեանը մասին: Եթէ ձեր վրայ ծանրացող պատասխանատուութիւններէն խուսափել ուզէք, եթէ անմիջապէս վճռական կարգադրութիւններ չընէք, ետքէն պիտի զղջաք, պարոն քաղաքապետ. այդ բանը ձեզ ըսողը ես եմ, ես, նօտար Պէռնարը:

Պր. Պէռնար ընդդիմադիր արժատական կուսակցութեան պետն էր ու քաղաքապետին թշնամին: Այլևս երկար չվարանեցաւ քաղաքապետը, ու դաշտային պահակը կանչել տուաւ:

Ե

Թիւրք հրապարակը տեղ մը ապաստանած ու հանդարտօրէն երկնցած էր, և ոչոք չէր համարձակեր մօտենալ իրեն: Ոչխարի ոսկոր մը կը կրծէր, որը բռնած էր իր երկու խաչածեղծ թաթերուն մէջ:

Դաշտային պահակը, զինուած հրացանով մը, որը քաղաքապետը իրեն յանձնած էր, ետեւ անազին բազմութիւն մը ձգած, յառաջացաւ և շունչն տասը քայլ հեռաւորութեան վրայ կեցաւ:

Քաղաքապետը, որ քաղաքատան պատշգամբէն Պր. Պէոնարի հետ կը դիտէր այս տեսարանը, ինքզինքը չկրցաւ զսպել և ըսաւ. «Սակայն կ'ուտէ», միևնոյն ձայնով, որ պէտք է ունեցած ըլլայ Գալիլէն իր նշանաւոր խօսքն արտասանելու պահուն:

—Այո, կ'ուտէ... զարհուրելի, նենգամիտ կենդանին, պատասխանեց Պր. Պէոնար, ու խօսքը դաշտային պահակին ուղղելով՝ հրամայեց.

—Մի մօտենար, անխոհեմ:

Բոպէն հանդիսաւոր էր:

Դաշտային պահակը՝ քէփին մինչև ականջները իջեցուցած, շապիկին թևերը սօթած, հերոսական տենդէ կենդանացած գէմքով, պատրաստուեցաւ հրացանը քաշելու:

—Մի շտապեր, ըսաւ մէկը:

—Հարուածը չվրիպեցնես, ըսաւ ուրիշ մը:

—Գլխուն նշան առ:

—Կողին և վիզին մեջտեղը չխփես:

—Ուշադրութիւն, պոռաց դաշտային պահակը, և զինքը նեղող քէփին բուն շարժումով մը նետեց ետեւ՝ փոշիներուն մէջ. ուշադրութիւն:

Ու նշան առաւ շանը, խեղճ, ողբալի շանը, որ ոսկորը բերնէն թողած՝ ամբոխին կը նայէր իր անուշ և երկչոտ աչքերով և հեռու էր հասկանալէ, թէ այս ամենքը ինչ կ'ուզէին իրմէ: Ընդհանուր լուծիւն մը յաջորդեց ժխորին. պայթիւնը չսկսեալ համար կիները իրենց ականջները կը փակէին. մարդիկ աչքերնին կը քթթէին, ու ամենքը բով քովի կը սեղմուէին: Տարօրինակ ու սարսափելի բանի մը սպասման մէջ՝ ամբոխը անձկութենէն կը հեար:

Դաշտային պահակը դեռ նշան կ'առնէր:

Պան, պան:

Ու միևնույն ատեն ցաւի կսկծեցնող և երկար աղաղակ մը, ունում մը բարձրացաւ, որ ամբողջ քաղաքը լեցուց: Տեղէն ելաւ շունը, և երեք թաթերուն վրայ կաղալով փախաւ, ետեւէն արիւնի փոքր կաթիլներ հոսեցնելով:

Եւ մինչ շունը կը փախէր, դաշտային պահակը իր հրա-
ցունին կը նայէր զարմացած. ամբողջ ապշած՝ դաշտային պա-
հակին կը նայէր. իսկ քաղաքապետն ալ՝ բերանարաց՝ կը նա-
յէր սարսափահար և ցասմնալից պր. Պէռնսօրին:

2

Թիւրք՝ արիւնթաթախ, ամբողջ օրը վազեց, վազեց ճամբաներու, դաշտերու, գիւղերու մէջէն, երեք թաթերուն վրայ ցաւագինօրէն պարելով: Երբեմն կանգ կ'առնէր լզելու համար իր վէրքը, ու յետոյ նորէն ճամբայ կ'ելլէր սայթաքե-
լով: Աչքերը դաժան էին, մազերը՝ ցցուած, ու բերնէն կար-
միր լորձունք մը կը հոսէր: Բայց ամեն տեղ, լուրը, կատաղած շան սարսափեցնող լուրը իրմէն առաջ կը հասնէր: Գիւղերը կը զինուէին, ազարակներէն մանգաղներ կը բարձրանային ամեն տեղ քարի, գաւաղանի, հրացանի հարուածներ: Իր մարմինը ողջ և կտրտուած մտի ահուելի վէրք մըն է, ուրկէ արիւն կը կաթկթէ ճամբաներու փոշիներուն վրայ, և խոտը կը կարմըր-
ցնէ, առուակները կը գունաւորէ: Ու կը փախի, կը փախի շարունակ, քարերու, հողակոյտերու, թուփերու զարնուելով և անընդհատ մահուան ճիչերէ հալածուելով:

Իրիկուան կողմ, մտաւ դաշտ մը բարձր ու հասած ցորե-
նի, որուն ալուոր ոսկի հասկերը սիւքէն մեղմօրէն կը տատա-
նէին: Հեալով, անդամները փայտացած, ոգեռալառ ինկաւ կա-
կաչներէ անկողնի մը վրայ. ու մինչ կաքաւները զուարթօրէն կը կրկնէին, մինչ ծղրիզը կ'երգէր, նիրհող բնութեան շշուկնե-
րուն մէջ, շունը, առանց հեծիւն մը արձակելու, մեռաւ, կոչե-
լով խեղճ շուներու հողին, որ կը քնանան պայծառ և դիւթիչ լուսնին մէջ:

Թարգմ. ԱՏՈՄ ՇԱՀԷՆԻ

ՕԳԹԱՎ ՄԻՐՐՈ

ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ

(Թարգմանուած Ռուզվէլտի «Դործունեայ Կեանքը» գրքից)*)

Մեր ամենամեծ բանաստեղծներէց մէկը գրած է...

«Բաջ եղիր, քաջ եղիր, ամենուրեք քաջ եղիր.

Շատ արի մի եղիր, բայց աւելի լաւ է առաւել

Քան թէ նուազ. աւելի լաւ է շատ քան թէ բիչ»:

Լոնգֆէլտի խաղաղութեան սէրը անհուն էր, բայց նա մի մարդ էր և մի իմաստուն մարդ, գիտէր որ վախկոտութիւնը խաղաղութիւն յառաջ չի բերիլ և պատերազմի չարիքը կարող է բիչ չարիք լինել, քան թէ անիրաւութեան քծնիլը:

Կապիտան Մաճանը, որից արժանի մեր երկրի մէջ ուրիշ մէկը չկայ, որին կարելի է յարմար կերպով յատկացնել «Բրիտտոնեայ Պաշտօն» գեղեցիկ և բարձր կոչումը և որը անկարող է մի որևէ սխալ կամ անարգ գործ պաշտպանելու, լինի այդ ազգային թէ անհատական, արտայայտում է խոհուն, ազնիւ և քաջ մարդկանց մեծամասնութեան զգացումները, երբ նա դատաւարտում է «խաղաղութեան անխտիր պաշտպանութեան» մեծ վտանգը, որովհետև այդ կարող է առաջնորդել մարդկանց անիրաւութեան հետ միջամուխ լինելու, անարդարութեան հետ համաձայնելու, հանգստացնելով իրենց զգացումը, այն հաւատքով՝ թէ պատերազմը այնքան վատ է, որ նրա փոխարէն դերադասելի է ուրիշ չարիք—սխալ է: Ձեզ ապացոյց Հայաստանը ու Կրէտին: Պատերազմից խոյս է տուել, բայց ինչ կարող էք աշուանել այն ազգային խղճմտանքը, որը տեսաւ այդպիսի անարդարութիւն ու ձեռքը ցած պահեց—լռեց:

Սաղաղութիւնը մեծ բարիք է. և ուստի կրկնակի փնտաւար է այն մարդկանց ընթացքը, որոնք պաշտպանում են դրան այն կերպով, որ նմանեցնում է չարիքի գոյութեան դէմ պա-

*) Տպում ենք այս յօդուածը իւրև մի հզօր պետութեան ղեկավարի հայեացքները լաւ բնորոշող մի գրութիւն: Մ. Խմբ.

տերազմ մղելուց, ինքնասէր և վախկոտ կերպով քաշուելուն: Ամենախմաստուն ու հեռատես խաղաղութեան ախոյեանները, միշտ կը մտաբերեն, որ առաջին՝ բարի լինելու համար ուղիղ պիտի լինել. որովհետեւ անուղիղ և վախկոտ խաղաղութիւնը, կարող է վատ լինել քան թէ միտրեւէ պատերազմ. և երկրորդ՝ այդ շատ անգամ կարելի է ձեռք բերել պատերազմի գնով. թոյլ տուէք ինձ լուսարանեմ այդ երկու օրինակներով:

Ամենամեծ արատը Եւրոպական միջազգային բարոյակահուութեան վրայ, այս դարի վերջին տասնեակի մէջ, եղած է ոչ թէ պատերազմը, բայց անհամբաւ խաղաղութիւնը, պահուած մեծ պետութիւնների միացեալ գործունէութեամբը, երբ Տաճկաստանը գործադրում էր իւր արիւնհեղութեան տառապանքի և զրկանքի վերջին արհաւիրքները, սոսկումները Հայաստանի մարդկանց կանանց և երեխաների վրայ: Պատերազմը խոյս տրուեց, խաղաղութիւնը պահուեց, բայց ինչ խաղաղութիւն: Անհամեմատ մեծ մարդկային վիշտ ու աղէտ գործադրուեցաւ այդ խաղաղութեան ժամանակ, քան թէ գերման ու ֆրանսական պատերազմում: Եւ այդ աղէտը ընկաւ ոչ թէ գինուած մարդկանց վրայ, այլև անպաշտպան կանանց ու երեխաների վրայ, ալեորի ու մանուկի վրայ այնքան, որքան ընտանեկան գլխի վրայ. և այդ չեկաւ միայն պարզ մահուան կամ բանտարկութեան ձևով, այլ չարչարանքի ձևով, և որ ամենագլխաւորն է կանանց վրայ նոյնքան, որքան տղամարդկանց վրայ, որի յիշելը զարհուրելի է, տանջանքներ, որի խորհիլը անգամ սոսկալի է:

Բացի այն՝ այդ ըրոր արիւնհեղութեան ու տառապանքի հետեանքը ոչ մի օգուտ չտուեց: Պատերազմի ժամանակ շատ անգամ այդպէս է լինում, շատ անգամ ոչ: Վերջին տաճկահուսական պատերազմի հետեանքը եղաւ մեծ և մշտակեաց ուրախութեան աւելացումը Բուլքարիայի, Սերբիայի, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի համար: Այդ նահանգները անկախ եղան, կամ անցան Աւստրիայի իշխանութեան տակ, և օգուտը՝ որ առաջ եկաւ նրանց այդ քաղաքակրթութեան իշխանութեան ընդարձակման պատճառով—բարրարոսների ծախսով անհաշուելի է: Այդ ընդարձակումը խաղաղութիւն յառաջը բերեց և վերջ գրաւ անդադար փշրող արիւնալի բռնակալութեանը, որ ամայի էր դարձրել Բալքանները մի քանի դարեր: Շատ աղէտ մարդիկ գոված են Տօլստոյի երեակայական կրօնական վարդապետութիւնը, նրա երեկայական խաղաղութեան պաշտպանութիւնը: Միևնոյն էութիւնը՝ որ փոխադարձաբար յաջորդել է տալիս անառակը և ջերմեռանդը մի վատթարացած ընտանիքի մէջ,

հիստերական արտայայտութիւնը, որ մի ախտաւոր բնութեան մէջ յառաջ է բերում սաստիկ մտքի յուզման ներգործութիւն — մոլութիւնից մինչև առաքինութիւն, նա ևս ստեղծել է տալիս Տօլստօյի «Կրէյցեր Սոնատով» մի կողմում և նրա անառողջ խաղաղ միստիկականութիւնը միւս կողմում: Մի կորուստի միտ և առողջ միտք այնքան կարող է ազդուել մի վէպի բարոյական եզրակացութիւններից, որքան մի փիլիսոփայի վատթարացած բարոյականութիւնից: Եթէ Տօլստօյի հայրենակիցները գործէին իւր բարոյական թէօրիայի համեմատ, նրանք այժմ ջնջուած կը լինէին և վայրենիները նրանց տեղը բռնած կը լինէին: Անարգար պատերազմը սոսկալի միտք է: Ներկայումս այդ ընդհանրապէս չի պատճառում այնքան տառապանք, որքան անարգար վարուելը դէպի իւր դրացին — վաճառանական ու ընկերական կեանքի մէջ, և գատապարտել ամեն մի պատերազմ այնքան տրամաբանական է, որքան գատապարտել բոլոր առևտրական ու ընկերական յարաբերութիւնները, ինչպէս գատապարտել ամուսնութիւն և սէրը եղեռնազործ անկանոն կրքի համար, որ սոսկալի տառապանքներ է պատճառում: Եթէ Ռուսաստանը գործէր Տօլստօյի փիլիսոփայութեան համեմատ, իւր մարդիկ վաղուց անյայտացած կը լինէին երկրիս երեսից և նա դրաւուած կը լինէր վայրենի թափառաշրջիկ թաթար ցեղերով: Հայկական կոտորածները միայն փոքրիկ օրինակներ են, որոնք ցոյց են տալիս թէ ինչ կը պատահէր աւելի մեծ չափով եթէ Տօլստօյի սկզբունքները ընդհանուր դառնար լուսաւորուած ազգերի մէջ: Հարկաւոր չէ ցոյց տալ, որ այդպիսի մի դրութիւն առաջ բերող կըթութիւնը, հիմնաւորապէս անբարոյական է և սխալ:

Դարձնալ խաղաղութիւնը կարող է գալ միայն պատերազմի միջոցով: Մեր երկրում կան մարդիկ, որոնք մոռանում են որ քաղաքական պատերազմը սկսուելիս հակառակորդների մեծ աղմուկը խաղաղութեան համար էր: Մի ամենազուարճալի և կաշող երգիծարանութիւն, այդ պատերազմի օրերում գրուած աղատութեան և միութեան բարեկամներից, կոչուած է «Նոր Աւետարան խաղաղութեան», այդ դիրքը հեգնելու համար: Մարդիկ մեր բուն երկրում, որոնք խաղաղութեան անունով քաջալերում էին Ազգայնալքօին և իր մարդկանց պնդակահարելու մեր ղինուորներին Ֆիլիպեան կղզիներում, գուցէ շատ օգտուէին, եթէ յետ նայէին այդ օրերի արիւնալի խռովութեան վրայ, որը գործ էր դրում խաղաղութեան և խօսքի աղատութեան անունով, երբ խուժանը սպանում էր մարդիկ և կանայք փողոցների մէջ և այրում որբերը անկեղանոց-

ներում, իբրև բողոք պատերազմի դէմ: Միութիւնը վերականգնելու համար հարկաւոր էր չորս տարուայ արիւնահեղ պատերազմը զինուած թշնամու հետ, որին օգնում էին ամեն քայլափոխում խաղաղութեան ինքնակոչ պաշտպանները: Բայց հետեանքը այն է եղել, որ այս երկրի խաղաղութիւնը ապահով կերպով հաստատուած է: Եթէ կարճատես խաղաղութեան պաշտպանները մի բոպէ իրենց ուզածը անէին և անջատումն իրականացած լինէր, ոչինչ չէր կարող Հիւսիսային Ամերիկայի աւերիչ պատերազմի կրկնման առաջն առնել, որը երեք քառորդ դար սովորութիւն եղաւ Հարաւ. Ամերիկայում, Սպանիայի լծից ազատուելուց յետոյ: Մենք ազատուեցանք երկարատե անիշխանակութիւնից և արեւն թափելուց, որովհետեւ մեր նախահայրերը, որոնք օգնեցին Լինկոլնին և հետեցին Գըրանտին, մարդիկ էին բառի բուն նշանակութեամբ լաւ դատողութիւն ունէին, չմոլերացան այն մարդկանց քարոզներովը, որոնք պնդում էին թէ պատերազմը միշտ սխալ է, և իրենց ոգու մէջ եղած առաքինութեան մեծ պաշարովը կարողացան այնպէս գործել, որոնցից թուլակազմ մարդիկ վարհուրած քաշուած են:

Պատերազմը կրթուած, լուսաւորուած հասարակութեան մէջ շատ սոսկալի է և երբ մարդիկ հետզհետէ աւելի լուսաւորուեն, մենք պատճառ ունենք ոչ միայն յուսալու այլ և հաւատալու, որ նա կամաց-կամաց հազուադիւտ պիտի լինի: Մինչև անգամ լուսաւորուած ժողովրդի մէջ, երբեմն հարկաւոր է լինում սուրը վերցնել, անիրաւունք լծի տակ չմտնելու համար, ինչպէս փորձառութիւնը ցոյց տուեց մեզ 1861 թուին: Բայց ներկայ դարի ընդհանուր պատմութեան մէջ նշանաւոր եղել է լուսաւորութեան ազգերի մէջ պատերազմի նուազելը: Հազի խաղաղութեան ժողովը այդ նշաններից մէկն է: Ես այն մարդկանցից մէկն եմ, որոնք հաւատում են որ շատ բան արուեց այդ համաժողովի մէջ և ես հպարտ եմ զգում մեր ներկայացուցիչների այդ տեղում բռնած առաջնորդող դերի վրայ: Կողմնակի կերպով թոյլ տուէք ինձ յիշելու, որ նրանց այդ առաջնորդող դեր բռնելու գլխաւոր պատճառը, մեր Սպանիացոց հետ ունեցած իրաւացի պատերազմում յաղթող հանդիսանալն էր: Տկար կամ վախկոտ խաղաղութիւն բարբաջողներին քիչ ուշադրութիւն է տրուում, բայց աւելի ուշադրութիւն է տրուում այն մարդուն, որը սուրը ձեռքում բազուկները ծալած խաղաղութիւն է քարոզում. ոչ թէ անարդ մոթիւներից, ոչ թէ վախից կամ իր ուժի վրայ անվստահ լինելուց, բայց բարոյական պարտականութեան խորն զգացումներից զբոլում:

Բայց և այնպէս ազգերի մէջ խաղաղութեան աճումը

սահմանափակուած է միայն նրանց մէջ, որոնք լուսաւորուած են: Խաղաղութիւնը կարող է տիրել միայն այն ժամանակ, երբ երկու կողմն էլ պատերազմի համար միեւնոյն ոգին ունեն: Մի բարբարոս ազգի համար, խաղաղութիւնը բացառիկ պայման է: Լուսաւորութեան և բարբարոսութեան սահմանի վրայ պատերազմը բնական է, որովհետեւ այդտեղ բարբարոսութեան պայմանների տակ պէտք է լինել: Բարբարոսը՝ թէ լինի կարմիր հնգիկը Ամերիկայի սահմաններում, թէ աֆղանը Անգլիայի սահմանների վրայ, կամ թէ թուրքմանը Սիբիրական հողի վրայ, հետեանքը միեւնոյն է: Ամեն բանից վերջը լուսաւորուած մարդը գտնում է, որ խաղաղութիւնը կարող է պահպանել, միայն իր դրացի բարբարոսին նուաճելով—յաղթելով, որովհետեւ բարբարոսը, քիչ բացառութեամբ, միայն տեղի կը տայ ուժին: Ուժին պէտք է հետեւէ ուղղավարութիւնը, եթէ խաղաղութիւնը հաստատուն անել կը ցանկացուի: Բայց առանց ուժի ուղղավարութիւնը ոչինչ է արժուած: Մեր պատմութեան մէջ մենք աւելի դժուարութիւն ենք ունեցել հնդիկ ցեղերից, որոնց յափրեցրած ու փայփայած ենք, քան նրանցից՝ որոնց մենք զրկած ենք. և այդ ճշմարիտ է նոյնպէս Սիբիրայի, Հնդկաստանի և Աֆրիկայի նկատմամբ:

Քաղաքակրթութեան ամեն մի ընդարձակումը խաղաղութիւն է տարածուած: Ուրիշ խօսքով քաղաքակիրթ պետութեան իւրաքանչիւր տարածուիլը, նշանակում է մի յաղթութիւն կարգ ու էանոնի, օրէնքի ու արդարութեան համար: Այսպէս է եղած ամեն մի ընդարձակութեան օրէնքը ներկայ դարում, լինի դա թէ Ֆրանսիական, թէ անգլիական, թէ ռուսական և թէ ամերիկական ընդարձակումը: Ամեն անգամ լուսաւորուած պետութեան տարածուիլը օգտակար է եղած. ոչ այնքան այն տէրութեան, որ անուանապէս օգտուած է եղել, որքան բոլոր աշխարհին: Ամեն անգամ հետեանքը ցոյց է տուած, թէ ընդարձակող պետութիւնը, իր պարտականութիւնն էր կատարում զէպի քաղաքակրթութիւնը, աւելի մեծ չափով և նշանաւոր կերպով, քան թէ կարող էր կատարել մի հաստատուն ու անշարժ տէրութիւն: Վերցրեք օրինակի համար Փրանսիան և Ալճիրիան: Ներկայ դարի առաջին տասնեակի մէջ ծովահինութիւնը տիրում էր Միջերկրականի վրայ ամենասոսկալի կերպով և հազարաւոր քաղաքակիրթ մարդիկ ամեն տարի քշուած էին գերութեան մէջ Մաւրական ծովահիններով: Մի նուաստացուցիչ խաղաղութիւն գնուած էր քաղաքակիրթ ազգերի հարկ վճարելովը: Մեր երկիրը հարկ վճարողներէ մէկն էր, որ այսպէս Մուսլիմ ծովային աւազակախմբերին վճարում էր ար-

եան գին: Մենք երբեմն պատերազմ մղեցինք նրանց դէմ. իսկ Անգլիան աւելի մեծ ծաւալով, բայց խաղաղութիւն չեղաւ, որովհետեւ երկիրը չէր տիրուած: Մեր վերջին տուրքը վճարուեց 1830-ին, և այդ վերջին լինելու պատճառն էր—Ֆրանսացոց Ալճիրիայի նուաճման սկսիլը: Յիմար և զգայուն ժարդիկ, այն ժարդկանց նման, որոնք բանաստեղծութիւններ գրեցին Մահ-դիստների օգտին Անգլիայի դէմ, և որոնք այժմ գրում են փոքրիկ բանաստեղծութիւններ և վէպեր Ազգինալօօի օգտին Ամերիկացոց դէմ, հսկակեցին Ալճիրիայի աւազակներին իբրեւ հերոսներ, որոնք կուռւմ էին ազատութեան համար Ֆրանսիացոց արշաւանքի դէմ: Բայց ֆրանսիացիք շարունակեցին իրենց գործը—Ֆրանսիան իր իշխանութիւնը տարածեց Ալճիրիայի վրայ և հետեանքը այն եղաւ, որ ծովահնութիւնը Միջերկրականի վրայից վերջացաւ և Ալճիրիան զարգացաւ այնպէս՝ որ երբէք տեսնուած չէր իր պատմութեան մէջ: Միևնոյնը և աւելի մեծ չափով, եղած է Անգլիայի և Սուդանի նշկատմամբ: Անգլիայի իշխանութեան տարածուիլը Նեղոսի հովտի մէջ, անհաշիւ օգուտ է տուած քաղաքակրթութեանը: Ով որ կարդացած է Աւստրիացոց կղերի և աշխարհականի պատմութեանը, որոնք բանտարկուած էին Մահդիի իշխանութեան տակ—Սուդանում, գիտէ որ երբ Անգլիան ջախջախեց նրան և նուաճեց Սուդանը, ժարդասիրութեանը անգին մի շնորք արեց և քաղաքակրթ աշխարհը իրեն պարտաւորեցրեց: Միևնոյնը ճշմարիտ է նա ևս Ռուսաստանի Ասիայի վրայ յառաջանալու նկատմամբ: Ինչպէս Սուդանի մէջ Անգլիայի յաղթութեան հետեանքը խաղաղութիւն եղաւ, և Մահդիի կոտորածները դադարեց մշտնջենապէս, նոյնպէս Ռուսաստանի կենդրոնական Ասիայի խանութիւնների նուաճումը՝ նշանակեց բարբարոս պատերազմների դադարումը, (որի ներքոյ Ասիական քաղաքակրթութիւնը արգելուած էր ճինկիդ խանի օրերից ի վեր) և նրա փոխարէն օրէնքի իշխանութեան հաստատուիլը: Քաղաքակրթութիւնը շահած է Ռուսաստանի յառաջացումովը, ինչպէս որ շահած է Ֆրանսիական յառաջացումովը Հարաւային Աֆրիկայի մէջ, ինչպէս որ շահած է Անգլիայի արշաւանքովը Ասիայի և Աֆրիկայի մէջ, Կանադայի, Աւստրալիայի մէջ: Ամենից վեր ամենամեծ շահն եղած է խաղաղութիւնը: Օրէնքի, կարգ ու կանոնի իշխանութիւնը յաջորդել է բարբարոս և արիւնալի եղեռնագործութեան իշխանութիւնը: Մինչև մեծ քաղաքակրթ ազգերի ներս քաշելը, բացի արիւնալի եղեռնագործութիւնից, ոչինչ անելու պատենութիւն չկար:

Այսպէս է եղել նաև մեր երկրի պատմութեան մէջ: Ի հարկէ ընդարձակուելը եղել է մեր ազգային պատմութեան ընթացքը: Վաշինկթոնի և Ադամի իշխանութեան ժամանակ, մենք տարածուեցինք դէպի Արևմուտք՝ Միսսիսի: Ճէֆէրսոնի ժամանակ մենք տարածուեցինք մինչև Կոլումբիայի բերանը, Մոնրոյի ժամանակ գնացինք դէպի Ֆլորիդա և յետոյ Թեքսաս, Կալիֆորնիա և վերջապէս Սևառիայի միջոցով գնացինք մինչև Ալյասքա: Մեր ամեն մի նախագահի իշխանութեան ժամանակ, դէպի դաշտ ու Ապառաժ լեռները տարածուելը արագ կերպով—շարունակաբար տեղ է: Մենք ունէինք մի սահմանագիծ, որի գլխաւոր զբաղումը անվերջ կռիւն էր—կարմիր ժարդկանց և նորեկներին մէջ: Երբեմն պատերազմի անմիջական պատճառը լինում էր ճերմակ մարդկանց ընթացքը և երբեմն էլ կարմիր, բայց վերջին պատճառը միայն այն էր, որ մենք շփուում էինք մի երկրի հետ, որը լցուած էր վայրենիներով կամ կիսավայրենիներով: Որտեղից որ մենք մօտիկանում ենք Կանադային, պատերազմի երկիւղ չկայ և ոչ էլ Մէքսիկայի սահմանագլխում լաւ կրթուած ժողովրդի հետ. բայց միւս կողմերում պատերազմը շարունակուեց, մինչև մենք տիրեցինք նրանց: Եւ յետոյ խաղաղութիւնը անմիջապէս յաջորդեց և հաստատուն մնաց մինչև ներկայ օրերը: Հարաւային Ամերիկայում, ինչպէս և ուրիշ տեղերում, ամբողջ աշխարհիս մէջ, քաղաքակիրթ ազգի տարածուելը, անտարբեր կերպով նշանակած է այն շրջանի աճումը, որի մէջ խաղաղութիւնը նորմալ է ընդհանուր աշխարհիս համար:

Միևնոյն ճշմարիտ կը լինի և Ֆիլիպիններին նկատմամբ: Եթէ այն մարդիկ՝ որոնք պաշտպանած են ազգային նուաժանութիւնը ու անպատուութիւնը քարոզելով թողնել Ֆիլիպինները, տալ Ազվինալոօին կառավարելու այդ կղզիները, իրանց ուզածը ձեռք բերէին, մենք միայն յանձնած կը լինէինք այդ կղզիները արիւնաթափ յափշտակիչներին, մինչև մի քաջ և մարդանման այլ պետութիւն ներս կը բալէր և կ'անէր այն, որը մենք վախեցանք կատարելու: Բայց ինչպէս որ անում է, այս երկիրը պիտի պահէ, խաղաղեցնէ և հաստատէ այնտեղ կայուն և օրինաւոր կառավարութիւն, այնպէս որ երկրիս գեղեցիկ կետերից մէկը ևս խաւարի ուժի ձեռքից կ'որդած պիտի լինի: Էականապէս ընդարձակութեան պատճառը խաղաղութեան օգուտն է:

Քաղաքակիրթ ազգերի հետ պատերազմելու շատ քիչ վտանգ կայ: Խաղաղական ովկիանոսի մէջ, օրինակի համար, մենք յառաջագնաց և գաղթող ազգերը Անգլիան և Գերմանիան Օգոստոս, 1906.

են: Անգլիայի հետ մենք ներկայումս սկսած ենք բարերարութեան, ինչպէս և բարեկամութեան կապը զգալ և նրա հետ մեր յարաբերութիւնը երբեք այդքան լաւ եղած չէ, և այդպէս պէտք է լինի նաև գերմանացոյց հետ: Ներկայումս իրերը Սամոյայի մէջ ուղղուած են. թէև այնտեղ մենք տանջուեցինք կառավարութեան ամենավատ տեսակից—կառավարութեան մի տեսակ, որի մէջ երեք տէրութիւնները միացեալ պատասխանատուութիւն ունեն, (կառավարութեան մի տեսակը, լաւ միտքս եկաւ, որ մեր հակախմպերիալիստները գործնականապէս առաջարկեցին մտցնել Ֆրիլիան կղզիների մէջ, նրանց չէզօք դարձնելու պատրուակով): Այդ գլուխ եկաւ մեծ չափով, որովհետև երեք կառավարութիւնները բարի կամքով և դիտաւորութեամբ նստեցին գործելու և համաձայնութեան գալու, այնպէս որ բոլորի համար էլ հաւասարապէս արդարութիւն լինի: Սկզբնական կարգադրութեան մէջ Ամերիկայի և Գերմանիայի գործակառարները—Միստր Թրիփ և Բարոն Ստերնբուրկն էին: Երբեք մի գիտարութիւն չի ծագել Գերմանիայի ու Ամերիկայի մէջ, որը լուծել կարելի չլինի, երկուսին էլ բաւականացուցիչ կերպով, եթէ պայմանադրութիւնը յառաջ տարուի այդպիսի անձինքներով, ինչպէս էին այդ երկուսը: Ինչ որ հարկաւոր է այն է՝ որ խնդրին պիտի մերձենալ ոչ թէ միայն յաղթելու համար, այլ հաւասարութիւն ու արդարութիւն անելու և մի միջոց գտնելու համար, որը պիտի գործէ, և միևնոյն ժամանակ ճշտաիւ պահէ բոլորի շահերը և պատիւը:

Թէ ընդարձակուող թէ չընդարձակուող ազգերը կարելի է վերջապէս վար ընկնեն. բայց մէկը թողնում է ժառանգներ և փառաւոր յիշողութիւններ և միւսը թողնում է ոչինչ: Հոովմայեցիք ընդարձակուեցին և նրանք թողեցին մի յիշատակ, որը խորն կերպով աղգած է մարդկային պատմութեանը: Նըրանք նաև թողած են իբրև ժառանգ իրենց մարմիններին, և բոլորից վեր, իրենց լեզուին և մշակմանը, այսպէս կոչուած, Ամերիկայի և Եւրոպայի լատինական ժողովուրդը: Նոյնպէս և այսօր, մեծ և ընդարձակող ժողովրդներն են. որոնք կտակում են ապագայ դարերի համար մեծ յիշատակներ և նիւթական հետեւանքներ իրենց յաջողութեան և այն ազգերը, որ ծագած են նրանցից՝ Անգլիան կանգնելով իբրև ամենալաւ արքիտիպար և օրինակ բոլոր այդպիսի ազգերին: Բայց այն ժողովուրդը, որ չի ընդարձակուում թուլանում է և կարող է թողնել ոչ ինչ իր յետևում:

Աշխարհիս խաղաղութիւն կարող է տալ միայն բաղաբառ իր ժողովրդեան մէջ պատերազմասէր պետութիւնը: Արա-

ըները խորտակեցին Միջերկրական ավերի քաղաքակրթութիւնը, թուրքերը խորտակեցին Հիւսիսարեւելեան Եւրոպայի խաղաղութիւնը և թաթարները աւերեցին Չինաստանից մինչև Ռուսաստանը ու Պարսկաստանը, այդ երկրներն քաղաքակրթութիւնը դարեր յետաձգելով, միմիայն՝ որովհետև քաղաքակիրթ ազգերը, որոնք նրանց դէմ էին, կորցրած էին ուժգին կռուելու յատկութիւնները և չափազանց խաղաղ լինելով կորցրած էին զօրաւոր ձեռքի հետ խաղաղութիւն պաշտպանելու ոյժը։ Նրանց անհետանալը սկիզբը դրեց մի կարգաթափանքային բարձրոս պատերազմների շրջանի։ Նրանք՝ որոնց յիշողութիւնը կարճ չէ, որ մոռացած լինեն յունաց պարտութիւնը թուրքերից, իտալացոյ պարտուիլը արեւինցիներից և սպանիացոյ տկար պատերազմիլը Մորոքոյի դէմ, պիտի լաւ ըմբռնեն, որ ներկայ ըռպէիս Միջերկրականի ավերը կը յափշտակուէր թուրքերովը կամ թէ Սուլթանի մահդիներովը, եթէ այդ պատերազմասէր բարբարոսները միայն չվախ ունենային Հիւսիսային-Եւրոպական տէրութիւններից, որոնք կռուելու էջը կորցրան են։ Ազպիսի մի բարբարոսական նուաճում կը նշանակէ անվերջ պատերազմ. և այն իրողութիւնը՝ որ այժմ հակառակն է տեղի ունենում և որ բարբարոսները կամ նուաճում են և կամ նահանջում, այն հետեանքով որ խաղաղութիւնը հետեում է նրանց նահանջմանը կամ նուաճմանը, պարտաւոր է միայն այն զօրաւոր քաղաքակիրթ ցեղերի ուժին, որոնք կռուելու ինստինկտները կորցրած չեն, և որոնք իրենց ընդարձակամաք հետզհետէ խաղաղութիւն են բերում կարմիր անապատներն ձէջ, ուր երկրիս բարբարոս ժողովուրդներն են իշխում։

Քժ. Ե. Տ. Սարգիս

**ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ-ՅՈՎՀԱՆԵԱՆ ՕՐ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԸ
ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ:**

Ամբողջ Ռուսաստանում չկայ մի հայոց ուսումնարան, որ հնարաւորութիւն ունենար դառնալ օրիորդաց միջնակարգ վաժարան, բացի Թիֆլիսի Մարիամեան-Յովհաննեան ուսումնարանը, որ սակայն իր ծրագրով և կազմով դեռ շատ հեռու է միջնակարգ լինելուց:

Այդ ուսումնարանը ամբողջ իր գոյութեամբ պարտական է յայտնի միլիոնատէր Յովհաննէս Յովնանեանի նուիրարեցութեան: Հետաքրքիր է թէ մի զուտ լուսաւորութեան-բարեգործական հաստատութեան հիմնաւորումը ինչ երկար ու բարակ ձգգոյնմաների է ենթարկուել ուսական հին րեժիմի կողմից, մինչև որ իրագործուել է:

1876 թուականի յուլիսի 15-ին, ուրեմն երեսուն տարի առաջ, ի վան Ստեփանիչ Անանովը դիմում է Գէորգ Կաթողիկոսին մի գրութեամբ, որի մէջ յայտնում է որ իր հանգուցեալ ամուսին Մարիա Իվանովնայի կտակած կամքն է եղել իր յիշատակին հիմնել հայ լուսաւորչական օրիորդների, գլխաւորապէս որբերի եւ չքաւոր ծնողների զաւակների համար, մի ուսումնարան Թիֆլիսում, Կոստանաց Վանքին կից:

«Ինձ համար պարտադիր համարելով իրագործելու ամուսնուս կամքը և միանգամայն բաժանելով նրա հայեացքները և ազնիւ մտադրութիւնների նպատակը—առուած է յիշած դիմումի մէջ—ես այժմ նուիրում եմ Թիֆլիսում գտնուող Ս. Ստեփաննոսի հայոց Կոստանաց Վանքի օգտին իմ երեք հարկանի տունը, որ գտնուում է այդ Վանքին կից հետեւեալ պայմաններով.

1) Որ այդ տան մէջ հիմնուի օրիորդաց համար մի ուսումնարան, որ ի յիշատակ իմ ամուսնու պէտք է կոչուի «Մարիամեան Յովհաննեան օրիորդաց ուսումնարան».

2) Որ այդ ուսումնարանը ընդմիշտ մնալով հոգևոր վարչութեան մէջ կառավարուի խորհրդով կազմուած տեղական թեմական արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ յիշած վանքի մայրավետից, Թիֆլիսում ապրող հայերից ընտրուած չորս ան-

դամներից, որոնք հաստատուում են պատրիարք—ամենայն հայոց կաթողիկոսից, և ուսումնարանի տեսչից.

Խորհուրդը իւրաքանչիւր տարուայ սկզբում պէտք է իր միջից ընտրի նախագահի օգնական, գործերը պէտք է վճռուեն ձայների առաւելութեամբ. անդամներին անձնական իշխանութիւն չի վերադրւում.

3) Որ խորհրդի չորս անդամները Թիֆլիսի բնակիչներից, մինչ ես կենդանի եմ, նշանակուին իմ կողմից, իսկ իմ մահից յետոյ ընտրուեն երեք տարով պատգամաւորներից, որոնք այդ նպատակով ընտրուում են, իւրաքանչիւր անգամ թեմական արքեպիսկոպոսի նախօրօք կարողադրութեամբ, Վանքի մայր տաճարի, Մոզնու ս. Գէորգ և Աստուածածնի Բեթղեհէմի եկեղեցիների ծխականների ձեռքով, իւրաքանչիւր եկեղեցուց չորս հոգի:

Տեսուչ ընտրուում է խորհուրդը հայերից, որնք ստացել են պատշաճ կրթութիւն, և հաստատուում է պաշտօնի մէջ նոյնպէս վեհափառ պատրիարքից: Նա կառավարում է ուսումնական մասը յիշած խորհուրդի անմիջական հսկողութեամբ.

4) Որ գլխաւորապէս դասաւանդուի կրօն, եկեղեցական պատմութիւն, հայերէն և ռուսերէն լեզուներ, իսկ ուսումնարանի միջոցների զարգացման համեմատ ընդարձակուում է ընդհանուր կրթական գիտութիւնների և արուեստների դասաւանդման ծաւալը: Դասաւանդութիւնը լինում է հայերէն լեզուով: Ձրիաւարժ աշակերտութիւններից բացի կարող են ընդունուել և վարձով, համաձայն խորհրդի կազմած յատուկ կանոնների.

5) Որ ուսումնարանի օգտին ես նուիրում եմ իւրաքանչիւր տարի երեք հազար ընդլի, որպէսզի առանց վարձի պահուող աշակերտութիւնները կոչուին Յովնանեանի թոշակաւորներ.

6) Որ իմ տոհմի արական ճիւղի մէջ աւագագոյնը օգտուի ուսումնարանի հոգաբարձուի կոչումով և Թիֆլիսում եղած ժամանակը կարող լինի ներկայ գտնուել խորհրդում ձայնի իրաւունքով:

Ահա այդ պայմաններով անելով իւր նուիրարերութիւնը Իվ. Ստ. Անանովը Կաթողիկոս Գէորգից խնդրում է օր. ժ. XI հր. I ր. 10111 յօդ. հիման վրայ միջնորդել կայսեր առաջ որ թոյլատրի Ս. Ստեփանոսի վանքին ընդունել նրա նուիրարերութիւնը յայտնուած պայմաններով:

1877 թուականի ապրիլի 18-ին թագաւոր կայսրը Քիշինեւում յայտնել է իր համաձայնութիւնը և 1877 թուականի Սեպտ. 22-ի կոնդակով բացւում է ուսումնարանը:

Սակայն մինիստրութիւնը հէնց սկզբից իր կողմից մի բա-

նի ղ ժուարութիւններ է յարուցանում. նախ մասնանիշ անելով այն որ համաձայն զոյութեան ունեցող օրէնքների ուսաց պատմութիւնը և աշխարհագրութիւնը պէտք է աւանդուեն սուսերէն և երկրորդ որ զանազան բարեգործական և հանրօգուտ հաստատութիւններին առանձին անուն յատկացնելու զէպրում («Մարիամեան Յովնանեան») պէտք է նախ և առաջ ապահովուի այդ հաստատութիւնների պահպանութիւնը, մինչդեռ միայն տունը յատկացնելով այս ուսումնարանին դեռ չի ապահովուած նրա ղոյութիւնը: 1881 թուականի դեկտեմբերի 7-ին գրած այդ թուղթը պատճառ է լինում որ 1887 թուականի Ապրիլի 10-ին Ի. Ս. Անանովը նուիրում է ուսումնարանի պահպանութեան իր Քարվանսարան թիֆլիսում, որի արժողութիւնը այն ժամանակ գնահատուած էր 400 հազարի:

Երբ առաջին անգամ կառավարութիւնը փակեց հայոց ուսումնարանները (1884) և ապա Մակար կաթողիկոսին առանձին յարգանք ցոյց տալու համար իրաւունք տուաւ կրկին վերաբացել (1886) — Յովնանեան ուսումնարանին իրաւունք չէին տալիս երկդասեան տիպի ուսումնարանից վեր կալմութիւն ունենալ: Դարձեալ իբրեւ առանձին շնորք զէպի Մակար կաթողիկոսը արուած էր նրան իրաւունք յարուցանել այդ օրէնքից շեղուելու զէպրերում միջնորդութիւններ, և Յովնանեան ուսումնարանի համար բացատիկ իրաւունք տրուեցաւ. նա կարող էր երկդասեանից բարձր կալմ ունենալ: Երբ կրկին անգամ փակուեցան հայոց ուսումնարանները (1895) Յովնանեան օր. ուսումնարանը իր կտակի ղօրութեամբ կարողացաւ պահպանել իր ղոյութիւնը, սակայն ենթարկուելով դիրեկցիայի իշխանութեան: Դիրեկցիան պահպանել էր կտակի մէջ յիշած հոգաբարձական խորհուրդը, սակայն ընտրած անդամների հաստատութիւնը պէտք է լինէր Կովկ. Ուս. Շրջ. հոգաբարձուի ձեռքով, բացի այդ՝ խորհուրդին պէտք էր մասնակցէր թիֆլ. ժող. ուսումնարանների դիրեկտորը:

Եւ հայ հասարակութիւնը volens nolens համակերպուել էր այդ նոր կարգերին, Յ եկեղեցիների ծխականները մասնակցում էին ընտրութիւններին, կաթողիկոսը թոյլ էր տալիս առաջնորդներին նախապահելու հոգաբարձական ժողովներին, վարժուհիները իրար ղլուխ էին պատուում որ մուտք գործեն այդ ուսումնարանում և այլն ըստ կարգին...

1905 թուականի նոյեմբեր ամսում դիրեկցիան կրկին վերադարձրեց ուսումնարանը հայոց հոգևոր իշխանութեան և սկսուեցին... ինտրիզներ, սոււբրուր, քաօս, որոնք մասամբ պարզուած են ներքև բերած ղրութիւններով:

Մ.-ՅՈՒՆԱՆԵԱՆ ՕՐ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Սումբուրը և քաօսը «հայկական» բոլոր գործերի վիճակն է, կարծես: Այդպիսի մի սումբուր և քաօս ստեղծուել է և Մ.-Յոփնանեան օր. ուսումնարանում:

Աշխատենք պարզել այդ սումբուրի և քաօսի գլխաւոր պատճառները և մի ելք գտնել:

Յունիսի 15-ին թեմիս առաջնորդից ստացայ հարց՝ կը բնդունեմ արդեօք Յոփնանեան օր. ուսումնարանի տեսչական պաշտօնը: Բոլորովին անծանօթ լինելով այդ ուսումնարանի ներքին գործերին, զանազան լուրերից զրդուած, ես հարց տուի. միթէ չէ լրացել ներկայ հոգաբարձական պաշտօնավարութեան ժամանակը: Ինձ բացատրուեց, որ Յ. Յոփնանեանի կոտակով 7 հոգաբարձուներից 4-ը ընտրուում են Թիֆլիսի 3 եկեղեցիների ծխականներից, իսկ 3 անփոփոխ են: Այդ 4 ընտրուածներից այժմ մէկը վախճանուած է, մէկը բացակայ է քաղաքից, սակայն հրաժարուած չէ, իսկ երկուսի պաշտօնավարութեան ժամանակը (առաջին ընտրութեամբ) լրանում է սեպտեմբեր ամսում: Այնուհետեւ էլ նրանք պէտք է շարունակեն իրանց պաշտօնը համաձայն Կաթողիկոսի կոնդակի, որով երկարել է նրանց պաշտօնավարութիւնը, հաստատութեան ժամանակ անյարմար գտնելով նոր ընտրութիւն նշանակելու:

Պէտք է նկատել, որ այդ ժամանակ, յունիսի 15-ին, Յոփնանեան ուսումնարանի վարժուհիների կողմից ոչ մի բողոք չը կար հրապարակի վրայ «հոգաբարձութեան ապօրինութեան մասին»: Մի քանի ծխականների կողմից դժգոհութիւններ լրացւում էին, սակայն թէ ինչու այդ ծխականները ժողով չէին գումարում, դիմում անում Կաթողիկոսին՝ իրանց իրաւունքը վերականգնելու, ինձ մինչև այժմ էլ անյայտ է մնում: Օրինական ընթացք պէտք էր տալ բողոքին. մինչև յունիսի 15, որքան ինձ յայտնի է, առէկօսներից դէնը չէին անցնում տըրտունջները: Հարցը լնաւ չէր քննուել հրապարակապէս և ինձ համար միանգամայն աղօտ էր և անորոշ. մի քիչ կարծես պարզուեց առաջնորդի վերև յիշած բացատրութիւնից: Ես այդ եկեղեցիների ծխական չեմ:

Հաստատուելով պաշտօնի մէջ, ես առաջին անգամ կեանքումս սոս Դրի Յոփնանեան ուսումնարան յուլիսի 2-ին և առաջին հոգս եղաւ պարզել ինձ համար հոգաբարձական իրաւունքի խճճուած հարցը: Իմ հաստատութեան օրից մի քանի օր

առաջ յայտնուել էր նաև արձակուած վարժուհիների բողոքը որ պաշտպանել էր ուսուցչական համադրումարը (յուլիսի 1-ին): Ուրեմն իմ ընտրութիւնից յետոյ էր չարցը աւելի ևս խճճուել: Եթէ այդ դրութիւնը ստեղծուած լինէր մինչև յունիսի 15, բնականաբար ես կ'իմանայի իմ անելիքս: Սումբուրը և քաօսը խտացել էր յունիսի 15-ից յետոյ վարժուհիների արձակումով: Պէտք էր պարզել ամեն ինչ և ելը գտնել: Եւ ես նոյն օրը սկսեցի ծանօթանալ հոգաբարձական գործերի հետ: Ահա ինչ պարզուեց ինձ համար:

1903 թուականի սեպտեմբերի 3-ի հոգաբարձական նիստում (ուսաց դիրեկցիայի կառավարութեան ժամանակ) կարգադրուած է Թիֆլիսի ժողովրդական ուսումնարանների դիրեկտօրի հաղորդագրութիւնը, որով յայտնուած է թէ կովկ. շրջ. հոգաբարձուն յուլիսի 3-ին հաստատել է Յովնանեան ուսումնարանի նորընտիր հոգաբարձուներին (բժ. Կուլուջանեան, բժ. Անանեան, իշխան Բեհրութեան և հաշտարար դատաւոր Նրեցփոխեանին) իրանց պաշտօնի մէջ: Որոշում է ծանուցանել այդ պարոններին իրանց հաստատման մասին: Այժմ պարզ էր թէ ինչու ս. առաջնորդը ինձ յայտնել էր թէ հոգաբարձուների պաշտօնավարութեան ժամանակը լրանում է «այս սեպտեմբեր ամսում». նա իբրեւ ելակէտ ընդունել է պաշտօնավարութեան սկիզբը: Յոմենայն դէպս, եթէ հաստատման օրը ընդունենք յուլիսի 3-ը, իրաւական կողմից հոգաբարձական որոշումները յունիս ամսում ապօրինի ճանաչել չէ կարելի: Իրան աւելացրէք այն, որ ամեն տեղ հիմնարկութիւնների ընթացիկ գործերը շարունակում են օրինակն համարուել մինչև որ չեն յանձնուած փոխարինող մարմին: Այդ փոխարինող մարմինը դեռ գոյութիւն չունի Յովնանեան ուսումնարանում, որովհետև հոգաբարձութեան մի մասի վերընտրութիւնը դեռ չէ կայացել: Սումբուր և քաօս են ստեղծում, երբ այդ պարզ ճշմարտութիւնը չէ գործադրում, այսինքն երբ իւրաքանչիւր ընտրուած մարմին չէ գործում օրինական սահմանում մինչև որ չէ գալիս նրան փոխարինող մարմինը:

Շարունակենք: Նոյն հոգաբարձական գործերից երևում է, որ 1905 թ. աշնան, ուսաց դիրեկցիայից Յովնանեան ուսումնարանը յետ ստանալիս, հոգևոր վարչութիւնը առաջադրել է, որ գոյութիւն ունեցող հոգաբարձութիւնը հաստատուի իր պաշտօնի մէջ, համաձայն կտակի, Կաթողիկոսից: Գեկտեմբերի 7-ին տուած իր կոնդակում Կաթողիկոսը հաստատելով հոգաբարձուներին, յայտնում է, թէ «ի նկատի ունենալով զտազնապալից ժամանակ ներկայիս և գյուղեալ միտս ժողո-

վրդականաց» բարուր է գտնում «երկարել զժամանակ պաշտօնավարութեան ևս ամս երեք», որովհետև այդ ժամանակ, ընտրութիւն կատարել անհնարին էր: Ուրեմն, այդ կոնդակի մէջ հոգաբարձութեան պաշտօնավարութեան ժամանակը երկարուած (սեպտեմբերից կամ յուլիսից յետոյ) է, որ շօշափուած է երեք եկեղեցիների ծխականների իրաւունքը: Եւ նրանք պէտք է ժամանակին կանօնաւոր ընթացք տային իրանց բողոքին և չը բաւականային անհատական հատ-հատ դժգոհութիւններ յայտնելով, ինչպէս վերև այդ մասին նկատեցինք: Եթէ փորձեր այժմ անուժ են—չափազանց ուրախալի է. յամենայն դէպս այդպիսի փորձեր մինչև յունիսի 15, երբ ինձ առաջարկութիւն է արուել, ինձ անյայտ են:

Մինչև այդ յունիսի 15-ը ոչ մի դժգոհութիւն չեմ լսել և նոյն պարոցի վարժուհիներից, բացի այն, որ միաբերան բոլորը կրկնել են, որ Յոգնանեան ուսումնարանը մի ձահիճ է դառել դիրեկցիայի ժամանակ: Հոգաբարձութեան «սպօրի-նութեան» մասին ձայն են բարձրացրել վարժուհիները այն օրից, երբ նրանց յայտնել են թէ բոլորն էլ ազատ են իրանց պաշտօններից և նրանք բողոքել են Ուս. Համ. յունիսի 24ին:

Կանգ առնենք վարժուհիների խնդրի վրայ, որ դարձեալ մի սուժբուր է և քառս:

Գործերից երեւում է որ 1905 թուին դիրեկցիան ուսումնարանը հոգևոր վարչութեան յանձնելիս խնդրել էր եղած վարժուհիներին պահել պաշտօնների մէջ մինչև ուսումնական տարուայ վերջը: Կաթողիկոսը տուել է իր համաձայնութիւնը: Հետևաբար, վարժուհիների արձակման հարցը վճռուած կարող էր համարուել 1905 թուականի նոյեմբեր ամսուժ, և այս յունիսի 15-ին հոգաբարձութիւնը միայն նորից վճռել է խընդիրը, մանրամասն պատճառաբանելով այն: Պատճառաբանութիւնը լաւ կը լինէր որ հոգաբարձութիւնը ժամանակին յայտարարէր: Առհասարակ, իմ կարծիքով, մեծ սխալ է գործել հոգաբարձութիւնը որ անպատասխան է թողել իր դէմ յարձակումները:

Այս իմ կարծիքը ևս յայտնեցի յուլիսի 4-ին հոգաբարձական նիստում, առաջին անգամ մասնակցելով նրա ընթացիկ զբաղմունքներին: Թողնել որ զանազան ասէկոսների, կիսատպոսատ տեղեկութիւնների վրայ յիշուի հասարակական կարծիքը՝ դա փաստակար անփութութիւն է:

Վարժուհիների արձակումը պատճառաբանուած է այնպէս որ չէ կարելի չը համաձայնուել: Ընդհատ է, ինքը երևոյթը ա-նօրմալ է, սակայն այդ բացատրում է այն արտակարգ հան-

գամանքով, որ ստեղծուել էր դպրոցը 5 տարի զիրեկցիայի ձեռքում գտնուելու շնորհիւ, և առհասարակ մեր դպրոցական կարգերի անորոշ, անկերպարան վիճակով: Ուրեմն, երևոյթը ընդհանուր անօրմալ պայմաններից էր բոլրում: Ինձ թւում է որ այն արտակարգ հանգամանքում, երբ ուսումնարանը պէտք է վերակազմուի, վարժուհիները իրանք ինքնայօժար կերպով պէտք է հրաժարուէն պաշտօններից:

Ահա գործը դրութիւնը: Այդ սումբուրից և քաօսից դուրս գալու համար բաւական չեն զանազան միախնդային ցոյցերը: Պէտք է երեք եկեղեցիների ծխականները օրինական կարգով—կաթողիկոսին դիմելով—արագացնեն նոր հոգաբարձական ընտրութիւնը: Հոգաբարձուներից պ. Երեցվորեսանը հոգաբ. ժողովում, յուլիսի 4-ին, ինձ յայտնեց, որ թէ նա և թէ ըժ. Կուկուշանեանը պատրաստ են յանձնել գործերը նոր մարմինն. թող նա միայն շուտով կազմակերպուի: Ես ևս իմ կողմից նոյնն ևս յայտնում: Թող կատարուեն նոր ընտրութիւններ և ես առանց տատանուելու իմ վերընտրութեան հարցը կը դնեմ նոր հոգաբարձութեան առջև: Սումբուրից և քաօսից դուրս ելնելու միջոցը այս է, և որքան շուտ այնքան լաւ ուսումնարանի համար, որ կոչուած է լինելու միակ օր. միջնակարգ ուսումնարանը մեզանում: Ամեն բան տակաւ թողնել մինչև որ կազմակերպուի հոգաբարձութեան ընտրովի մասը, ես գտնում եմ մի կենդանի գործում, ինչպէս ուսումնարանն է, ոչ նպատակաւարմար. մինչև օգոստոսի 1-ը պէտք է վերջացած լինի հոգաբարձական ընտրութեան խնդիրը, որովհետեւ ուսումնական խմբի լաւ կազմ ունենալու հարցը կապ ունի և ժամանակի հետ. օգոստոս տմսում արդէն դժուար է ընտրութիւններ անել, մանկավարժական լաւ ոյժերը տեղաւորուած են լինում:

Այդպէս ուրեմն, հոգաբարձութիւնը կտակով կազմուած է նշանակովի և ընտրովի անդամներից: Հոգաբարձութիւնը օրինական կազմով կատարել է ընտրութիւն և որոշումներ: Հոգաբարձութիւնը, ինչպէս և ամեն մի հասարակական մարմին, պէտք է շարունակի իր ընթացիկ գործունէութիւնը մինչև փոխարինող մարմնին գործերի յանձնումը:

Դպրոցի շահերով զեղատարուելով ես մինչև օգոստոսի սկիզբը ոչ մի կարգադրութիւն չպահպայ խմբի մասին անելու չեմ:

Այս ամիսը նուիրուած է լինելու ընթացիկ անյետաձգելի գործերին և ապագայ վերակազմութեան ծրագրի մշակման և ուսումնասիրութեան: Ով անկեղծօրէն ձգտում է դուրս բերել ուսումնարանը քաօսից և սումբուրից պէտք է փաստերը աղա-

ւաղելու, յարարելութիւնները խճճելու փոխարէն ջանքեր գործ դնէ պարզելու կացութիւնը և ելք գտնելու: Ելքն այն է, որ իսկոյն և եթ երեք եկեղեցիների ծխականները ժողով դուժարեն, դիմեն կաթողիկոսին և նոր ընտրութիւններ կատարել տան, քանի որ փոխուած են այն հանգամանքները, որոնց վրայ հիմնուելով կաթողիկոսը գեկտեմբերի 7-ին «երկարել» էր ներկայ հոգաբարձութեան պաշտօնավարութիւնը նաև սեպտեմբերից յետոյ: Ի՞մ կողմից բացի աջակցութիւն ուրիշ բան չեն գտնիլ:

Ենթարկուել որեւէ դիկտատուրայի, մանաւանդ պատահական, իմ համոզման հակառակ է, իսկ յարգել ուրիշների արդարացի իրաւունքը իմ պարտականութիւնս է: Sapiēti sat.

6 Յուլիսի 1906 թ.

Լեւոն Սարգսեան

Յ. Գ. Յուլիսի հոգ. 4-ի ժողովի նիստից յետոյ ես պատրաստել էի այս բացատրութիւնը, երբ յուլիսի 6-ին կարդացի «Ալիքի» № 57-ի կրքոտ յօդուածը: Ինսինուացիաներին ես երբէք չեմ պատասխանում:

(Մշակ № 146)

Լ. Ս.

II

Այդ ազգային սոււրբութեան ստոր քրիստոնէութիւնից դրուած ջատագովող հանդիսացան պոտոր «Ալիքի» մէջ դաւարուող մեր «յեղափոխական» բնութեանները, որոնց բնորոշումը ընթերցողը կը գտնի «Ալիքի» մանկավարժները գրուած ծրուած:

«Ալիքի» ՄԱՆԵՕՎՐՆԵՐԸ

—
Malo periculosam lidertatem! *)

«Ալիքի» ղեկավարները, իբրև արդի գաղնակցական բնութեան բարոյական կարողութեան ներկայացուցիչներ, բաւական ճիշտ գաղափար են տալիս այն տրադիցական գրութեան մասին, որի մէջ գրանւում է հազար ու մի նապատակ դնող և ոչ մէկին համեմու ճանապարհ չիմացող «Դաշնակցութիւն» կոչուած ընկերակցութիւնը: Յայտօր այդ ընկերակցութեան օրգաններում չկարգացինք մի նոր խօսք, մի ինքնուրոյն գաղափար, մի հաստատ աշխարհայեացք, մի հարցի լուրջ քննու-

*) Այսինքն. «Գերադասում եմ վտանգալից անկախութիւնը»:

թիւն: Միայն այն է աչքի ընկնում որ ժարդիկ, օրիգինալ երևալու համար, արուեստական միջոցներով բղբղում են, բորբոքում իրանց «վէրքերը» և զրգռում, սուբսափելի ըմբոստ ու ցասկոտ ժեստեր անում, ջղեր՝ քայքայող կառանչներ արձակում: Այլապէս ի՞նչ անեն «Ալիքի» ղեկավարները, երբ «Դաշնակցութիւն» կոչուած ընկերակցութիւնը մի նոր Նոյեան Տապան է ներկայացնում իր խառնիճաղանձ կազմով: Ինքներդ դատէք. դաշնակցական «զինուորները», հաւատարիմ հին ուխտին, դէպի Տաճկաստան են ձգատում. միւս կողմից նոր հովերով բռնուած դաշնակցական «սօցիալիստները» ուղում են ամբողջապէս նուիրուել դասակարգային կռիւներին, պրօֆեսսիօնալ կուսակցական միութիւններ բազմացնել. երբորդ կողմից՝ դաշնակցական փորձուած բիւրօկրատները չափազանց սիրել են իշխել և կուզէին այժմ՝ բազմել վեհաբանի, առաջնորդարանների և հոգաբարձական խորհրդարանների փափուկ բազկաթոռներում և ազգային-եկեղեցական խնդիրներ կարգադրել, ազգօգուտ հրահանգներ մշակել և... Ֆալօրիտիզմ բանեցնել իրանց թայֆային պատկանողների նկատմամբ, ինչպէս այդ վայել է սովորտամենտների և ղեկարտամենտների կօմֆօրտը սիրող խեղճական բիւրօկրատներին:

Սակայն դրանց դժբախտութիւնից հայկական հորիզօնի վրայ երևացել են աւելի ծայրայեղ ջահիլներ՝ «Կեանք», «Կայծ» և «Աշխատանք», որոնք չափազանց անբեռ են ու չարաճճի և իրանց մշտական յարձակումներով և անողորմ մերկացումներով խանգարում են, որ դաշնակցական բիւրօկրատիայի անսխալականութիւնն ու գերիշխանութիւնը ամբառայ հայ ժողովրդի մէջ: Այդ խիզախ Դաւիթներին Գօլիաթը սկզբում փորձեց վախեցնել, գործ դնելով դաշնակցական արսենալում եղած զէնքերը՝ խուզարկութիւն, բոյկոտ, մորակ և այլն: Բայց չարաճճի ջահիլները Գօլիաթին լեզու ցոյց տուին և ամաչացրին, ասելով թէ վայել չէ այդպիսի մեծ «յեղափոխականներին» այդպիսի ընտիր միջոցների դիմելը: Եւ մեր դաշնակցականները, գոնէ իրանց «Ալիքում», ստիպուած էին ինքնապաշտպանական նոր միջոց հնարել. և նրանք գտան փրկարար մանեօվը: Չափազանց յաճախ դիմելով այդ մանեօվրներին, նրանք բնականաբար սիրել են ուրիշների մէջ էլ սեփական հոգին տեսնել: Հոգեբանական ինքնազիտողութեան մեթօդ է այդ կոչումը: Դրանք գտել են («Ալիք» № 59), որ Յոֆմանեան չարաբաստիկ հոգաբարձութեան quasi ապօրինութիւնը ինձ յայտնի էր մինչև յունիսի 15-ը, և ես մանեօվր (?) եմ անում, այլ բան պնդելով: Եւ բերում են իբրեւ ապա-

ցոյց «Մշակի» մէջ մայիսի 28-ին տպուած ինչ-որ լուր Մողնու ծխականների ժողովի որոշման մասին, որ պէտք է ի կատար ածէր այդ ժողովի նախագահը: Արդ, ես չեմ գիմում «Ալիքի» ղեկավարներին, այլ ընթերցողի առողջամտութեանը. միթէ բնական չէ իւրաքանչիւր մարդու համար, մանաւանդ ով տասնեակ թերթեր է աչքի անցնում, ուշադրութիւն դարձնել միայն այն լուրերի վրայ, որոնք որոշ ժամանակում զրադեցնում են նրա միտքը: Բնական չէ՞ մեր օրերում, որ իւրաքանչիւր զբաղուած մարդ շարաթներով ուսերէն հեռագրներից բացի ուրիշ բան չի կարդում: Ինձ այժմ էլ յայտնի չէ, օրինակ, թէ ի՞նչ արաւ «Մողնու ծխականների ժողովի նախագահը» իրան յանձնուած որոշման հետ:

Բաւական է! Այս չնչին հարցում պարզ է, որ մեր «յեղափոխական» «Ալիքը» արդէն ընկել է կլեաուզների, խծրածանքների և ինտրիգների յորձանքի մէջ: Ես այդ պղտոր ալիքներում լողացողը չեմ և գիտեմ, թէ ի՞նչ է նշանակում ձեզպէսների բերանում «ժողովուրդ» խօսքը: Կան մարդիկ, որոնք կլանում են ուղտերը և քամում մոլորկները... Ես շատ լաւ գիտեմ, պարոններ, որ դուք ուզում էք ձեր ընկերակցութեան ձեռքը գցել «ազգային-եկեղեցական» բոլոր գործերը և բռնել նախկին կղերական բիւրօկրատիայի տեղը, միայն ծածկուելով մի քանի մեծ-մեծ խօսքերով...

Բարի վայելում! Ես ձեր մրցակիցը չեմ այդ զարմանալի «յեղափոխական» էվօլիցիայի մէջ. դուք ներկայումս ինձ համար նոյն նշանակութիւնը ունիք, ինչ կղերականութիւնը ձեզնից առաջ: Տարբերութիւնը այն է, որ նրանք իրանց քրմահաճոյքները և ֆալսորիտիզմը հիմնում էին անպէտք և հնացած օրէնքների վրայ, իսկ դուք՝ կոպիտ, բռնի ոյժի վրայ, որ անցել է ձեր ձեռքը շնորհիւ ոռւս ապիկար վարչութեան ստեղծած աննօրմալ կարգերի մեր երկրում: Ինքնապաշտպանութիւնն էլ ձեր ձեռքում գառաւ հայի ինքնաստրկացում: Այդ էլ մանեօվը էր: Ժողովուրդի ազատութեան դէմ ձեր արածների ապացոյցներ էք ուղղում:— Կարդացէք այն անթիւ փաստերը, որ արձանագրուած են ձախակողմեան բոլոր նոր թերթերում: Ձեր ի՞նչ փոյթ. գաֆթէք, շահագործէք ամեն ինչ ի փառս ուրը Դաշնակցութեան դիկտատուրայի...

Բարեհաճէք մի քանի խօսք էլ լսել, ազգային բիւրօկրատներ! Այո, ես անվայել եմ համարում մամուլի մէջ հասարակութիւնը զրադեցնել ձեր ինսինուացիաների քննութեամբ: Ժամանակ է վերջ դնել այն գրական ապականուած բարքերին, որ խոր արմատ են գցել մեզանում շնորհիւ զանազան «ձեզ-

նորմաների» և տիրացու պարվընիւնների—«Հաջի Բաբանների» քաղաքակիրթ գրականութեան մէջ... Անձնական հաշիւները մաքրելու այլ տեղեր կան և ոչ մամուլի սխանակները: Ինչ վերաբերում է ձեր «սպանիչ» ակնարկին, թէ ես «առնասարակ չեմ պատասխանում», երբ նեղն եմ ընկնում»—միայն անհասկանալի. որովհետեւ, եթէ մամուլի մէջ է այդ «երբը», ես պարզեցի, իսկ մամուլից դուրս—կեանքի մէջ—երկու դէպքում ես չեմ պատասխանում. առաջինը՝ երբ համոզւում եմ, որ դիմացիս կանգնածը մի թշուառ խելագար, իսկական փսիխոպատ է, երկրորդ՝ երբ տեսնում եմ, որ գործ ունեմ մի կատղած սրիկաւի հետ: Գուցէ դուք, իբրեւ ժամանակակից դաշնակցականներ, առանձին սէր ունէք տուր ու դմփողներին, բռնցամարտի... Ճաշակի բան է: Այն էլ գիտեմ, որ դուք կուլտուրով թիւնը չէք տարբերում զուլդուրով թիւնից ... Այդ էլ հասկացողութեան բան է:

Adieu!

Լևոն Սարգսեան

10 յուլիսի 1906 թ.

(«Մակ» № 150)

III

Թիֆլիս, յուլիսի 15-ին

Խոր արհամարանքով աչքի անցրի «Ալիքի» ժանդահոտ ցրեցըւանք-հայհոյանքները: Բայց... «Подковъ бороться въ лѣсѣ не ходитъ!»! Ո՞վ չը գիտէ, որ այդ «սարսափելի տղերքը» իւրաքանչիւր «բանակուիւ» սկսել են լուսանկարներով և վերջացրել սպառնալիքներով, իրանց բոլոր փրկութիւնը տեսնելով այդ ահաբեկիչ մանեօվրների մէջ: «Ալիքի» ղեկավարների այդ օրինակ վերաբերմունքը դէպէ տարբեր կարծիքները ամենալաւ ապացոյց է այդ խեղճերի մտաւոր-բարոյական դրութեան, որ դժբախտաբար դեռ անյայտ է միայն իրանց՝ այդ ինքնասիրահար նարցիսներին:

Այդ բարի պտուղների ասածներից կարելի է այնպէս կարծել, թէ իբր իմ ընտրութիւնը, ուրեմն և համաձայնութիւնը ոտանձնել տեսչական պաշտօնը Յով, ուսումնարանում, եղել է «Ուսուցչական համագումարի» երեւելի բոյկոտից՝ յետոյ: Բայց դա էլ մի ֆոկլոս է «Ալիքի» ղեկավարների կողմից, որոնց համար հնարաւոր է, որ յուլիսի 1-ը կանխի յունիսի 15-ին: Այլապէս ի՞նչպէս բացատրել զբանց անբարեխղճութիւնը դէպի պարզ հարցը: Իմ ընտրութիւնը եղել է, ինչպէս յայտնի է, յունիսի 15-ին. թէ ինչու հոգաբարձութիւնը նախօրօք

թոյլաւորութիւն չէ ստացել ազգային պօլիցիայից—«Ալիքի» ղեկավարներին,—դա անշուշտ մեծ ըմբոստութիւն է Յով. ուսումնարանի հոգաբարձութեան կողմից: Յանկարծ մի ազգային մեծ խնդիր է վճռում առանց «Ալիքի» ղեկավարների հաւանութեան և «գաղտնազոռի»: Ինչպիսի՜ «неблагонадежные» ժարդիկ «ազգային բիւրօկրատներ» տեսակետով: Բայց թողնենք այդ: Ընտրութեան թուղթը ուղարկուած է էջմիածին Կաթողիկոսին, ինչպէս այդ երեւում է իմ հաստատման կոնդակից, յունիսի 21-ին, հաստատութիւնը լինում է յունիսի 27-ին, և ինձ կոնդակը յանձնուած է յունիսի 29-ին:

Հիմա տեսէք բոյկօտի էվօլյուցիան. հոգաբարձական արձանագրուած որոշ պատճառաբանութեամբ հեռացրուած վարժուհիները բողոքում են ուսուցչական համագումարին յունիսի 24-ին: Համագումարի մասնաժողովը իր «քննութեան» եզրակացութիւնը յայտնում է յուլիսի 1-ի ժողովում: Մի կողմ եմ թողնում այն հարցը, թէ ինչ հեղինակութիւն կարող է ունենալ մի պատահական ժողովի ընտրած մասնաժողովի միակողմանի և վայրիվերոյ «վճիռ» դպրոցական կեանքում:

Ահա այդպիսի ֆոկլորներով և մանեօվրներով յուլիսի 1-ը կանխում է յունիսի 15-ին: Իզուր չէ ասուած՝ կիրքը կոյր է, այլուպէս նախ քան աշխարհաստան կառանչներ արձակելը պէտք էր հանգամանօրէն և ճշտութեամբ ծանօթանալ եղբւրութեան հետ: Բայց մենք ումից ենք պահանջում այդ...

«Մշակ» № 154

Լ. Սարգսեան

IV

Առաջ անք բերում այն կոչը, որ ուսուցչական համաժողովը յուլիսի 7-ին որոշել է հայ մամուլի միջոցով հրատարակել:

«Հայ ուսուցչական համագումարն իր զբաղմունքների ընթացքում բողոք ստացաւ Յովնանեան օր. դպրոցի ուսուցչական խմբից, որ հոգաբարձութիւնից արձակուել է առանց պատճառաբանութեան: Համագումարը քննութեան առնելով այս խնդիրը՝ հետեւեալ կէտերի մէջ ամփոփեց իր եզրակացութիւնը. ա) առանց պատճառաբանութեան ուսուցիչներ արձակելը ապօրինի գործողութիւն է. բ) հոգաբարձութեան պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցը լրացած էր այն օրից, երբ դպրոցը վերադարձուեց մեր ժողովրդին, իսկ այնուհետեւ հոգաբարձութիւնը վերընտրուած չէ ժողովրդի կողմից, ինչպէս այդ պահանջում է նաեւ հիմնադրի կամքը: Վեհափառ Կաթողիկոսը հոգաբարձութեան պաշտօնավարութեան հին ժամանակամիջոցը լրանալուց մի քանի ամիս առաջ հարկ է համարել

Նրան պաշտօնի մէջ վերահաստատել, ուստի գիրեկցիայից հաստատուած պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցը այսպիսով ինքն ըստ ինքեան վերացած է համարել. գ) թերի կազմով հոգաբարձութիւնը (նշանակողով անդամները ժողովրդի ընտրածներէից այժմ աւելի են) պարտաւոր էր նաև այս պատճառով իր ժառանգաւոր գրութիւնն ի նկատի ունենալով՝ գէթ ամառային արձակուրդներէ սկզբին հրաժարուել պաշտօնից, առաջիկայ տարուայ համար ուսուցչական խմբին և տեսչին վերաբերեալ կարգադրութիւնները՝ նոր հոգաբարձութեան թողնելու պահանջը զրտակցելով: Ի նկատի ունենալով վերոյիշեալ ծանրակշիռ հանգամանքները, համագումարը որոշեց Վարդգէսի և պրօֆէսիօնալ միութեան էական շահերը պաշտպանելու համար բոյլօտի ենթարկուել ներկայիս ապօրինի հոգաբարձութիւնը և նրա ձեռքից պաշտօն չընդնել: Համագումարս վստահ է, որ մեր այս արդար պահանջը պաշտպանութիւն կը գտնի ոչ միայն ընկեր-ուսուցիչների, այլ և իրաւատէր ծխական համայնքների կողմից»:

«Ուսուցչական համաժողովի» կողմի ստիժով

Թէ ի՞նչ իրաւունքով իւրացրել են իրանց այդպիսի մեծ անուն մի խումբ մեծ մասամբ պատահական մարդիկ—որոնց միակ փունկցիան կարող էր լինել՝ մշակել հայ ուսուցչական արհեստակցական միութեան նախագիծը (պրօէկտ) և ապա առաջարկել այն ամեն տեղերի հայ ուսուցչական խմբերից ընտրուած պատգամաւորների քննութեան և հաստատութեան—այդ մենք թողնում ենք: Եւ արժէ նկատել, որ համարեա բոլոր թերթերում այդ «համաժողովի» մասին հեզնական տոնով էին գրել... Եւ ահա մի այդպիսի «համագումար» օրէնքներ և որոշումներ է դնում, որոնց առաջ պէտք է խոնարհուեն բոլորը: Ի՞նչ յաւակնութիւն:

Այդ պարոնների մտածելու եղանակը և տրամաբանութեան կարողութիւնը փայլում է մանաւանդ իրանց մշակած «կոչից», որով առաջարկում են «բոյկոտի» ենթարկել Յովնանեան ուսումնարանի ներկայ հոգաբարձութիւնը: Դա՛ յաւակնութեան և տիրացուական լօգիկայի մի գլուխ գործոց է!

Այդ «կոչում» մի բացարձակ ճշմարտութիւն է ասուած, թէ «առանց պատճառաբանութեան ուսուցիչներ արձակելը ապօրինի գործողութիւն է»: Սակայն այդ «համագումարը» ստուգել է հոգաբարձութեան արձանագրութիւնները և չի՞ գտել

այդպիսի պատճառաբանութիւնս:—Ո՛չ: Եթէ նա ստուգած լինէր, պէտք է իր որոշումը ձեռնարկէր այլ կերպ, պահանջելով որ այդ պատճառաբանութիւնը հրատարակուի ի լուր հասարակութեան, որպէսզի սրտ կողմից զանազան անհիմն ենթադրութիւններին չենթարկուեն արձակուած վարժուհիները:

Ապա հրաշալի է երկրորդ կէտը, որով ճշմուէտ են, յետեւելով Կաթողիկոսի վերահաստատութեան վրայ, զանազան սովորութիւններով ապացուցել թէ հոգաբարձութիւնը ապօրէն էր հէնց այն օրից, երբ ուսումնարանը անցաւ գիրեկցիայից հոգևոր իշխանութեան ձեռքը և Կաթողիկոսը վերահաստատեց նրանց: Մի գիպքում ընդունուած է Կաթողիկոսի իրաւունքը, որ միւս գէպքում այդ իրաւունքը ապօրէն համարուի:

Եթէ երեք տարի առաջ երեք եկեղեցիների ծխականները մասնակցել են ընտրութիւններին և միաժամանակ ոչոք չէ բողոքել այդ ընտրութիւնների դէմ—ապա, ուրեմն, ի՞նչ իրաւունքով այժմ, ոչ ծխականները, այլ պատահական մարդիկ, պէտք է որոշեն թէ հոգաբարձուների պաշտօնավարութիւնը լրանում է ոչ իր ժամանակին (յուլիս կամ սեպտեմբեր), այլ հէնց այն օրը, երբ ուսումնարանները անցել են հոգևոր իշխանութեան ձեռքը: Եթէ այդ ընտրութիւնները և հաստատումը ապօրէն էին երեք տարի առաջ, ապա ինչո՞ւ Կաթողիկոսը թոյլ էր տալիս որ իր ներկայացուցիչները (առաջնորդները) նախազանց այդ ժողովներում և գիրեկցիայի օրով: Երբ հաստատ կանօն և օրէնք չկայ, պատահական մարդիկ իրաւունք չունեն իրանց կարծիքը օրէնք կամ կանօն յայտարարելու: Այն բոլորը ինչ որ սովորաբար է իբրև նորմաներ են յայտարարուած, որոշելով թէ երբ է հոգաբարձական կազմը օրինաւոր, երբ ապօրէն—զանազան անհատների կարծիքներ են, բռնադրօսիկ բացատրութիւններ և այլ կերպ մտածողների համար ոչ պարտադիր իրաւական նորմաներ:

Եթէ հոգաբարձութիւնը ապօրէն էր այն օրից, երբ ուսումնարանը գիրեկցիայից անցաւ հոգևոր իշխանութեան ձեռքը, իբրև Կաթողիկոսից չհաստատուած կազմ, ուրեմն Կաթողիկոսական հաստատութիւնը համարւում է պայման sine qua non. Իսկ Կաթողիկոսը դրանց ոչ միայն հաստատում է գիւլտ. 7-ի կոդեֆիկով, այլ և երկարում դրանց պաշտօնավարութիւնը. մի գէպքում մեր սովորսները հիմնւում են Կաթողիկոսի իրաւունքի վրայ, միւս գէպքում ըմբոստանում *):

*) Գիրեկցիայի ժամանակ հոգաբարձութիւնը «ապօրէն» էր, իսկ ուսուցչական խումբը, որ այդ գիրեկցիայից և «ապօրէն» հոգաբարձութիւնից էր պաշտօն ստանձնած—օրինաւոր էր: Ո՛ւր է ձեր լողիկան պ. պ. «մանկավարժներ»:

Օգոստոս, 1906.

Այդ տիրացուական իրաւագիտութիւնը լաւ է ծախել և մի կողմ դնել, պարոններ, որովհետեւ կամ պէտք է կանգնել ճիշտ օրինական նորմաների վրայ կամ դէժ տրամաբանական հողի վրայ: Դուք ոչ մէկն էք անում և ոչ միւսը և ուզում էք դեռ որ ձեզ չհեգնեն, որ ձեր «հեղինակութիւնները» ճանաչեն: Զափազանց ցաւալի testimonium paupertatis!

Յովնանեան ուսումնարանի հոգաբարձութեան օրինականութեան հարցը վերաբերում է նախ հոգեւոր վարչութեան և ապա Թիֆլիսի երեք եկեղեցիներին: Հոգեւոր վարչութեան գլուխը ապօրէն չէ ճանաչում, ծխականները իբրեւ իրաւական մարմին հանդէս չեն դուրս գալիս: Եւ ահա մէջ տեղ են ընկնում պատահական մարգիկ, մի պատահական կազմ ունեցող «համագումարում» և իրանց անտրամաբան ապօրէն վճիռը իմպերատիւ են յայտարարում... Զուտ հայկական տիրացուների «ըմբոստութիւն» և իրաւունքների ըմբոստութիւն!

Անշուշտ, կը գտնուին մեր հասարակութեան մէջ անհատներ, որոնց մէջ հօտային բնագոյր և յուզայական երկիւղը չափազանց զարգացած է, սակայն մենք կուզենայինք որ «իրաւատէր ծխական համայնքները», անկախ այդ «կոչից», որքան կարելի է շուտ, օրինական ճանապարհով և ոչ բոյկոտներով, վերականգնէին իրանց իրաւունքը, որ, զուտ իրաւական հողի վրայ կանգնած, սկսում այս յուշիսից կամ սեպտեմբերից:

Պէտք է դիմել Կաթողիկոսին և փութացնել հոգաբարձական ընտրութիւնները երեք եկեղեցիներից: Այլապէս դեռ օրինական ճանապարհով իրաւունքի պաշտպանութիւնը չփորձած պատահական մարդկանց թելադրութիւններին կնիքաւորել, նշանակում է զուրկ լինել օրէնքի և իրաւունքի մասին ամենատարբական գիտակցութիւնից:

(Մշակ № 148)

Samas

Եւ այդ ինսինուացիաները, այդ ամբողջ անվայել, անբարեխիղճ «բանակութիւն» «Ալիքը» սկսեցայն ժամանակ, երբ նրա խմբագիր-հրատարակիչը դարձաւ պարոն Ա. Ահարոնեանը: Ես չեմ հաւատում որ հայ Ահարոնի նետած փայտերը հրաշքով օձեր դառնան... Նրա՝ այդպիսի մեծ ոյժի նկատմամբ բաւական թերահաւատ եմ... «Всякій сверчокъ знай свой шестокъ!»: Լաւազոյնն էր փողոցային հայհոյեանքների «բելետրիստիկայի» մէջ չնեւորել... Բայց դա իմ դործս չէ. պարոն «խմբագրի» գերիւտը սքանչելի էր: Բրավո, միւսիօ Ահարոնեան!

ՀՈԳՈՒ ՄԵԽԱՆԻԿԵՆ

Պրոֆ. Մաքս. Ֆերվոն-ի.

«Polla ta deina k'ouden anthropon deinoteron pelei»

Այսպէս է երգում հին բանաստեղծը և իրաւունք ունի: Տիեզերքում ի՞նչ կայ աւելի հզօր քան մարդկային հոգին: Հը-
զօր, ոչ որպէս երկնամբարձ ժայռը կամ անասման ծովը
ի՞նչ հոծազանգուած բրկութեամբ, այլ հզօր ու ահարկու
ի՞ր կոմբինացիաների անասման նրբութեամբ: Այդ նրբու-
թիւնը նրա ոյժն է, և որպիսի սարսափելի ոյժ: Պրոմէթէան
անվեհերութեամբ նա հին աստուածներից իրանց երկն է խը-
լում: Նա տարբերն է սանձահարել, խլել երկնքից կայծակը,
նուաճել և ծառայացրել իրան, կրակի ոյժը իրան աղախին
գարձրել, ջրին բռնի կերպով իր համար ձրի աշխատելու ստի-
պել, ծերուկ երկրի խնամքով պահած գանձերը յափշտակել:
Ճանաչում է՞ նա մի սահման: Նրան հզօր ձայնով ասել են
«կանգ առ», ցոյց են տուել նրան մի պետութիւն, ուր յաւի-
տենական «Ignorabimus»-ն *) է իշխում, սակայն սրա հոգը չէ.
անշեղ առաջ է գնում նա: Բոլորովին իրաւացի: Նա միմիայն
մի սահման է ճանաչում, մի հատիկ երկաթեայ, անխախտ
օրինաւորութիւն՝ իր սեփական օրէնքը, որը նա տիեզերքում
էլ գտնում է. որովհետեւ ինքը հոգի է և նոյն (տիեզերական)
հոգուց: Այս մի հատիկ օրինաւորութիւնից քաղում է նա իր
ահարկու ոյժը: Ով «Ignorabimus»-ի է հանդիպում նա սխալ
հարց է դրել:

Ես կամենում եմ մարդկային հոգու մասին խօսել և որ-

*) Ignorabimus (լատին) — «մենք այս չենք իմանալ, մենք երբեք չենք
կարող անցնել մարդկային հոգու առջև դրուած բնութեան ճանաչողութեան
սահմանը»: Այս իբրեւ բանաձև դրածածուող բառը հանուած է Բերլինի յայտո-
ւնի Ֆիզիոլոգ Էմիլ-դը-Բուա-Ռայմոնդի (այժմ մեռած), 1872-ին, արտասա-
նած նշանաւոր ճառից: Ծ. Թ.

պէս ֆիզիօլոգ—ֆիզիօլոգօրէն¹⁾ Մի այդպիսի վեհ լոսն անդամահատելը, ինչպէս ֆիզիօլոգն է անուամբ, շատերին կարող է ստոր թուալ, սակայն իրօք մի ստոր բան չէ ուս, այլ մի մեթօդ, որով ինքը՝ մարդկային հոգին մեծացել և զօրացել է. գիտական տարրալուծման (անալիզի) մեթօդը: Բարդ ու մանուածապատ իրերը, երբ մարդ նոցա բոլորովին հասկանալ է ուզում, պիտ իրանց վերջնական տարրերին վերածուին: Բայց այդ բաւական չէ, պէտք այդ մասերը կշռուին և համարուին: Ապա երբ այս բոլորը արդէն կատարուած է, կարելի կը լինի բարդութիւնը, մանուածապատութիւնը համադրական (սինթետիկ) եղանակով վերականգնել և մաթեմատիկական ձևով արտայայտել: Ընդհանրապէս մաթեմատիկական արտայայտութիւնը ժամանակակից գիտութեան համար ներկայացնելու, առաջադրելու ամենալատարեալ ձևն է ու վերջնական նպատակը:

Սակայն այս եղանակը մեզ չէ՞ լիացնում հոգեկան երևոյթների բնութեան ժամանակ: Ո՞վ կը յանդգնի գէթ թեան հանձարի մտածմանց նուրբ ուղին, շէկալիրեան մուգայի հոսովու կիրքը, նապօլէօնեան ծրագրների արծուային թռիչքը չոր ու ցամաք թուերով ու կոր գծերով արտայայտել: Չէր ենթարկուի նա ծաղրի և երգիծանքի տարափին, չպիտի վախենար Մէֆիստօֆելի երգիծական բննադատութիւնը իր վրայ հրաւիրելու՝

«Wer will was lebendiges erkennen und beschreiben,
Sucht erst den Geist herauszutreiben.
Dann hat er die Peile in der Hand
Fehlt, leder, nur des geistige Band».

Սակայն գիտական քննասիրութիւնը չվախեցաւ և՛ հոգեկան երևոյթներ մաթեմատիկական ձևով՝ քանակով և թուով ներկայացնել և նոյնիսկ ամենայաջող հետեանքով:

Մի երջանիկ բոպէ էր, երբ 1814-ին Բեսսելը, մի աստղ հեռագիտակի տեսութեան սահմանից անցնելու ժամանակը որոշելիս, գտաւ, որ երկու տարբեր դիտողների նկարագրութիւնը, նոյնիսկ որոշ անփոփոխ ժամանակում իրարից տարբերում են:

Այս նշանաւոր երևոյթը պատճառ եղաւ գտնելու զանազան անձնաւորութիւնների տարբեր հակադրեցութեան ժամանակամիջոցը, որ տեսում է մի զգայնական գրգռեց մինչև նրա

¹⁾ «Ֆիզիօլոգիան կենդանական բնութեան երևոյթներն ուսումնասիրող գիտութիւնն է»:

րան հետևող հակազդեցութիւնը, և դարձաւ հոգեկան երևոյթ-
ների տեսական ընթացքի թուական սահմանաւորման ելակէտը:
Ոչ պակաս կարևոր քայլ էր, երբ 15 տարի յետոյ Էռնստ
Հայնրիխ Վերլերը գտաւ մի գրգռի սաստկութեան և նրանից
առաջ եկած զգացողութեան ուժգնութեան մաթեմատիկական
յարաբերութիւնը: Այսպիսով իրօք պատրաստ էր հոգեկան,
թէկուզ միատեսակ, երևոյթները մի մեծ շրջան, որ ենթարկ-
ւում էր թուական հետազոտութեան, և թէօդոր Ֆերնսերը մի
քանի տասնեակ տարիներ յետոյ արդէն կարող էր բնա-հոգե-
բանութեան մի հսկայ դպրոց կառուցանել այդ հիմունքների
վրայ: Այդ ժամանակահատից ի վեր բնահոգեբանական հետա-
զոտութիւնները, փորձերը ստացել են մի հսկայ ծաւալ: Վուս-
դի, Էբրինգհաուզի, Էլիասի, Միլլէրի, Մասսօի, Միւնսթերգի
և շատ ուրիշների գալորոյնները, հոգեկան երևոյթների մաթե-
մատիկական կանոնաւորութեամբ ընթանալու համար, տուել
են փորձերի, զխտողութիւնների մի մեծ քանակ: Բոլոր մեծ հա-
մախարանները այսօր ունին իրանց սեփական լաբորատորիա-
ները այդ փորձերի համար, որոնք ոչ թէ մի գուտ տեսական
հետաքրքրութիւն, այլ գործնական կեանքի մէջ խոր թափան-
ցող նշանակութիւն ունին: Իրօք ինչ աներևակայելի հետևանք-
ներ կ'ունենար, եթե յաջողուէր հոգեկան աշխատանքի համար
մի բացարձակ չափ գտնել, եթէ կարելի լինէր մարդկանց հո-
գեկան կարողութիւնը չափել, ինչպէս հղանակը ջերմաչափով
կամ ելէկտրականութիւնը amper-ով և վոլթով: Մեր մտքիկ
ճանաչելու կարողութեան վաւերականութիւնը կանգնած կը լինէր
մի բոլորովին տարբեր մակերևոյթի վրայ. մեր քննութեան ձևերը
բոլորովին այլ բնաւորութիւն կ'ընդունէին: Սակայն մենք դրա-
նից շատ հնք հեռու, որովհետեւ այն՝ ինչ մենք հոգեկան գոր-
ծնէութիւն ենք անուանում, մի դարձանալի բարդ բան է:
Եւ մի մարդու հոգեկան գործնաբժէքը մի մաթեմատիկական
Ֆորմուլայով արտայայտելու համար, պէտք կը լինէր նախ
փորձնականօրէն որոշել տարբեր արժէքների մի ահագին քա-
նակ, ընդնմին և ֆակտորներ, որոնց ճշգրիտ չափումը առ-
այժմ անկարելի է: Այնուամենայնիւ այստեղ էլ առաջին քայ-
լերը արուած են:

Միւնխենի պիսիստոր Քրէյլիւնի չափազանց հետաքրքիր
փորձերը տուել են հոգեկան պարզ վաստակների թուական
կանոնաւորութեամբ արտայայտելու հիմքերը: Քրէյլիւնի մե-
թօդը շատ պարզ է: Նա տալիս է քննութեան ենթարկուած
անհատներին խնդիրներ, ու առանց ընդմիջումի, յաճախ ժա-
մերով, յատկապէս զորա համար տպուած տետրակներում, թու-

երը գումարել է տալիս: Իւրաքանչիւր 5 ըուպէից յետ հնչող զանգակը քննութեան ենթարկուածներին ամեն անգամ նշան է տալիս, վերջին կատարած գումարման տակ մի գիծ քաշելով՝ նշանակել խնդրի ընթացքը: Այսպիսով կարելի է հոգեկան կարողութեան չափը մի որոշ ժամանակում և նրան հետևող փոփոխութիւնը իր ամբողջ ընթացքով դիտել: Փորձերի ուրիշ շարքում քննուած են հոգեկան տարբեր գործողութիւններ և մի շարք շատ կարևոր երևոյթներ են երևան եկել:

Մի կողմ թողած անհատական հսկայ տարբերութիւնները, այս մեթօդը պարզում, ցոյց է տալիս վարժութեան, կազդուրման, քայքայման, սննդառութեան և շատ ուրիշ երևոյթների ունեցած թուական ազդեցութիւնը միևնոյն մարդու հոգեկան աշխատանքի վրայ. այդ երևոյթները ճանաչելը նոցա համար, որոնք հոգեկան աշխատանք են կատարում, ամենամեծ հետաքրքրութեան է արժանի: Ով հոգեպէս շատ պիտ աշխատէ, կ'ուզենայ իմանալ, թէ ինչպէս կարելի է իր աշխատանքը ամենապատակաւարմար կերպով կարգաւորել: Այստեղ ահա այդ փորձերը տալիս են մի շարք յենակետեր: Յերեկը հոգեկան ամենամեծ կարողութեան ժամանակը, անկասկած, առաւօտեան է, կազդուրիչ քնից յետ: Բազմաքանակ ճաշերը մի քանի ժամով պակասեցնում են հոգեկան կարողութիւնները: Ուստի նպատակաւարմար է ճաշից անմիջապէս յետոյ ժամանակը հանգիստ անց կացնել և օրուայ աշխատանքի երկրորդ ու թեթեւ մասը այդ հանգստից յետոյ սկսել: Երկարատեւ լարուած հոգեկան կենտրոնացումը շատ շուտով առաջ է բերում պարտասութիւն, որ պահանջում է կազդուրում: Բիւրգերշտայնը 12 տարեկան աշակերտների յոգնութեան առաջին նշանները նկատել է արդէն $\frac{1}{4}$ ժամեայ անընդմիջուող ուշադրութիւնից յետ: Այս դիտողութիւնից երևում է որ ժամանակակից դասատուութեան եղանակը, ելՖէ հասնել կարողանաւ ինչի ձգտում է, մանկան հոգին չափից աւելի լարելով պիտ ոչնչացնէր, անկասկած: «Սակայն, աւելացնում է Բրէֆլինը երգիծանքով,» մեր աճող սերնդին ի բժշկութիւն, բարի բնութիւնը տուել է մի ապահովութեան անցք, որի արժէքը ըստ արժանւոյն գնահատել անկարելի է—դա անուշադրութիւնն է: Անուշադրութեան բոլորներին հոգին կազդուրում է: Չափահասների հոգին էլ մի շատ սահմանափակ վաստակի ժամանակամիջոց ունի, թէև նա այնքան էլ շուտ չէ յոգնում ինչպէս մանկան հոգին: Գործի արժէքը ֆիաստում է տևողութիւնից: Դարվինը ամեն անգամ՝ նստելիս, երբէք երկու ժամից աւելի չէր աշխատում և այդ

աշխատանքը բաւական էր նրա ամբողջ հոգեկան աշխարհը ցնցելու:

Ես չէի ցանկանալ այս դիտողութիւնները աւելի ձգձգել: Այս բոլոր փորձերը ցոյց են տուել, թէ ինչպէս կարելի է և՛ հոգեկան աշխատանքի մղումը, թափը հաշուի ու հափի ենթարկել: Սակայն պարզենք թէ այս ճանապարհով ինչի կը հասնենք: Մենք հաստատում ենք մի շարք արտաքին օրինաւորութիւններ, որոնք իշխում են հոգեկան երևոյթների ընթացքի վրայ: Սա ինքնըստինքեան շատ է. բայց մենք աւելին ենք ուզում, մենք ուզում ենք դէպ հոգեկան երևոյթների խորունկ հիմքերը թափանցել: Պարզն ասած, մենք սիրով կ'ուզէինք իմանալ, ինչ երևոյթներ են տեղի ունենում ուղեւորում հոգեկան երևոյթների ժամանակ:

Սա մի յանդուգն ցանկութիւն է և պարզ է, որ մենք նըրա կատարեալ լրացումը տեսնելու համար չենք ապրիլ: Սակայն մարդկային հոգին համարձակ է. նա զնում է բարձրագոյն խնդիրներ և բաց չէ թողնում, երբ իմանում է, որ նպատակին հասնելու մի միջոց գոյութիւն ունի. թող լինի դա հաղարաւոր տարիների տաժանելի աշխատանքով: Գիտական պրօբլեմների առաջ կորչում է անհատական կեանքի կարճատևութիւնը: Գիտութիւնը անհատներին այնպէս բարձր չէ գնահատում, ինչպէս կարճատև կեանք ունեցող մարդը: Գիտութիւնը մոռանում է անունները և ճանաչում միմիայն վաստակը, որպէս մարդկային հոգու անվերջ զարգացման շղթայի մի օղ: Վայ այն սնապարծ գիտունին, որ աչքաթող է անում այս բանը: Այսպէս և մեր ճանապարհը դէպի նստատակը անասելի երկար է, յոգնեցնող, փշալից: Միմիայն բաղժաթիւ խոտորնակ ճանապարհներով, որ ըստ երևոյթին մեզ հեռացնում են նպատակից, քայլ առ քայլ մօտենում ենք նրան: Այդ պրօբլեմի մաթեմատիկական ձևակերպումը առ այժմ սպասել անկարելի է: Սակայն և հակառակը կը լինէր, երբ մարդհաւատար, թէ միմիայն այն՝ ինչ մաթեմատիկայով ձևակերպուել կարող է, պիտ լինի գիտական հետազոտութեան առարկայ: Դա կը լինէր մի շատ կարճատև վճիռ և կը նշանակէր սղոցել հէնց այն ճիւղը, որի վրայ ինքդ նստած ես: Ի՞նչ կը լինէր այսօրուայ բնական գիտութիւնը, երբ այն բոլորը՝ ինչ առանց մաթեմատիկայի է դառնալով դուրս հանուէր: Նա, բնական գիտութիւնը, մատեմատիկական ձևակերպման համար այլևս նիւթ չէր մատակարարիլ: Մենք չպիտի մոռանանք, որ ամենագնահատելի ճանաչողութիւնները, ամենից աւելի այն հիմնարկու աշխարհայեացքները, որոնք բնական գիտութեան շրջանն են պարզում ու լուսաւորում, ընդ-

հանրապէս մաթեմատիկական ճանապարհով չեն դառնուել: Մասնաւորապէս կենսաբանութեան մէջ էական իրողութիւնները համարեա միմիայն քննական հետազոտութեան և փորձի միջոցով ենք դառնում: Միմիայն այն ժամանակ, երբ օրինաւորութիւնը որակօրէն ճանաչուած կը լինի կարող ենք մտածել այդ օրինաւորութիւնը, էական ձևով, այսինքն մաթեմատիկօրէն ձևակերպելու: Մաթեմատիկան աւելի մի իղէալ արտայայտման, ձևակերպման քան քննութեան և զննման մեթոդ է, և նրա նշանակութիւնը քննութիւնների համար չսփից աւելի բարձր չպիտի դնահատենք:

Որ հէնց ուղեղը ամենից աւելի սերտ է կապուած հոգեկան երևոյթների հետ, այդ հներին էլ արդէն ծանօթ էր: Սակայն սկզբում սիրտը կամ ստոծանին էր համարուած հոգու բնակարան և տեղ. գէպ հոմէրիան շրջանը կատարուած մի յետադիմութիւն է երբ Արիստատոտելի մօտ, որը ուղեղը մի սառը կազմուածք է համարում, պատահում ենք նոյն տեսութեան: Բայց փորձնական բժշկութեան հայրերը, Հիպոկրատէս և Գալէն, որոնք իրանց գիտութիւնը ոչ թէ գատողութիւններից, այլ գիտողութիւնից և փորձից էին քաղում, շատ լաւ գիտէին, որ հոգեկան վաստակները ուղեղի հետ են կապուած: Այնուամենայնիւ երկու հազար տարուց աւելի տեւց, մինչ այդ հասկացողութիւնը աւելի նուրբ բաժանումների ենթարկուեցաւ: Եւ չեմ խօսում հոգին մի լինելու պաւանանքից առաջ եկած Դեքարտի այն գաղափարի մասին, ըստ որի հոգին ուղեղի միակ կենդ մասում՝ կոնսաձե գեղձում է գտնուում: Առաջինը որ հէնց այն տեսութիւնը թէ մեծ ուղեղի մակերևոյթն է յատկապէս հոգեկան ֆունկցիաների կենտրոնը, Գալլն էր, ֆրենոլոգիայի ստեղծողը, մի մարդ, որ շատ է ծաղրուած ու ծանակուած և որի բաղմապիտի վաստակները, վերջերս է որ արգարանում են: Թէ մեծ ուղեղի կեղն է ուղեղի այն մասը, որ ամենից սերտ կապուած է հոգեկան երևոյթների հետ, և որ մեծ ուղեղի կեղնի տարրեր մասերը բոլորովին տարրեր հոգեկան երևոյթների հետ են կապուած՝ դուքա են Գալլի վարդապետութեան գիտական կորիզը, որ գտել են իրանց փայլուն հաստատութիւնը, թէ և նրա ըմբռնումից բաւական տարրեր: Կենդանիների վրայ կատարուած ֆիզիոլոգիական փորձերը իրանց արդիւնքի հակադիր ըմբռնումով տուել են այս հարցի գիտական քննութեան առաջին հիմքը. բայց միմիայն հիւանդանոցում (կլինիկա) ժարդկանց վրայ

կատարուած գիտողութիւնները կարող էին այդ հիմունքի վրայ ապահովուած ապացոյցներ աւելացնել: Հիւանդանոցի բժիշկն է (kliniker) միայն, որ միջոց ունի մարդկանց վրայ երևոյթներ տեսնելու: Եւ հիւանդանոցային գիտողութիւնները, կատարուած մեծ ուղեղի կեղևի որոշ, սահմանափակ շրջանների հիւանդութեան կամ վէրքերի վրայ, ցոյց են տուել, որ բոլորովին կանոնաւոր կերպով, կեղևի մի որոշ մասի ֆլաստուժով կամ ոչնչացուածով բոլորովին որոշ հոգեկան ֆունկցիաներ էլ կորչում են: Եթէ խանգարուի ուղեղի յետին բլթակի մի որոշ մասը, երևան է դալիս հոգեկան կուրութիւն: Հիւանդները էլ չեն կարողանում ճանաչել տեսողութեան միջոցով ստացած տպաւորութիւնները, ծանօթ առարկաներ, ծանօթ անհատներ էլ չեն կարող տեսողութեան միջոցաւ ճանաչուիլ: Բայց միւս զգայարանները՝ շօշափելիքը, լսողութիւնը և այլն ընդհակառակը կարող են այդ դէպքում ճանաչելուն նըպաստել: Մեծ ուղեղի մակերևոյթի միւս մասերի խանգարումով զորչում են տարբեր հոգեկան երևոյթներ՝ լսողութեան և շօշափման տպաւորութիւնը որոշելու, խօսելու, մարմնի որոշ մասերով կամաւոր շարժումներ անելու կարողութիւնը և շատ նմանները: Մի խօսքով, բոլոր ֆիզիոլոգիական և հիւանդանոցային գիտողութիւնները ցոյց են տուել, որ մեծ ուղեղի վրայ կան մասեր, որոնք անքակտելի կերպով կապուած են գիտակցական ըմբռնման և մարմնի մասերի կամաւոր շարժումների հետ, և այդ կապակցութիւնների կանոնաւոր և առողջ գրութիւնից է կախուած մեր տպաւորութիւնների, երեակայութիւնների, մտածողութիւնների, զգացումների աստղեացիօնի բնական ընթացքը, կարձ՝ մեր հոգեկան կեանքը: Այսօր այս բոլորը արդէն ծանօթ բաներ են և պարզ է, որ այս հանգամանքներում ուղեղի նուրբ հետազօտութիւնը՝ հոգեկան երևոյթների տարրալուծման համար, ամենամեծ նշանակութիւնն ունի: Սրանով մենք գրաւում ենք մի նոր ճանապարհ, որ հոգեբանական փորձերի ճանապարհից բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ մեզ դէպ հոգեկան երևոյթների ուսումնասիրութիւնն է տանում: Հարց է, որքան մատչելի կը լինի այս ճանապարհը:

Ֆիզիոլոգիական հետազօտութիւններին որպէս անփոխարինելի առաջնորդ այստեղ, ինչպէս և միշտ, նախընթացել է անդամահատական հետազօտութիւնը և պէտք է խոստովանել, որ խոշորացոյցային մեթօդը մասնաւորապէս այս շրջանում հսկայական ծառայութիւն է մատուցել: Նախորդ դարու երեսնական թուականներին արդէն գիտէին, որ ուղեղը,

որպէս և ամբողջ կենտրոնական ներվային կազմը բաղկացած է գլխաւորապէս երկու տեսակ մասերից՝ գանգլիան ըջիջներից և ներվային թելերից։ Սակայն ըջիջների և թելերի այն հսկայ քանակը այնպէս սերտ հիւսուած էր երեսում, որ մարդ միանգամայն անկարելի էր համարում երբեք այդ անտեսանելի խճճուածքը պարզել։ Սակայն խոշորացոյցային անդամահատութիւնը (անատոմիան) այս հսկայ խնդիրն էլ լուծեց։ Նա, անատոմիան, աննկարագրելի տանջալից հետազօտութիւնների միջոցով ցոյց է տուել մեզ, որ ամբողջ ներվային սխառածը ներկայացնում է մի հրաշալի և նուրբ կարգաւորուած կազմ՝ գանգլիան ըջիջների և ներվային թելերի, որոնք մի որոշ կանոնաւորութեամբ կապուած են իրար հետ։ Հարկաւ, այստեղ էլ շատ հարցերի պատասխանը ուշանում է, բայց այժմ գոնէ ընդհանուր գծերով գիտենք, թէ ինչպէս մեծ ուղեղի կեղևի որոշ մասերը կապուած են զգայարանների և նեարդերի հետ։ Ինչպէս նորա իրար հետ փոխադարձաբար և մէջքի ուղեղի հետ մի որոշ կապակցութեան մէջ են։ Մենք ճանաչում ենք գանգլիան ըջիջների կարևոր համախմբումների միջից անցնող բոլոր ներվային թելերի ընթացքը և երբ մի զգայարանի միջոցով մի զրգիւ մի զգածողութիւն է առաջ բերում, կամ երբ մի ցանկութիւն երևան է հանում մի նեարդային շարժում, այն ժամանակ մեր հոգու աչքի առաջ կանգնում է մի որոշ պատկեր այն ներվային ճանապարհների և գանգլիան հանգոյցների՝ որոնց միջով երևոյթը ընթացել է։ Այսպիսով անդամահատական հետազօտութիւնը ֆիզիոլոգիականի հիմքն է դրել։

Այստեղ է այն կէտը, ուր պրօբլեմը հետաքրքրութեան ծայրն է հասնում, որովհետև այստեղ է, որ իւրաքանչիւր հարցնել է ուղում. «Ի՞նչ է կատարւում ներվային թելերում, ի՞նչ է պատահում գանգլիան ըջիջներում, երբ մի ըմբռնում է տեղի ունենում։ Եւ հէնց այստեղ, երբ լարումը իր գագաթնակէտին է հասել, ուր պրօբլեմի լուծումը էնա՛ աչքիդ առաջին ընկած է երևում, յանկարծ՝ որպէս մի հետաքրքիր վէպի մէջ, կտրւում է զիտողութիւնների, փորձերի արագ ընթացքը և կապւում մի ըստ երևոյթին բոլորովին տարբեր նիւթի հետ։ Ֆիզիոլոգիական հետազօտութիւնը շատ ծուռ ու յուռ ճանապարհներով պիտ թափառէ, մինչ միջնադարեան առասպելական պատմուածքների քաջ ասպետների նման, վերջապէս իր նպատակին մօտենալ կարողանայ։

Ի՞նչ է կատարուում գանգլեան ըջիջներում և ներվերում: Ներվերի վերաբերմամբ գործնեւ համեմատաբար լաւ է: Ներսը ֆիզիոլոգիական անմիջական փորձերի համար մատչելի է, ուստի և հին ժամանակներից իվեր գիտենք, որ նա ներվային երևոյթնների հաղորդակցութեան է ծառայում: Բոլորովին տարբեր բաներ են գանգլեան ըջիջները, որոնք անմատչելի կերպով թագնուած են կենտրոնի ներսում: Նրանց չի կարելի իրանց ամբողջ կապակցութիւնից հանել փորձի ենթարկելու և անկարելի է գանգլեան ըջիջը, որպէս մի բակտերիա կամ ինֆուզորիա*) որդ-որդ գնել խոշորացոյցի տակ դիտելու համար: Իր կապակցութիւնը կտրուելով նա իսկոյն մեռնում է: Ի՞նչ անել:

Մի տաս տարի առաջ թւում էր թէ գանգլեան ըջիջները գաղտնիքների մէջ մտնելու ոչ մի միջոց չկայ, բայց այս ժամանակամիջոցում բանք քիչ փոխուեց: Առաջինը օգնութեան հասաւ «Ընդհանուր ըջջա-ֆիզիոլոգիան»: Երբ, հաղիւ երկու տասնեակ տարի առաջ, ըջիջների կեանքի խորազննին ուստումնասիրութեան նշանակութիւնը ֆիզիոլոգիական պրոբլէմների համար, առաջին անգամ ուժեղ կերպով արտայայտուեցաւ, ժամանակակից ֆիզիոլոգները քիչ բան հասկացան դորանից: Նպատակը չէր, որ տեսնուում էր, այլ հետազոտութեան պատահական առարկան, իսկ դա բաւական հեռու էր նախապաշարումներով լի ֆիզիոլոգիական մտածողութեան շրջանից: Քանակով շատ սահմանափակ էին ֆիզիոլոգիայի այն սրբազան կենդանիները, որոնց վրայ միմիայն ըստ աւանդութեան պիտ կատարուին փորձերը: Ինչ շնից, ճագարից, ծովային խոզից և գորտից դէնն էր անցնում, էլ ֆիզիոլոգիա չէր հաշուում: Այդ քան մեծ էր կեանքի մասին ելած ուսման սահմանափակումը: Իրերի այս դրութեան շրջանում շատերը թափահարում էին գլուխները: Երբ մի ֆիզիոլոգ փորձեր էր կատարում ստոր միաբջիջ օրգանիզմների, ինֆուզորիաներ և ռիցոպոդների**) վրայ: Սա դէ կենդանարանութիւն էր, չէ՛, Իօհաննէս Միլլերի կլասիկ շրջանի «համեմատական ֆիզիոլոգիայի» մտածումներից շատ քիչ բան էր փնայել: Սակայն պէտք էր, որ հետաւտես մտքի համար, միաբջիջ օրգանիզմները յաճախ ամենանպաստաւոր փորձի առարկաները համարուէին, ըջիջների կեանքի ֆիզիոլոգիական պրոբլէմները հետազոտելու համար, որովհետեւ չէ որ նրանք հակառակ հիւսուածքների ըջիջներին փորձերի ժամանակ առանց որոշ օժանդակիչ միջոցների, սովորական հան-

*) Միաբջիջ ջրային կենդանիներ: Մ. Թ.

**) Միաբջիջ ջրային կենդանիներ (արմատոտներ): Մ. Թ.

դամանքների տակ պահուել կարող են: Սա աւելորդ չէ դարձնում հիւսուածքների բջիջների ուսումնասիրութիւնը, այլ տալիս է նրան հարկաւոր կատարելագործումը: Եւ իրօք էլ, բըջիջների կեանքի ընդհանուր երևոյթների այս համեմատական ուսումնասիրութեամբ, այսօրուայ ֆիզիոլոգիան վաստակել է մի բոլորովին տարբեր աշխարհահայեացք: Իսկ սա «ընդհանուր բջջա-ֆիզիոլոգիայի» մեծ և անպահանաւի օգուտն է. «ընդհանուր բջջա-ֆիզիոլոգիային» է վերապահուած իւրաքանչիւր մասնաւոր ֆիզիոլոգիական հետազոտութեան ժամանակ տալ առաջին և հիմնադիր հաստատութիւնը, որովհետև ամենուրեք՝ ուր կեանք կայ, այդ կեանքը կապուած է բջջի հետ:

Այսպիսով «ընդհանուր բջջա-ֆիզիոլոգիան» ձեռք է մեկնում մեզ գանգլիան բջիջների կեանքի շարժառիթների հետ ծանօթացնելու, և այս խոտորնակ ճանապարհը, որով մենք կըրկին դէպ մեր պրոբլեմն կհր դառնում, նպաստաւոր է: Բջիջում կատարուող կեանքի պրոցեսի, այդ բջջի կեանքի պայմաններից ունեցան կախումի և գրգիռների ազդեցութեան մասին ունեցած ընդհանուր գիտութիւնից, կարող ենք գանգլեան բջիջներում եղած կեանքի մասին մի ընդհանուր գաղափար կազմել:

Մենք գիտենք, որ գանգլեան բջիջը, որպէս և ամեն մի բջիջ, ունի իր նիւթափոխութիւնը. իսկ նիւթափոխութիւնը տեղի է ունենում երբ բջջի կենդանի մասը անդադար քայքայւում և վերանորոգւում է: Չսանգարուած, առողջ գրութեան մէջ բջջի քայքայումի կամ դիսիմիլացիօնի և վերանորոգմի կամ ասիմիլացիօնի*) մէջ հաւասարակշրութիւն է պահպանւում: Ասիմիլացիօնը արեան և աւշի միջոցով մոտուցած սննդից ամբողջացնում, վերանորոգում է այն բոլորը, ինչ դիսիմիլացիօնի միջոցով քայքայւում կորչում է կենդանի մասից: Այսպիսով տեղի է ունենում նիւթերի մի անդուլ փոփոխում և առողջ գրութեան մէջ բջջի տուրբը և առը ծածկում են իրար: Բանը վտխում է, երբ գրսից բջջի վրայ գրգիռներ են ազդում: Այդ ժամանակ ահա խանգարւում է բջջի միջի նիւթափոխութեան հաւասարակշրութիւնը: Սա կարող է զանազան կերպ տեղի ունենալ: Բոլոր կարճատև գրգիռները, որոնք օրգանիզմի սովորական կեանքում գլխաւոր դերն են խաղում, նիւթափո-

*) Ասիմիլացիօն ասելով մենք հասկանում ենք այն պրոցեսների ամբողջութիւնը, որոնք առաջ են բերում սպիտակուցի, կենդանի մասի ամենաբազմակողմանի բարդութեան, կազմը. և կարող ենք վերանորոգման, կամ ասիմիլացիօնին հակադրել դիսիմիլացիօնը:

խուժեա՛ն վրայ որա՛կօրէն են ազդում: Այսպէս, օրինակի հա՛մար, մի գրգիռ կարող է քայքայման պրոցէսը ուժեղացնել այնպէս, որ կենդանի մասից աւելի շատ կը քայքայուի՝ քան ասսիմիլացիօնի միջոցով կազմոււմ, վերանորոգոււմ է: Այդ ժամանակ մենք ունենք մի քայքայիչ գրգիռ. կամ մի գրգիռ կարող է ասսիմիլացիօնը թուլացնել, այս դէպքում կ'ունենանք ասսիմիլացիօնի հաշմացոււմ, նուազում: Նիւթափոխութեան իւրաքանչիւր փուլը, քիմեական այս պրօցեսներին իւրաքանչիւր շղթան, կարող է և՛ գրգռուել, զօրսնալ՝ և՛ հաշմացուել, թուլանալ: Իսկ սոցանից երևում են նիւթափոխութեան բազմաստիճանային լայն-գարումներ: Տարբարութեամբ պատճառող այս զօրութիւնների բոլոր անդամները փոխադարձ կապակցութեան մէջ են: Ուրպէս մի բարդ ժամացոյցով, ուր մի անիւ բռնում է միւսին և մի հատիկ անդամի խանգարումը աղղում է ամբողջի ընթացքի վրայ: Այս տեսակետից երկու նիւթափոխութեան՝ ասսիմիլացիօնի և դիսսիմիլացիօնի ֆազերի իրարուց ունեցած կախու՛մը նշանաւոր է: Երկուսի մէջ տեղի է ունենում փոխադարձ հատուցում: Օրինակի համար, եթէ մի գրգիռ ուժեղացում է քայքայումը, ինքնիրան ուժեղացնում է և՛ ասսիմիլացիօնը, և երբ գրգիւը աղղկուց դադարում է, այն ժամանակ ասսիմիլացիօնը զերակշռում է այնքան ժամանակ մինչ ծածկում է նիւթի ամբողջ կորուստը: Եւ ահա նիւթափոխութեան նախկին հաւասարակշռութիւնը վերականգնուած է: Նիւթափոխութեան այս ինքնավարումը, որ հիմնուած է քեմիական հաւասարակշռութեան օրէնքների վրայ, ֆիզիօլոգիական արտաքոյ կարգի կարևոր յարմարացում է, որովհետև նա է, որ երկարատև լարումից յետոյ, ինքն իրան հոգում է կապուելու մասին:

Սա գանգլեան բջիջների մէջ կատարուող երևոյթների այն ծանօթութիւնն է, որ մենք հեշտութեամբ հրեցնել կարող ենք «ընդհանուր բջջա-ֆիզիօլոգիական» դիտողութիւններից: Բայց մենք սրանով բաւական չենք: Մենք ուզում ենք գանգլեան բջիջների միջի ինքնօրինակ երևոյթները ուսումնասիրել: Մենք չենք ուզում այս ընդհանուր տեսութիւնով բաւականանալ, այլ ուզում ենք կենդրոնական սխառմի յատուկ էութեան խորքը թափանցել:

Երբ գանգլեան բջիջը իր կապակցութիւնից հանել անկարելի է, այն ժամանակ ստիպուած կը լինենք նրա կեանքը իր կապակցութեան մէջ ուսումնասիրել: Այս ձեռնարկը թէև զժուար, բայց կարելի է: Ֆիզիօլոգիան դանդաղ և քայլ առ քայլ է առաջ գնում: Մենք նրանից միանգամից շատ բան չպիտի պահանջենք: Եւ պիտ գոհանանք մի հանճարեղ մտա-

ծողի ուղեղի մակերևոյթի բջիջները մէջ կատարուող երևոյթնե-
րը անսամեղի վարձակու փոխարէն, առ այժմ, այդ պրոցեսը
գտնել և ուսումնասիրել մի գորտի մէջքի ուղեղում:

Բնախուզութեան գնահատելի և փորձուած պրինցիպ-
ները մէկն է՝ հետազօտելիք երևոյթը նախ իր ամենապարզ ձևի
մէջ ուսումնասիրել: Եւր կը ճանաչենք թէ ինչ է տեղի ունե-
նում մէջքի ուղեղի պարզ կենդրոններում, այն ժամանակ ընդ-
հանուր գծերով կը պարզուի և ուղեղի բարդ կենդրոններում
տեղի ունեցող երևոյթի պրինցիպը: Այս գէպքում փորձի յար-
մարագոյն առարկաները սառնարիւններ են, որոնք իրանց
կենդրոնի դիմացկանութեան պատճառով երկարատե փորձեր
տանում են. մինչ համեմատաբար տաքարիւնների կենդրոնը խա-
րուտ և շուտ քայքայուող է: Ինչպէս մեր մարմնի միւս բոլոր,
այնպէս և դանդիւհի բջիջներում նիւթափոխութիւնը պահպան-
ւում է արեան և աւշի շրջանառութեան միջոցով: Արիւնը բը-
ջիջներին մատակարարում է նոցա գործածելիք մնուողը և
լուանում, հեռանցնում է նրանց նիւթափոխութեան մնացորդը:
Ահա այն ճանապարհը, որով մենք մէջքի ուղեղի բջիջների
կեանքին մօտենալ կարող ենք: Երբ յաջողուի բջիջներին դնել
այն հանգամանքների տակ, որպիսին փորձն է պահանջում,
այն ժամանակ ամենամեծ գօտարութիւնը անցած կը լինենք:
Եւ դա յաջողում է:

Կարելի է արիւնը որոշ չէղոք աղային լուծուածքներով
փոխարինել և կարելի է, երբ մարդ ցանկանայ, լուծուածքնե-
րին խառնել տարրեր նիւթեր, ամենից աւելի մի քանի սնն-
դարար նիւթեր, փորձելու նրանց նշանակութիւնը գանդիւհան
բջիջների կեանքի համար: Այսպիսով մարդ ստանում է մի կեն-
դանի, որի երակներում արեան փոխարէն աղային լուծուածք
է հոսում. մի արհեստական մզիչ մեքենայ սրտի տեղ՝ դար-
կերակի համաչափութեամբ գէպ մարմնի բոլոր մասերն է մղում
այդ աղաջուրը: Այսպիսով կենդրոնական կազմի փորձական
հետազօտութեան համար բացւում է մի ընդարձակ ասպարէզ,
որովհետեւ, պարզ է, միմիայն այս կերպ, որոշ նիւթերի կանո-
նաւոր մատակարարումով կարելի կը լինի կենդրոնի նիւթա-
փոխութիւնը փորձնականօրէն տարբալուծել: Հարկաւ այս
փորձերից պահանջւում են ծայրայեղ քննադատութիւն՝ խուսա-
փելու ամեն քայլում մեր առջև բացուող սխալներից:

Այս գիտողութիւնների ժամանակ երևան եկաւ մի կարևոր
երևոյթ, որ ամենից աւելի ուժեղ է իշխում գանդիւհան բջիջների
կեանքի վրայ. դա բջիջների թթուածնից ունեցած ստրկական
կախումն է: Կարելի է մինչ այսօր եղած գիտողութիւնների

վրայ հիմնուած ասել՝ որ գանգլեան բջի կեանքի համարեա իւրաքանչիւր երեւոյթը անմիջապէս տեղի է ունենում թթուածնի փոփոխմամբ: Գանգլեան բջիջը անպար թթուածին է գործածում օրգանական նիւթերի օքսիդացման *) համար, որով և պահպանում է իր կեանքը: Ֆիզիոլոգիական սովորական հանգամանքների տակ բջիջը ունի օդնական նիւթերի մի անսպառ շտեմարան մինչ ընդհակառակը ունեցած թթուածինը անշամեմատ քիչ է և այնքան աւելի քիչ, որքան բարձ է եղանակի բարեխառնութիւնը, որի տակ կենդանին սպրում է: Տաքարիւն կենդանիների գանգլեան բջիջների բովանդակած թթուածինը շատ չնչին է: Եւ տաքարիւնները թթուածնի արգելումից յետ իսկոյն խեղդում են, իսկ սառնարիւնները դեռ երկար ապրում են: Թթուածնի արգելումից մի քանի վարկեան յետոյ, տաքարիւնների կենդրոնական կազմի մէջ սկսում են խանդարումներ: Շուտով հետեւում են զօրեղ գրգիռներ և անդամալուծութեան, հաշմութեան երեւոյթներ: Գիտակցութիւնը կորչում է: Զղածգութիւնները յնցում են մարմինը:

Կենտրոնի թթուածին գործածելը մասնաւորապէս որոշակի երեան է գալիս, երբ նա քայքայիչ ազդեցութիւն ունեցող գրգիռներով ծայրայեղ գործնէութեան մէջ է դրւում: Իւրաքանչիւր իմպուլս՝ մղում դատարկում է մի մասը բջի բովանդակած թթուածնից, որով և նուազում է բջի ունեցած թթուածինը: Եթէ մարդ կենդրոնը բոլորովին կտրէ, կլզլաջնէ շրջանառութիւնից և թողնէ նրա՝ անգաղար աշխտեւում, այն ժամանակ կարող է, որոշ չափով, յօգնածութեան և վաստակարեկութեան երեւոյթները ամփոփ ձևով և կարճ միջոցով առաջ բերել և զարգայնել: Գանգլեան բջիջների աշխատելու կարողութիւնը քիչ քիչ պակասում է և շուտով ամենաուժեղ գրգիռներն անգամ չեն կարողանայ նրանից թթուածին արտադրել: Գանգլեան բջիջը հաշմ է, աշխատելու անկարող: Այս հաշմութեան տարրալուծումը ցոյց է տուել, որ այստեղ ինչպէս և մկաններում երեւոյթը երկու կերպ է ընթանում. ա. յոգնածութիւն, այս հաշմութիւնը երեան է գալիս նիւթափոխութեան փափոքների հաւաքումով, և բ. վաստակարեկութիւն, որ հետեանք է բջի ամբողջ թթուածնի գործածմանը: Երկու երեւոյթներն էլ զարգանում են իրար կողքի, սակայն փորձականօրէն տարբերում են իրարից: Բայց երբ մարդ այնպէս է անում, որ անդից բոլորովին ազատ, բայց թթուածին բովանդակող ազային լուծուածքի մէջ, կենդրոնին պէտք եղած թթուածինը մատակարար

*) Թթուածնի հետ միացնելու:

րարուի և միաժամանակ նիւթափոխութեան մնացորդները հեռացուին, այն ժամանակ կենդրոնը ժամերով առանց սնունդ ստանալու կը գործէ: Սա ցոյց է տալիս, թէ որքան շատ օրգանական նիւթեր են պարունակում գանգլեան բջիջները: Այսպիսով մենք ստանում ենք, այս փորձի միջոցով, մի խարունակ ծանօթութիւն յօգնածութեան՝ այս արտաքին կարգի կարևոր և ֆիզիօլոգիական փորձերին միայն առ երևոյթ մատչելի, երևոյթների վրայ:

Ֆիզիօլոգիական տարրալուծման մատչելի են դարձնուակ այն դրութիւնները, որոնց ընթացքում գանգլեան բջիջը տարբեր ֆունկցիաներ է կատարում: Մեր ներմային կեանքի մէջ միմիայն գրգիռների ընթացքը չէ, որ այդպէս մեծ դեր է խաղում, այլև հակառակ դրութիւնը՝ հանգստի դրութիւնը:

Մի յօգնած և վաստակաւոր գանգլեան բջիջ ֆիզիօլոգիական հիմունքով կազդուրում է նիւթափոխութեան ինքնականոնաւորմամբ: Առողջ մարմնի մէջ սա տեղի է ունենում քնի ընթացքում: Երբ մենք հեռացնում ենք ցերեկուայ գրգիռները, կանոն է առնում և նրանց միջոցով գանգլեան բջիջներում առաջ եկած քայքայումը: Գիտակցութիւնը հանգում է: Արիւնը հեռացնում է յօգնածութեան նիւթերը և միաժամանակ ամբողջացնում թթուածնի և օրգանական նիւթերի պակասորդը: Առաւօտեան գանգլեան բջիջները նորից պատրաստ են աշխատելու: Այս հիմունքով ամենալուս գործելու ժամանակը առաւօտն է, ամենալատը երեկոյեան:

Այն օրուանից, երբ Հեկատէի կախարդ քրմուհիները թմրեցուցիչ կախարդական խմիչքներ պատրաստել սկսեցին, այն օրուանից թմրութեան (արեւեցած) խորհրդաւոր դրութիւնը, համարեա միշտ, բնական քնին հոմանիշ են համարել: Նոյնիսկ բժշկական շրջանում տարածուած է այս ըմբռնումը: Բայց զա սխալ է: Հարկաւ, երկու դէպքում էլ գիտակցութիւնը հանգած է. բայց այս նմանութիւնը միմիայն առերևոյթ է: Գանգլեան բջիջի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տուել, որ այս երկու դէպքում բոլորովին տարբեր երևոյթների հետ գործ ունենք: Քնի մէջ գիտակցութիւնը կորչում է, որովհետեւ մենք հեռացնում ենք արթնութեան ժամանակ գանգլեան բջիջները զրգուող իրերը: Սա մենք գիտենք շատ զիտողութիւններից: Կարենք մի գորաի զգացողութեան ներվը, նա կը մնայ անշարժ, քնած դրութեան մէջ, որովհետեւ էլ գրգիռները չեն հասնում գանգլեան բջիջներին: Ուսանելի դէպք է Շտրումֆելի պատմածը, որը շատ յաճախ իրրեւ օրինակ մէջ է բերում: Շտրումֆելը ունէր մի պայրէնտ, որի ամբողջ մարմինը, բացի

մի աչքից և մի ականջից, անզգայ էր: Ամեն անգամ երբ լսող ականջը փակում և տեսնող աչքը ծածկում էին, հիւանդը խորասուզւում էր քնի մէջ: Այսպէս, գիտակցութիւնը հանգում է, որովհետեւ զբաղից այլ ևս ոչ մի գրգիռ չէ անցնում գէպ մեծ ուղեղի շերտի գանգլեան բջիջները: Այդպիսով հող է պատրաստւում կազդուրման համար, նիւթափոխութեան ինքնականոնաւորմամբ: Բոլորովին տարբեր բան է թմրութիւնը: Այստեղ գիտակցութիւնը հանգում է, որովհետեւ գանգլեան բջիջներին նիւթափոխութիւնը հաշմանում, գծուարանում է: Կենդանի մասի քայքայումը անարգել առաջ է գնում, իսկ թթուածնի վերականգնումը նրա հետ հաւասար չէ ընթանում: Այսպէս թրմութեան ժամանակ պակասում է ուղեղի քնի ամենակարևոր և թանկագին մասը: Եւ զրա վրայ է հիմնուած ուժեղ թմրեցուցիչ միջոցների և արհեստական քնաբեր միջոցների երկարատեւ դործածութեան վտանգը: Միմիայն բժշկի հոգածու ձեռքի տակ պէտք եղած գէպքում, թմրեցուցիչ միջոցները կարող են ունենալ բուժելու օրհնաբեր ազդեցութիւնը:

Գանգլեան բջիջների կեանքում գործնական մի խումբ ընդհարումներ արժանի են մեր ուշադրութեան: Դրանք կասեցման երևոյթներն են: Կարելի է ասել, որ հոգեկան դործնէութիւն տեղի ունենալու համար գրգիռները լուրջակա կասեցումը ոչ պակաս կարևոր է քան ինքը գրգիռը: Վաղ մանկութիւնից սկսած կրթութիւնը աշխատում է կասեցման վրայ ազդել, սովորեցնել թէ մանուկը վարժուում է իր ձգտումներն ու յոյզերը զսպել, կամ թէ պատանին չափով կռոււմարում է իր անդրադարձ (րեֆլեքսիվ) շարժումները, և կամ թէ քաղաքակէտը չէ արտայայտում, հմտօրէն թագնում է իր սեփական մտածողութիւնները, այդ բոլորը միևնոյն պրինցիպն է՝ կասեցման վարժութիւնը: Իրօք կասեցման ընթացքը ճիշտ այնպէս է ենթարկւում վարժութեան, ինչպէս վերջինս գրգռին: և մեր ամբողջ տրամաբանական մտածողութիւնը զարգանում է վարժութեան ազդեցութեան տակ: Յամենայն դէպս հէնց սկզբից էլ տըւում են մի շարք կասեցման կազմութիւններ: Մենք չենք կարող, օրինակի համար, միաժամանակ երկու տպաւորութիւն կամ երկու երևակայութիւն մեր գիտակցութեան մէջ պահել: Միշտ յետապան նսեմացնում է նախկինը: Լարուած ուշադրութեամբ միաժամանակ և մի գեղեցիկ մուգիկա լսել և մի հետաքրքիր գիրք կարդալ՝ ոչ ոք չի կարող: Բայց այս ևս պարզ է, որ կասեցման ընթացքը, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս գրգիռները, վարժութեան միջոցով փոփոխուելու և կրթուելու շատ ընդունակ է: Իւրաքանչիւր երևոյթ մեր ուղեղում թողնում է մի Օգոստոս, 1906.

այնպիսի հետք, որ հետեւեալ անգամ, մի նման գրգռի միջոցով աւելի հեշտ վերարտադրուել կարող է: Գուցէ այս դէպքում էլ նոյն փոփոխութիւնների հետ գործ ունենք, որպիսին վարժութեան ազդեցութեան տակ երևան է գալիս մկաններում, որոնք ըստ պահանջի, մինչ մի որոշ աստիճան, աւելի ու աւելի աշխատելու ընդունակ են դառնում: Յամենայն դէպս, մենք վարժութեան միջոցով կարող ենք գրգռների և կասեցումների մղման ընթացքը սխառեմատիկաբար ներվային կազմի որոշ ճանապարհների և կապերի միջով վարել: Սրա վրայ է հիմնուած «ճանապարհների սրումը», յիշողութիւնը, տրամաբանական մտածողութիւնը, որի պրինցիպն է՝ վարժեցնել որոշ փարների աստղիատիւ կապակցութիւնը և միւսների միաժամանակեայ կասեցումը: Այդպիսով որոշ ճանապարհներ «սրում», յղկւում են և այնուհետև հեշտութեամբ են զործում: Այստեղ երևան է գալիս, նայած անհատին, տարբեր ժամանակամիջոց, որի ընթացքում տալաւորութիւնը դեռ ազդում է. վերջէք տարբեր յիշողութիւններ. կան ժարդիկ, որոնք իրանց հեանքում պահում են մի անգամ տեղի ունեցած աստղիադիօնի կապակցութիւնը. սրանք տեսած ճանապարհից երբէք չեն հեռանայ, և կան ժարդիկ, որոնք նոյնիսկ երկարատև վարժութիւնների հետեանքը էլի շատ շուտով մոռանում են: Գուցէ վերջին դրութիւնը հոգեկան արտադրութեան համար աւելի նպաստաւոր է: Աննուազը, ի բաց առեալ մասնաւոր, յատուկ ընդունակութիւններով օժիւրածներին, միջին թուով կարելի է դիտել մի անտազոնիզմ գիտութեան և արտադրութեան մէջ: Մարդիկ, որոնք գիտութիւնը ժողովում են որպէս նամակադրոշմներ կամ բզէզներ, ընդհանրապէս պակաս արտադրողներ են. իսկ մարդիկ, որոնք հոգեպէս շատ բան են արտադրում, մի որոշ ժամանակում մի սահմանափակ գիտութիւն միայն ունին: Ֆիզիօլոգ Իօհաննէս Միւլլերը վերջիններից էր: Մեծ ուսուցչի յիշատակին հուելրուած յայտնի ճառի մէջ իր աշակերտը Դը-Բուա-Ռայօնդը պատմում է, թէ ինչպէս մի ամառ դասախօսութիւնից յետոյ, երբ ուսանողներից մէկը մարդկային անդամահատութեան մի կէտի մասին հարց արեց Միւլլերից, վերջինս պատասխանեց. «Այդ ևս միայն ձմեռն եմ իմանում»: Նա ընդունակ էր միայն այն պահել յիշողութեան մէջ՝ ինչ ինքը իր զործի ժամանակ րոպէապէս գործ էր անում: Եւ իրօք շատ գիտութիւնը հեշտութեամբ տանում է դէպ բազմատեսակ աստղիադիօններ, բայց ոչ այնքան հեշտ դէպ մի հատիկ նպատակ, որովհետև դէպ նպատակ տանող մտածումները միշտ նպատակից հեռացնող աստղիադիօններով խանգարւում են: Ծանօ-

թուփիւնների մի մուգէում ունենալը պակասեցնում է հոգեկան արտադրութիւնը:

Սակայն դէպ յետ: Կասեցման ժամանակ ի՞նչ է կատարւում այն գանգլիան ըջիջներում, որոնց մէջ տեղի է ունենում երևոյթը: Այստեղ ահա, դժբախտաբար, մեր բոլորական դիտողութիւնները գանգլեան ըջիջում տեղի ունեցող քիմիական երևոյթների վերաբերմամբ՝ հասել են իրանց կատարածին: Այստեղ էլ թէև ճանապարհներ, միջոցներ գտնուել են, սակայն նորա շատ աննշան են և անընդունակ մեզ մեր նպատակին հասցնելու: Միայն կասեցման երևոյթների մասին հարկաւոր է մի կարևոր իրականութիւն էլ յիշել:

Մինչև այժմ խօսքը գանգլեան ըջիջներում տեղի ունեցող երևոյթների մասին էր: Սակայն միայն գանգլեան ըջիջները, իրանց ամբողջ կիսնքով ու մյուսով, անկարող կը լինէին մի ամենապարզ գիտակցութիւն անգամ առաջ բերել. եթէ կանոնաւոր շարայարուած ներվային թելերով կապուած չլինէին իրար հետ և չներկայացնէին մի ներդաշնակ ամբողջութիւն, որ միասին է ազդում: Հատ հատ գանգլեան ըջիջները չեն կարող մի գիտակցութիւն արտադրել: Սոչորացոյցային այս բանակները, որոնք արտադրում են հոգեկան կեանքը, եթէ մեր ուղեղի մէջ ամենուրեք կղզիացած լինէին, այն ժամանակ մեր ամբողջ կեանքը կ'անցնէր առանց գիտակցութեան: Ինչ մենք գիտակցութիւն ենք տնտանում մի բարդութիւն է. և գանգլեան ըջիջների գործնէութեան կանոնաւոր կոմբինացիաներով՝ ուղեղի գանաղան մասերում ստեղծւում են այն պայմանները, որոնք սկիզբ են տալիս այդ բարդութեան: Երևոյթները գանգլեան ըջիջ՝ գանգլեան ըջիջ, ուղեղի մակերևոյթի մի մասից՝ միւսը, զգայարանքից՝ ուղեղ, ուղեղից մարմնի արտաքին մասերը հաղորդուելիս պիտ անցնեն ըջիջների երկար շարքերի միջից. ուրիշ կերպ նոյնիսկ ամենահասարակ ասոսցիացիոն անգամ անըմբռնելի է: Եւ ներվերը հէնց դրա համար են ծառայում:

Ներվային թելերի միակ դերը, որ մենք ճանաչել կարող ենք, այն է, որ կապում է իրար հետ գանգլեան մջիջները մի խիստ կանոնաւոր անց ու դարձի ճանապարհով: Հարց է, ներվերի միջոցով ո՞ր երևոյթները և գրութիւնները մի գանգլեան ըջիջից միւսին անցնել կարող են: Այս կետը այսօր մեզ համար բոլորովին պարզ է: Փորձերը ցոյց են տուել, որ ներվային թելերը միայն մի տեսակ երևոյթներ հաղորդել կարող են՝ այն է քայքայիչ գրգիռները: Ոչ հաշմութիւն, ոչ կստեցում, ոչ յոգնութիւն կամ վատտակարեկութիւն նորա

չեն հաղորդում: Ներվային թելերը մեր մարմնի մէջ երբէք չեն յոգնում, նոյնիսկ եթէ չափազանց էլ գրգռուեն: Երբ մարդ սովորաբար ներվային յոգնածութեան կամ լարման մասին է խօսում, այդ ոչ թէ ներվերն են, այլ գանգլեան բջիջները, որոնց մէջ է կենտրոնացած յոգնածութեան, վաստակարեկութեան պրօցեսը: Այո, շատերը մինչև անգամ, երկար ժամանակ հաւատում էին, որ ներվը ամբողջ կենդանական աշխարհում մի բացառութիւն է կալմում, որ արհեստական կերպով գրգռուելով և իր կապակցութիւնից զուրս անգամ չէ յոգնում, որովհետև անյաջող էին անցնում բոլոր այն փորձերը, որ մարդ անում էր մի ներվ ժամերով գրգռելով յոգնեցնելու: Միայն վերջին տարիներս այդ տարօրինակ դրութիւնը պարծուեցաւ: Ներվը ընդունակ է քայքայիչ գրգռների միջոցով զր կենդանի մասից առաջ եկած թթուածնի կորուստը, զարմանալի կերպով շատ արագ ծածկել իր մէջ բովանդակած թթուայինով: այնպէս որ կարելի է նրան մի վարկեա՞նում մի քանի հազար անգամ գրգռել, և նա յոգնածութեան ոչ մի նշոյլ ցոյց չի տալ: Բայց երբ մի գուտ բորակածնից բաղկացած մթնոլորդի մէջ մարդ արհեստական կերպով նրա բովանդակած թթուածինը մինչ մի որոշ աստիճան պակասացնէ, այն ժամանակ յաջողում է արդէն մի վարկեանում պատճառած 10 գրգռով յոգնեցնել նրան: Միայն այսպիսի գէպը մեր կեանքում երբէք տեղի չէ ունենում: Մեր մարմնում ներվը ամենևին յոգնող չէ: Եւ նա ամէն բոլոր պատրաստ է իւրաքանչիւր քայքայիչ գրգռ մի գանգլեան բջիջ միւսը հաղորդել: Ինչպէս կայծը պատրոյգով՝ այնպէս էլ գրգիռը ներվի միջոցով ընթանում է գրգռուած գանգլեան բջիջից դէպ նրա հետ կապուած բջիջը: Հատածից՝ հատած, մոլեքիւլից՝ մոլեքիւլ ընթանալով՝ գրգիռը մի արագութեամբ առաջ է շարժւում ներվերով և մի վարկեանում անում է աւելի քան 30 մեթր: Սա է ներվային իմպուլսը, որ իշխում է մարդու օրգանիզմի մէջ առաջ եկած իւրաքանչիւր երևոյթի վրայ:

Որովհետև այս քայքայիչ երևոյթներին բացի ներվերում ուրիշ ոչ մի բան չէ տարածւում, ուստի և պէտք է ինքնըստինքեան հետևեցնել, որ գանգլեան բջիջներում առաջ եկած կասեցման երևոյթներն էլ լուծուել կարող են միայն հաղորդիչ ներվային ճանապարհների նոյն իմպուլսով:

Այսպիսով հոգեկան երևոյթների ընթացքի մասին ունեցած պատկերը բոլորովին պարզւում է: Մենք ստանում ենք մի ընդհանուր և պարզ սխեմա, որի մէջ կարելի է մտցնել նաև մասնաւորապէս ներվային սխեմայի մէջ կատարուող ե-

բնոյթների գիտողութիւնները: Գրգիռների և կասեցումների մի անխոնջ խաղ է տեղի ունենում ներվային սխտեմի բջիջներում: Գրգիռները իւրեանց տպաւորութիւններով ու խոհերով այս ու այն կողմ են ընթանում: Նրբեմն այստեղ, ևրբեմն այնտեղ փայլատակում են քայքայիչ գրգիռներ և աստղաքիօնի ճանապարհներով անցնում մի գանգլեան բջիջ միւսը, այստեղ գրգռող այնտեղ կասեցնող ազդեցութիւն առաջ բերելով: Ուր նրանք երևան են գալիս՝ խանգարում են նիւթափոխութեան հաւասարակշռութիւնը մի կարճ ժամանակով ու ապա էլի նորից աներևոյթանում են, և երբ նախկին հաւասարակշռութիւնը ինքնիրան արագ վերականգնում է, նրանց ազդեցութիւնից մնում է մի թեթև հետք, որը յաճախ միայն ժամանակն է երկար տարիների ընթացքում ջնջում: Սա է հոգու մեխանիկէն, կազմը:

Գերմ. բնագրից թարգմանեց լ. Բարխուդչարեան

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԱՆՈՒՄ

VI

Այժմ տեսնենք թէ ինչու՞մ է կայանում սոցեալ-յեղափոխականների ազդարային պրոգրամման և ինչով է նա զանազանում կադեստների պրոգրամմայից:

Նախ և առաջ սոցեալ-յեղափոխականները (ս.~ր.) պահանջում են որ բոլոր հողը, առանց այն վերապահութիւնների, որոնք մենք տեսանք կադեստների ծրագրում, անցնի աշխատաւոր զիւղացիութեան ձեռքը: Թէկուղ կադեստների ծրագրով էլ մասնաւոր անձանց ձեռքում մնում է այնքան չնչին հող, որ կադեստների III համագումարում ինչպէս ժողովականներից մէկը սրա-

խօսեց, կարելի է ժլետի գրպանում տեղաւորեցնել, բայց և այնպէս ս. — ր. ոչ մի մեղմացուցիչ հանգամանք չեն ընդունում և պահանջում են, որ ամբողջ հողը անցնի աշխատաւոր զիւղացիութեան ձեռքը: Գալով այն հարցի թէ ինչպէս պէտք է կառարուի հողերի խլումը փողով (экспроприация), թէ առանց փողի (конфискация) այստեղ մենք նկատում ենք մի ինչ որ մթութիւն:

Ս. — ր., որոնք իսկապէս իրանց սկիզբն են առնում «գեմէվոյցիներից», իրանց սկզբնական պրոգրամմայում ընդունում էին վարձատրելու սկզբունքը: Դրա մէջ համոզուելու համար բաւական է կարդալ նրանց սկզբնական պրոգրամման կամ այդ կուսակցութեան ագրարային սիւների, այն է՝ Պեշեխոնովի «основные задачи аграрной программы» և Նովոտորժսկու «главнейшія теченія разрѣшенія аграрнаго вопроса, социализация земли» բրոշիւրները:

Ս. — ր. պրոգրամմայում ասուած է. «կուսակցութիւնը իւր զլխաւոր նպատակն է դնում բոլոր մասնատիրական հողերի սոցիալիզացիան (հասարականացումը), այսինքն՝ այդ հողերը պէտք է անջատուեն մասնաւոր մարդկանցից և անցնեն հասարակութեան իրաւասութեան տակ, նրանց տնօրինութիւնը (распоряжение) պէտք է անցնի ղեմակրատիական ձեով կազմակերպուած համայնքների և տերիտորիական միութիւնների (территориальные союзы) ձեռքը, հաւասար օգտուելու հիմունքների վրայ (на правах уравнительнаго пользованія)»: Այստեղ մենք օգտւում ենք հանգամանքից, որպէս զի պարզեք մի հանգամանք: Չպէտք է շփոթեցնել «սոցիալիզացիա» խօսքը սոցիալիզմի հետ: Այս երկու խօսքերի իմաստի մէջ սարեր և ձորեր տարբերութիւն կայ: Թէկուզ այս երկու խօսքերն էլ ունին միևնոյն արմատը, բայց նրանց մտքի մէջ նոյնքան զանազանութիւն կայ որքան, ինչպէս Սպինոզան է ասում, «Շուն համաստեղութեան և քառոտանի կենդանի»

հաջող շան» մէջ: Սոցիալիզացիա խօսքի տակ պէտք է հասկանալ բոլոր հողերը գիւղացիական համայնքների ձեռքն անցնելը: Իսկ այստեղից մինչև սոցիալիզմը, որը պահանջում է ոչ միայն հողի, այլ և կապիտալի արդիւնաբերութեան զործիքների և եկամուտի հասարականացում, շատ հեռու է: Ահա թէ ինչպէս է բացատրում հողի սոցիալիզացեան նովոտորժակին իր վերև յիշած բերոշիւրում, որը ս.-բ. մէջ օգտուում է ահադին հեղինակութեամբ: »Հողի սոցիալիզացիան, ասում է նա, ենթադրում է միայն բոլոր պէտկական (нужные) հողերի համայնական գիւղացիների ձեռքը անցնելը աշխատանքական հիմունքի վրայ (на трудовомъ началѣ). հողի սոցիալիզացումը կարելի է որոշել իբրև պետականացրած (огосударственной) հողով ազատ հողագործերի համայնքով օգտուելը, որոնք վարձկան ոյժի օգնութեան չեն դիմում և իրանց հողերը բաժանում են իրանց մէջ, համաձայն ընտանիքի կազմի փոփոխութեան, մի քանի տարին մէկ անգամ:»

Ուրիշ խօսքերով դա միևնոյն ուսմական համայնքն է, միայն յարմարեցրած հողի ազգայնացման (национализация), «այն զանազանութեամբ, որ նա (գիւղացին) պաշտպանում է հողով համայնական օգտուելը և կորցնում է իր համայնական սեփականութիւնը»:

Այսպէս ուրեմն, հողի սոցիալիզացիան մի կողմից տարբերում է սոցիալիզմ ից նրանով, որ առաջինը ընդունում է միայն հողի հասարականացումը, իսկ միւս կողմից նացիոնալիզացեայից, որը ընդունելով նոյնպէս հողի ժողովուրդականացումը չի որոշում նրանով օգտուելու եղանակը:

Հողի նացիոնալիզացիայի միտքը նոր չէ: Դեռ 130 տարի սրանից առաջ Թոմաս Սպենսը առաջ եկաւ հողի նացիոնալիզացիայի նախագծով: Այդ նախագծի գլխաւոր միտքը կայանում է նրանում, որ ինչպէս ազատութիւնը նոյնպէս և հողի սեփականութիւնը մարդկանց մէջ պէտք է միևնոյն և հաւասար լինեն: Մարդու ապրուստի մի-

ջոցներին որևէ մէկը խելիւ իրաւունքը, ասում է Սպենսը, միեւնոյն է թէ նրա կեանքի խելիւ իրաւունքը: Եւ որովհետեւ մարդը ապրում է հողից և հողի միջոցով ստացած արդիւնքով և ուրեմն առանց հողի ապրել չի կարող, այստեղից հասկանալի է որ հողը չէ կարող և չպէտք է ծառայի իբրեւ մասնաւոր սեփականութիւն, այլ պէտք է լինի ամբողջ սեփականութեան, ամբողջ ժողովուրդի այս կամ այն երկրի բոլոր բնակիչներին սեփականութիւնն:

Թէկուզ այս մտքերը և ծառայել են իբրեւ հիմնաքար յայտնի ամերիկացի Հենրի Զորշի «Պրոգրեսս և Աղքատութիւն» գործում արտայայտուած մտքերի համար, բայց և այնպէս առհասարակ հողի նացիօնալիզացիայի գաղափարը կապում են այդ գրողի անուան հետ: Զորշը մեր այժմուայ հասկացողութիւններով թերեւորեւ տնտեսագէտ չէ, այլ մի ամերիկական տիպի հրապարակախօս, որ շնորհիւ իր հրապարակախօսական տաղանդի և գրելու գրաւիչ ձևին մեծ ժողովրդակա-նութիւն ձեռք բերաւ: Ռուսաստանում առհասարակ հողի նացիօնալիզացիայի գաղափարը կապում են Զորշի անուան հետ:

Ռուսաստանի մեծ գրողը Լ. Ն. Տոլստոյը գրեց Զորշի «Պրոգրեսս և Աղքատութիւն» գրքի թարգմանութեան համար յառաջաբան, որը ևս առաւել զարկ տուեց Զորշի մտքերի տարածման Ռուսաստանում: Եւ Ռուսաստանի այդ մեծ գրողը մինչև այժմ էլ շարունակում է յամառ կերպով հաւատալ, որ Զորշի առաջադրած ծրագրով կարելի է մարդկութիւնը փրկել բոլոր անարդարութիւններից և դժուարութիւններից և երկրի վրայ ստեղծել զբախտ: Բայց չպէտք է տնտեսագէտ լինել որպէս զի հասկանալ թէ Զորշը մեր այժմուայ հասկացողութիւն-ներով, որքան նախ և սխալ մտքեր է յայտնում: Նրա ուսման զլխաւոր կետերը հետեւեալն են. մինչև որ հողը դաժնում է մասնաւոր ձեռքերում, արդիւնաբերական ոյժերի աւելացումը ունենում է միայն մի հետե-

ւանք, այն է՝ բնատայի բարձրանալը: Մարդկութեան
չարիքների միակ պատճառը, Ջորջի կարծիքով, հողի
սեփականութիւնն է. վերացրէք այդ սեփականութեան
իրաւունքը և մարդկութիւնը կը բախտաւորուի և երկրի
վրայ կը հաստատուի արքայութիւն: Բայց ի՞նչպէս
հասնել այդ նպատակին: Ջորջի կարծիքով այդ շատ
հեշտ է անել. հարկաւոր է միայն ընդունել հետեւեալ
երկու սկզբունքները. առաջին, որ բոլոր մարդիկ ունեն
հաւասար իրաւունք օգտուելու բնութեան տուած բո-
լոր բարիքներից, և երկրորդ՝ որ ամեն մի մարդ ունի
բացառիկ իրաւունքը օգտուել այն բոլոր բաներով,
որոնք նրա աշխատանքի արդիւնք են կազմում: Ինչպէս
որ էլ է բարդ լինի հասարակութեան կազմը, այս սկզբ-
բունքների իրաւործումը, Ջորջի կարծիքով, ոչ մի
գիտարութիւն չի ներկայացնում: Որպէս զի հողը
դարձնել բոլոր հասարակութեան սեփականութիւն դրա
համար, ըստ Ջորջի, նոյն իսկ կարիք չկայ խել նրան
հողատէրերից, այլ հարկաւոր է միայն ընդունել իր-
ընէ միակ տուրք հողային տուրքը և այն ժամանակ ինքն
ըստ ինքեան հողը կ'անցնի նրանց ձեռը, ով ինքն է
մշակում նրան:

Ջորջի կարծիքով միայն հողը չի կարող մասնաւոր
սեփականութիւն կազմել, իսկ օրինակ կապիտալը, ոչ
միայն կարող է, այլ և պէտք մասնաւոր սեփականու-
թիւն լինի, որովհետեւ կապիտալը և աշխատանքը բա-
րեկամներ են, իսկ հողը նրանց երկուսին էլ թշնամի:
Իհարկէ անտեսագէտ չպէտք է լինել, որ տեսնել Ջորջի
այս մտքերի անհեթեթութիւնը:

Նոյնքան տ օրօրինակ է մեզ համար այժմ ամերիկացի
այդ գրողի յաւելեալ արժէքի (прибавочная ценность)
բացատրութիւնը: Նրա կարծիքով այս վերջինս հետեւանք է
ոչ թէ աշխատանքի, այլ բնութեան ոյժերի: Օրինակ, ա-
սում է Ջորջը, վերցնենք գինին. նա քանի հնամում
է աւելի և աւելի է գնահատւում. ծովերում ահագին
քանակութեամբ ձկներ կան, ծառերը տալիս են պառուղ.

այս բոլորը չէ որ բնութեան բարիքներն են և ոչ թէ մարդու աշխատանքի արդիւնք: Ճիշտ է այդ բոլորը, բայց հետաքրքիր է թէ ինչու բնութեան այդ բոլոր բարիքները ունենալով միայն զործադրական արժէք (потребительную ценность) շուկայ դուրս գալով ծախւում, հետևապէս ձեռք են բերում և փոխարկութեան արժէք (мѣстовую ценность). Եւ այսպիսի անհեթեթութիւններ Ձորշի այդ համաշխարհային համբաւ ունեցող գրքում շատ կան:

Ձորշի արծարծած՝ հողի նացիօնալիզացիայի միտքը կամաց-կամաց փոխուեց և այժմ Ռուսաստանում ընդունել է այն միտքը ինչ մենք տեսանք վերևում, երբ խօսում էինք հողի սոցիալիզացիայի մասին:

Բայց մենք շատ շեղուեցինք մեր իսկական նիւթից: Դառանանք նրան:

Ինչպէս վերև ասացինք ս.-լ. պահանջում են ամբողջ մասնատիրական հողերի սոցիալիզացիան, եթէ կարելի է կոնֆիսկացիայի միջոցով (գրաւում առանց վարձատրութեան), իսկ եթէ ոչ՝ իրանց նախնական ծրագրում առաջարկում էին հետևեալ միջոցները.

1). Համայնքների և տերիտորիական միութիւնների իրաւունքների լայնացումը մասնատիրական հողերի էկսպրոպրիացիոյց յետոյ.

2). Վանական, ուղելի, կաբլինետային և այլն հողերի կոնֆիսկացիան. այդ հողերը, ինչպէս և պետական այլ հողերը, պէտք է ծառայեն նոյն նպատակի համար՝ համայնքները բաւականաչափ հողաբաժիններով ապահովելու համար, նոյնպէս և գաղթականութեան և ազգաբնակչական խտութեան դէմ մաքառելու (разселение) պէտքերի համար:

3). Հողերով օգտուելու համար պէտք է վարջ նշանակել բերքից ստացած գուտ օգուտի չափով, հանելով արդիւնաբերական ծախսերը և աշխատանքի վարձը.

4). Կատարուած բարելաւութիւնների վարձատրութիւն.

5). Առանձին տուրքերի միջոցով բնտան պէտք է ծառայի իբրեւ եկամուտ համայնքների և ինքնավարական մարմինների համար:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, այս պրոգրամման ինքն ըստ ինքեան շատ մօտ է կադետների պրոգրամմային և շատ տարբերում է այն պրոգրամմայից, որը արծարծում ենս ս.-ը. իրանց կուսակցական օրդաններում և կեանքում:

Այս պրոգրամմայից երևում է, որ ս.-ը. ընդունում են մասնաւոր սեփականութիւն կազմող հողերի վարձատրութիւնը, որը երևում է նրանից, որ նրանք զործ են ածում երկու հասկացողութիւն՝ էկսպրոպրիացիա (մասնատիրական հողերի նկատմամբ) և կոնֆիսկացիա (ուրիշ հողերի վերաբերեալ):

Այս պրոգրամման կադետների պրոգրամմայից իսկապէս զանազանում է միայն 5-րդ կետով: Բայց այս կետը կապ ունի աւելի շուտ ոչ հողային հարցի հետ, եւ նրան կարող է ընդունել ամեն մի կադետ:

Բայց ինչպէս վերեւ յիշեցինք, ս.-ը. կեանքում և իրանց կուսակցութեան զրականութեան մէջ շատ են շեղուել այս նախնական ծրագրից: Մի կողմ թողնելով պ. Պէշեխոնովի «Основные задачи аграрной реформы» բրոշիւրում յայտնուած մտքերը, որովհետեւ այդ մտքերը իսկապէս ըստ էութեան շատ էլ չեն զանազանում կադետների ծրագրում յայտնած մտքերից, դառնանք պ. Նովոտորժսկու վերեւ յիշած աշխատութեան, որը, ինչպէս ասացինք, վայելում է մեծ յաջողութիւն:

Այդ բրոշիւրում յայտնուած մտքերը հետեւեալներն են:

1). Բոլոր հողերը համարւում են ժողովրդական սեփականութիւն, այսինքն սեփականութիւն բոլոր հողագործ դասակարգի, որը միեւնոյն է թէ բոլոր առ-

խատաւոր—գիւղացիութեան տնօրինութեան տակ (во владѣніи).

2). Այդ պատճառով տնօրինութեան գերիշխող իրաւունքը (верховное право) պատկանում է հողագործական դասին վերցրած նրան ամբողջապէս:

3). Սրանցից հետեւում է, որ տէրութիւնը իրաւունք չունի ոչինչ վերցնել հողով օգտուելու համար, չի կարող ոչ մի հողային տուրք նշանակել:

4). Հողագործ գիւղացին ոչ թէ պետական հողի կապալառու է, այլ ժողովրդի հողով օգտուող:

5). Դրա համար էլ հողագործ գիւղացիները իրանք են հողը կարգադրում (распоряжаются) զանազան տեղային ինքնավարական մարմինների միջոցով, նոյնպէս և կենտրոնական օրէնսդրական հիմնարկութեան միջոցով, երբ այդ անհրաժեշտ լինի, և այն չափով, որ չափով որ նրանք ուզենան:

6). Իրանք են իրանց վրայ տուրք դնում պետական, համակենցաղի (общеежитіе) պետոյքների և տեղական ինքնավարութեան համար. տուրքերը պէտք է լինին. պրոգրեսիւ հասոյթական կամ ուղղակի հողային: Այսպիսով, այն հանգամանքից, որ մենք ընդունում ենք հողը բոլոր աշխատաւոր ժողովրդի սեփականութիւն, հետեւում է որ տուրք դնելու իրաւունքն էլ է պատկանում նրանց: Ինչ վերաբերում այն հարցին թէ հողի սոցիալիզացիան պէտք է լինի հողատէրերին վարձատրելով թէ կոնֆիսկացիայի միջոցով, պ. Նովատորժսկին կտրուկ պատասխան չի տալիս: Նրա խօսքերից երևում է որ նայած հանգամանքին կարելի է և վարձատրել, և ոչ:

Նախ և առաջ պէտք է ասել թէ մի քիչ անհասկանալի և տարօրինակ է թւում վերեւ բերած առաջին կետը: Պ. Նովատորժսկին ասում է որ հողը պէտք է պատկանի ամբողջ ժողովրդին, այսինքն հողագործ դասակարգին, որ միեւնոյն է, թէ բոլոր աշխատաւոր գիւղացիութեան: Ուրեմն, ըստ պ. Նովատորժսկու դուրս է գալիս երկուսից մէկը. որ 1) ամբողջ ժողովուրդը

պէտք է կազմուած լինի հողագործ դասակարգից, այսինքն աշխատաւոր գիւղացիութիւնից, կամ 2) որ հողը պէտք է սեփականութիւն կազմի ժողովրդի մի մասի, այն է՝ աշխատաւոր գիւղացիութեան: Ինքնըստինքեան առաջի ենթադրութիւնը աբսուրդ է, փնտմ է ենթադրել երկրորդը: Որ պ. Ն. հենց երկրորդ մտքով է գործ ածում ժողովուրդ (народъ) խօսքը՝ երևում է նրա և հետագայ պունկտերից:

Այսպիսով ուրեմն, եթէ պ. Ն. խօսում է ս.-ր. կուսակցութեան կողմից, դուրս է գալիս, որ սրանց «Народу земли и воля» լոգունդի մէջ «народъ» խօսքը հասկանում է նոյն նեղ մտքով: Ուրեմն պ. Ն. ուզում է հողը խլի մի քանի հազար հոգուց և տայ մի քանի միլիոն հոգու, ցանկանալով դրանով լուծել այս մեծ սոցիալական հարցը: Սոցիալիզմի տեսակետից այս ոչ միայն մի մեծ անհեթեթութիւն է, այլ և փաստակար: Զէ որ սրանով աւելի է շեշտում և անջատում քաղաքական պրոլետարը և գիւղացիութիւնը միմիանցից: Ստեղծւում է կաստայական մի հասարակութիւն, սրանցից մէկի (գիւղացիութեան) ձեռքին պէտք է լինի հողը և իրաւունքը, իսկ երկրորդի (քաղաքական պրոլետարի) միայն աշխատելու պարտականութիւնը:

Ընդունելով պ. «սոցիալիստ» Ն. միաքը պէտք է ենթադրել, որ հասարակական գանաղան դասակարգերի մէջ չը կայ ոչ մի կապ, դանշանակում է չը հասկանալ հասարակական բարդ կազմութիւնը, որտեղ գիւղացիութեան և բանուորի շահերը իրար հետ սերտ կապուած են:

Այսպիսով ուրեմն, ս.-ր. «Народу-земля и воля!» լոգանդում «народъ» խօսքը հասկանալով այնպէս, ինչպէս այդ բացատրում է պ. Ն., ոչ միայն սոցիալիստական չէ, այլ ընդհակառակը:

Բացասական կերպով է վերաբերւում պ. Ն. նոյնպէս և վարձով աշխատանքին: Նա պահանջում է որ վարձով աշխատանքը հոջագործութեան մէջ վերանայ:

Հետաքրքիր է թէ ինչպէս պ. Ն. կը իրականացնի այդ պահանջը: Առանձին դեկրետ պէտք է բաց թողնել, որով ով համարձակուի վարձել կամ վարձուել պէտք է խիստ պատժի ենթարկուի: Մի՞թէ պ. Ն. կարծում է, որ վերացնելով միայն հողային սեփականութիւնը և թողնելով սեփականութեան միւս ձեւերը կարելի կը լինի ոչնչացնել կապիտալիզմի օրէնքները:

Մի քանի խօսք էլ աշխատանքային չափերի (трудо-
вая норма) մասին: Ըստ ս.-ր. ամեն մէկը, ով ցանկանում է զբաղուել հողագործութեամբ կարող է ստանալ հող մյն քանակութեմբ, որքան նա կարող է մշակել: Բայց որովհետեւ ամեն մի մարդ միջին հաշ-
ուով կարող է մշակել միւսնոյն քանակութեամբ հող, ուստի և բոլոր հողագործութեամբ զբաղուել ցանկա-
ցողները պէտք է ստանան հաւասար հողաբաժիններ, լինի դա. Արխանգելսկի նահանգում, թէ Ղրիմում, սևահող նահանգներում, թէ աւաղոտ տեղերում: Այսպէս մտածողները ենթադրում են այնպիսի աբսուրդային միտք, թէ հողը ամեն տեղ ունի միւսնոյն յատկու-
թիւնները: Բայց չէ, որ մի Քուլթայիսի նահանգում, մի Ղրիմում ուր մի գետեատինը կարող է ապահովաց-
նել ոչ թէ մի մարդու, այլ նոյն իսկ մի ամբողջ ըն-
տանիքի սպրոսաւը, միւսնոյն մի գետեատինը որեւէ մի Վոլոգդի նահանգում չի կարող ապահովել նոյն իսկ կէս մարդու սպրոսաւը: Վերջապէս հողի այսպիսի բաժանումը նա և անարդար է:

Այսպիսով միւսնոյն քանակութիւն հողից, գործա-
դրելով միւսնոյն աշխատանքը, մէկը կը ստանայ մի քանի անգամ աւելի աշխարանք քան միւսը:

Իսկ եթէ այն քանակութիւն հողը, որը կարող է մշակել ամեն մի մարդ, չկարող լինի բաւականաց-
նել նրա պետույթները, և ըստ պ. Ն. նա իրաւունք
չունի վարձկան ոյժի գիւմել, այն ժամանակ ի՞նչ կը
հրամայեն անել այդպիսի գէպքերում պ. ո.-ր: Այսպէս

վճիռ ընդունողները կամ ոչ մի գաղափար չունեն հողագործութեան հետ կամ միայն ֆրագեօրներ են, առանց խնդիրը խորը քննել ցակացողներ:

Ս.-ը. այս սխալները, ըստ պրոֆ. Հերցէնշտէյնի, պէտք է բացատրել նրանով որ սրանք շփոթում են իգէալը, այն որ պէտք է ծառայի իբրեւ նպատակ, այն միջոցների հետ, որը պէտք է անյապաղ այժմ իրագործել:

Աւելի լայն էին ըմբռնում հողի նացիօնալիզացիայի գաղափարը «հին նարոդնիկները», որոնց լոգունդն էր. «земля народу, а воля-вечная», իսկ այժմուայ «նոր նարոդնիկները» պաշտպանելով միմիայն գիւղացիութեան շահերը մոռանում են միւս գասակարգերին:

Ճիշտ է, ս.-ը. մեզ մխիթարում են այն մտքով, որ երբ հողը կ'անցնի աշխատաւոր գիւղացիութեան ձեռքը և նրա տնտեսական դրութիւնը կը բարուրդուի, այն ժամանակ նա հնարաւորութիւն կ'ունենայ աւելի սպառել ապրանքները և հետեապէս զարկ կը տայ արդիւնաբերութեան բոլոր ճիւղերին:

Այսպիսով կ'աւելանայ բանուորների պահանջը քաղաքներում, ուստի և նրանց օրավարձը:

Միւս կողմից ամեն մի բանուոր ունենալով հնարաւորութիւն գոյուար ընկած ժամանակ հողագործութեամբ պարապել կարող կը լինի աւելի գլխացկան լինել և աւելի մեծ վարձ պահանջել իր աշխատանքի համար:

Այդ բոլորը ճիշտ է: Բայց ճիշտ է և այն որ այս կիսատ ձեռով չի լուծւում այն մեծ անարդարութիւնը և անհաւասարութեան զլխաւոր պատճառը, որի անունն է կապիտալիզմ և, որի օրէնքները նոյնքան հաստատ են, որքան հաստատ են Նիւտոնի օրէնքը հողի ձգողութեան ոյժի մասին:

Միւս կողմից չէ որ բաւական չէ տալ գիւղացուն հող որպէս զի նա հենց միւս օրը դառնայ ապահով և կուշտ:

Պէտք է որ այդ հողը մշակելու համար նա ունենայ և գործիքներ և եղներ և սերմացուներ և այլն: Բայց դրա մասին դեռ մենք առիթ կ'ունենանք աւելի մանրամասն խօսել մի ուրիշ անգամ:

Երոսանդ Սարգսեանց

PRO DOMO SUA

«Մուրճ»-ում Անկախ-ի յօդուածները, ինչպէս երևում է, բաւական զրգռել են մեր «ազգային կառավարութեան» շէֆերին, որոնց կատաղութիւնը, մանաւանդ՝ «Ալիք»-ի ղեկավարները անուշով մեր յօդուածից յետոյ («Մշակ»-ում), հասել է nec plus ultra բորբոքման: Հայհոյանքի, սպառնալիքների, պրովակատորական ստերի տարաւիի հետ «Ալիքի» ղեկավարները ինչ-որ ակնարկներով ուզում են հաւատացնել խուժանին թէ ես «երբեմն թունդ դաշնակցականս յաճախ փոխում եմ ուղղութիւնս և համոզմունքներս»: Ով հետեւել է իմ գրածներին և անցեալ հասարակական գործունէութեանս՝ հազիւ թէ հաւատ ընծայի «ալիքական» այդ նոր մանեօվրներին, բայց և այնպէս թող ներուի ինձ մի քանի խօսք ասել pro domo sua.

Աստիճանական զարգացումը — էվօլիւցիան — տիեզերական օրէնք է: Եւ մենք հակասութիւն չենք համարում այդ օրէնքին, եթէ սաղմից աճելով զարգանում է մի էակ — յատուկ այդ սաղմին: Եթէ կաղնու փոքրիկ սերմից աճում է մի հսկայ կաղնի ծառ — այդ բանի մէջ իւրաքանչիւրը տեսնում է մի բնական երևոյթի նոր-

մալ արտայայտութիւն, Հրաշք կը լինէր, եթէ կաղնու սերմից դուրս դար, օրինակ, մի փուշ:

Արդ, եթէ մենք մի անհատի համոզմունքի և ուղղութեան մասին ենք խօսում, պէտք է միշտ տարբերենք ընդհանուր աշխարհայեացքի ընդթը, *habitus*-ը, մանրամասնութիւններէ, որոնք հետեանք են մի գաղափարի լոգիկական զարգացման, հասկացողութիւնների խորացման: Եթէ ուղղում ենք մէկին ապացուցել որ նա, օրինակ, թողել է արմատական-պրոգրեսիւ ուղղութիւնը, պէտք է ցոյց տանք թէ նա հակառակ ընթացք է բռնել, բէակցիօն, յետագէ՛մ ուղղութեան է հետևում, որովհետև արմատական-պրոգրեսիւ ուղղութեան մէջ գէպի ձախ թերումը՝ առաջ խաղացում է և ոչ յետագնացութեան: Իմ յիշողութեան մէջ ես չեմ գտնում որևէ հարց, որի նկատմամբ իմ աշխարհայեացքի ընդհանուր հիմքը, *habitus*-ը, պրոգրեսիւ—արմատականութեան տարամերժ ընթացք ստացած լինէր:

Վերցնենք թիւրքահայկական հարցը և իմ «Երբեմն թունդ դաշնակցական» լինելուս խնդիրը:

Անշուշտ աշակերտական-պատանեկան շրջանի մասին չէ խօսքս, երբ բնական էր ենթարկուել այն ազգային բոմանտիզմի ազդեցութեան, որի մասին գրել է պ. Անկախը: Վերցնում եմ ուսանողական կեանքիս վերջին տարիները, երբ (1887-ի) «Մոսկուայում կազմակերպուեց մի փոքրիկ ընկերութիւն, որ նպատակ էր դրել՝ բաղմակողմանի ուսումնասիրութեան ենթարկել թիւրքաց Հայաստանը, նախ քան որևէ քաղաքական ձեռնարկութիւն սկսելը այնտեղ:» Ուսանողական ստաբանը թողնելու պէս, ես փորձեցի այդ նպատակը իրագործել և եթէ ցանկացած ձևով Հաջողուեց—դա իմ անհատական ջանքերից դուրս էր (տես իմ «Այց Թիւրքաց Հայաստանին»): Այդ ուսումնասիրական-նախապատրաստական ուղղութիւնը, դրական բէալ տակտիկայի կողմնակցութիւնը չթողեց ինձ և այն ժամանակ, երբ կազմակերպուեց «Դաշնակցութիւնը». կենտ-Օգոստոս, 1906.

բռնում 1890 թուականներին տիրում էին երկու հոսանք, մէկը ուզում էր, նախ քան որիէ ազգրեսիւ գործունէութեան դիմելը թիւրքաց Հայաստանում, բազմակողմանի ուսումնասիրել այդ terra incognita-ի բոլոր առանձնայատուկ պայմանները և առ այժմ պատսիւ-ինքնապաշտպանական տակտիկայի հետեւել: Եւ պէտք է ասել որ առաջին տարիներում ահագին նախապատրաստական գործեր էին արուած այդ ուղղութեամբ: Միւս հոսանքը, հմայուած ուսս նարոգովոյցիների և բուլղարական «հայդուկների» օրինակով, ծաղրում էր ուսումնասիրութիւնն էլ, նախապատրաստութիւններն էլ, առանձնայատուկ պայմաններն էլ և գտնում որ «բոլոր ժողովրդները մի շարունով են ազատում», և պէտք է իսկոյն եեթ դիմեի հայդուկային և տերրորիստական գործողութիւնների: Պարզ է թէ ես ո՞ր հոսանքի կողմն էի. 1892 թուականի ամառը կայացաւ դաշնակցականների առաջին ընդանուր ժողովը: Երկու հոսանքները բաղխուեցան: Վերջ դուռեց կենտրոնացման, մշակուեց ապակենտրոնացում, ծրագիր մշակուեց, «բւլբո»-կրատիա հիմնուեց, կոյրուեց և «սոցիալիզմ» խօսքը, որի դէմ էի ես, գտնելով որ թիւրքական բեժիմի դէմ քաղաքական կռուում սոցիալիստական գործունէութիւն չկայ: Յաղթող հանդիսացաւ ազգրեսիւ քաղաքականութեան հոսանքը: 1892 թուականից յետոյ ես հեռացայ այդ կադմակերպութիւնից, դեռ պահանքելով ընկերական կապեր մի քանի գործիչների հետ: Դաշնակցութեան նախկին իդէալիստ վետերանները, և ոչ այլասերուած արդի դաշնակցականները — որոնք ընդունելով «միջոցների անխտրականութիւնը» դառան առեւի բռնականներ հայ ժողովրդի համար — պէտք է որ յիշեն այդ բոլորը: 1896 թուականին տախթ ունեցայ ժրնեփում, հայկական ջարդերից յետոյ, տեսնել և «բւլբոն»: Թէ ինչ տպաւորութեան տակ ես հեռացայ այդ quasi — ապակենտրոնացման արգասիք «բւլբո»-ից — դրան ապացոյց կը լինէր այն երկար նամակը, որ ես գրեցի

Մոսկուայից Թ. գումարուած ընդ. ժողովում կարգացուելու նպատակով. սակայն շէֆերը չէին բարեհաճել այդ անելու, որովհետեւ չափազանց խիստ քննադատութեան էին ենթարկուած բիւրօի տակտիկան և սխառմը... Գուցէ արժանի հաժարած լինէին պահել այդ գրութիւնը Դ. արխիւում... հետաքրքրական յուշերի մի գոկումենտ կը լինէր անշուշտ: Սակայն նեղ, անհամբերող ոգով տոգորուած խմբակը հազիւ թէ այդպիսի մեծ պատուի արժանացրած լինի իրան դատաւետող գրութեան: Այնուհետեւ իմ վերաբերմունքը դէպի Դաշնակցութիւնը եղել է միմիայն բացասական-քննադատական, իսկ երբ նա ոտքով գլխով ընկղմուեց «միջոցների անխորականութեան» մէջ՝ ես այդ նոր կուրաի Դաշնակցութիւնը համարել եմ շեղուած իր բուն նպատակից և չսրիք մեր ժողովրդի առաջադիմութեան գործում և երբէք չեմ քաշուել բոլոր ժողովներում խօսել այդ շէֆերի դէմ:

Փանք սոցիալիզմին: Ես միշտ եղել եմ արմատական-պրոգրեսիստ, սոցիալիստական գունաւորմամբ*): Իմ սլաքաբը կղերական բիւրօկրատիայի դէմ դպրոցական առպարիկում և իմ հրապարակախօսական գործունէութիւնը յիշած ուղղութիւնից եթէ շեղուել են այդ եղել է միմիայն դէպի ձախ: Բէալ, դրական սլայմանները ինձ համար միշտ գերակշռող են եղել և իբրեւ գոկտրինօրութեան թշնամի և էվօլիցիօնիստ, մեր հայկական կեանքում քննադատաբար վերաբերուելով դէպի երևոյթները, չեմ կարողացել ամբողջապէս բաժանել այս կամ այն աղանդաւոր աշխարհայեացքը: Իրականութիւն և ոչ փրագներ և միմիայն գիտութեան ու արդարութեան զիկտատուրա. — ահա իմ լոգունքը:

Անցեալ տարուայ №№ 11-12 «Մուրճում», Pro domo sua

*) Շատ որոշ կերպով այդ երևում է «Մշակում» 1900 թ. № 1 տպուած յօդուածիցս:

յօդուածում, ես պարզեցի ընդհանուր զօերով ի-
 ուղղութիւնը: Զանազան առիթներով ևս արտա-
 յայտուել եմ Կովկասեան սոցիալ-դեմոկրատների
 վերաբերմամբ, և միայն անբարեխիղճ մանեօվըր-
 իստը չի կարող համոզուել որ համակրելով սոցիալ-դե-
 մոկրատներին ես չեմ բաժանել որոշ դէպքերում նրանց
 հայեացքները և տակտիկան: Բազմաթիւ դէպքերում ես
 բաժանել եմ Պլեխանովի հայեացքները, որոնց դէմ են եղել
 ոռւսական սոցիալ-դեմոկրատների աւելի ծայրայեղները
 և բլանկիստական հովերով բռնուածները, և եթէ այնու-
 ամենայնիւ ես ինձ օրթօդորս սոցիալ-դեմոկրատ չեմ
 համարում և աւելի մօտ եմ բեվիզիօնիստներին (Բերն-
 շտէյնիզմին) դրա պատճառը պարզ է. իբրեւ էվոլյուցիո-
 նիստ ես չեմ կարող բնութեան մէջ, որի մի մասն է
 և մարդկութիւնը, ընդունել յանկարծակի կատաստրոֆ-
 աների թէօրիան. յեղափոխութիւնը, ինչպէս ծննունդը,
 ինչպէս երկրաշարժը, էվոլյուցիօնական պրօցեսների վեր-
 ջին ակտն է և արուեստական միջոցներով ապուշու-
 թիւն առաջ բերել յեղափոխութիւն: Իբրեւ գիտա-
 կան մեթոդի շատագույն ես չեմ կարող որեւէ դոգ-
 մատիզմ ընդունել: Իբրեւ արդարութիւնը ամեն բա-
 նից գերի վերոյ համարող ես չեմ կարող կոյր
 հետևող լինել այս կամ այն աղանդի շահերին: Հե-
 տևաբար, Մարքսի անսխալականութիւնը, ինչպէս և
 ամեն անսխալականութիւն արտուող է ինձ համար.
 պրոլետարիատի բռնապետութիւն, դիկտատուրա, ինչ-
 պէս և ամեն մի բռնութիւն, դէմ է իմ համոզմունքնե-
 րին: Ես չեմ հաւատում թէ դասակարգերի մէջ սերմա-
 նած թշնամութիւնները, ատելութիւնը օգնում է սոցիա-
 լական խնդրի աջող լուծման: Դասակարգային կռիւը
 գոյութիւն ունի, սակայն այդ կռիւը պէտք է կուտու-
 րական միջոցներով առաջ տանել. օրէնսդրութեան,
 հասարակութեան հիմնարկութիւնների լայն դեմոկրա-
 տիզացիայի, քաղաքացիական ազատութեան կիրառմամբ
 և ոչ անհատների դէմ բռնի միջոցներով, ատելութիւն

և թշնամութիւն սերմանելով, «բռնատարական» քաղա-
գեօգութիւններ կատարելով: Խաղաղ կուտուրական
զարգացումը ինքը արդէն մի հզօր գործօն է սոցիա-
լական կարգերի աստիճանական յեղափոխութեան մէջ:

Սոցիալիզմը իբրև մի աշխարհայեացք, մի
փիլիսոփայութիւն ունի բազմաթիւ նրբերանկու-
թիւններ, նիւանսներ: Որպէսզի մեր ընթերցող-
ները գիտակցաբար վերաբերուեն դէպի այդ հը-
զօր հոսանքը, ես, տպելով մեր աշխատակից Բ. Իշ-
խանեանին «Կ. Մարքս և Մարքսիզմ» ընդարձակ
գրուածքը, ասել էի որ պէտք է տամ և Բերնշտէյ-
նի քննադատութիւնը:

Պարզ է որ ես կուրօրէն հպատակուել որևէ
հեղինակութեան անկարող եմ և իմ ընդհանուր
աշխարհայեացքիս, ընդհանուր ուղղութեանս մասին
միայն կարող է խօսք լինել, իսկ այս կամ այն հարցի
մանրամասնութիւնները պարզելիս ինձ աւելի հետա-
քրքրում է մերձաւոր էտապը, քան հեռու ապագայի
մասին վերացական ծրագիրները և ֆանտազիաները:
Ագրարային հարցի մասին, օրինակ, ես համա-
կարծիք եմ ժողովրդական ազատութեան մշակած
ծրագրին: Անշուշտ կապիտալիստական կարգերը պէտք
է տեղի տան սոցիալիստական կարգերին. դա մարդ-
կային առաջադիմութեան հասունացած էտապն է: Իսկ
թէ ապագայում այդ սոցիալիստական հասարակութիւնը
ինչ հնարներ կը գտնի նոր պայմաններում աւելի ևս կա-
ռարաւազործելու մարդկանց յարաբերութիւնները՝ դա
այժմ բոմանների և ֆանտազիաների աշխարհ է, իսկ
ներկայումս «Մուրճը» պէտք է տարածի մեր մէջ գի-
տական սոցիալիզմը հիմքերով:

Վերջացնում եմ իմ ասելիքս նոյն խօսքերով, որ
ասել եմ իմ առաջին Pro domo sua գրուածքում (1905
թ. № 11—12).

«Մեզ համար միակ հեղինակութիւնը՝ գիտութիւ-
նը կանգ չի առնում և առաջ է ընթանում, իր յաղ-

Թական գնացքի տակ խորտակելով ամեն տեսակի նախապաշարմունքներ և քարացած հայեացքներ: Մեզ ոգևորող միակ զգացմունքը արդարութիւնն է, որով համակուել են արդէն առաջաւոր մարդկութեան մասսաները: Մենք հաւատում ենք որ մարդկային հանձարն ու կորովը դուրս կը բերեն դեռ գասակարգային և ազգային լաբիւրինթոսում դեղերող մարդկութիւնը մի նոր լաւագոյն աշխարհ»:

Իսկ եթէ ուզում էք իմանալ թէ այնուամենայնիւ դէպի ո՞ր քաղաքական կուսակցութիւնն է իմ համակրանքը—պարզ է որ դէպի գերմանական տիպի սոցիալ-դեմոկրատիան և ոչ դէպի «անարխիստ-կոմունիստները», որոնց նկատմամբ այնքան քննադատութիւն ցոյց տուին մեր դաշնակցական շէֆերը, տպելով նրանց հայհոյանքները, սոցիալ-դեմոկրատների մասին, թէև այդքանում էլ մի ձեռքով արածը, միւսով ջնջում էին, Բագուի մէջ այլ վերաբերմունք արտայայտելով դէպի նոյն կոմունիստ-անարխիստները... Բայց արդի դաշնակցական շէֆերի մէջ հետևողականութիւն գտնել նշանակում է չհասկանալ թէ ինչ բան է սոմբուրն և եարալաշը դրանց գլուխներում և գործերում:

Լևոն Սարգսեան

ԿԱՐԼ ՄԱՐԲՍԸ ԵՒ ՄԱՐԲՍԻԶՄԸ *)

I

Մարքսի կեանքը, սոցիալ-քաղաքական, հրապարակախօսական գործունէութիւնը եւ գրական վաստակները:

Segui il tuo corso e lascia dir le genti!

Հետեիր ճանապարհիդ, և թող մարդիկ խօսեն. ինչ ուզում են:

Գոցետ:

17.

Բուրժուազիայի երկիւղը Իստերնացիօնալից:—Իստերնացիօնալի յաջողութիւնը Գերմանիայում և Աւստրիայում:—Իստերնացիօնալի համագումարը Բրիւսելում:—Կենտր. Պրէսըդի շրջաբերականը անգլ. տրէդ-ունիօնիստներին:—«Times»-ը Իստերնացիօնալի մասին:—Պրոլետարիատի դիրքը որեւէ պատերազմի դէպքում:—Համագումարի միաձայն օվացիան Մարքսի հասցէին:—Բրիւսելի կոնգրեսի առաւելութիւնները:

Փրնկի համագումարից մինչև Բագելի համագումարը (1866—1869 թ.) մի անսովոր թափով ծաւալում ու սրում են կռիւն ու յարաբերութիւնները մի կողմից եւրոպական կառավարութիւնների և բուրժուազիայի, իսկ միւս կողմից եւրոպական պրոլետարիատի միջև: Արգինարեբական խոշոր քաղաքներում մասսայական բնաւորութեամբ յաճախ կրկնուող գործադուլները միանգամից բռնեւ տուին կառավարութեան և բուրժուազիայի ուշադրութիւնը դէպի բանուորական շարժման սրնթաց հոսանքը: Եւ որովհետեւ այդ բոլորի ընդհանուր ներկայացուցիչն ու դեկավարը հանդիսանում էր Մարքսի Իստերնացիօնալը, այդ պատճառով նա սեպուեց բուրժուազիայի

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 7.

կողմից որպէս երդուեալ յեղափոխականների մի անարեւելիչ մարմին, կոնսպիրատիւ խմբակցութիւն, որի ամբողջ հոգան ու գործնէութիւնը անմիջապէս ուղղուած է հասարակական կարգերի գոյութեան դէմ: Ինտերնացիօնալը միլլիօններ ունի իր տրամադրութեան տակ, ինչպէս Բերնարդին է հաղորդում միամտօրէն իր յուշատետրի մէջ. նա բաղկացած է զերմանացիներէ, ֆրանսիացիներէ, անգլիացիներէ, իտալացիներէ, լեհերէ, ունգարացիներէ, ռուսներէ, իսպանացիներէ և այլն, որոնց միջոցով ինտերնացիօնալը կարող է բռնկեցնել մի համաշխարհային ընդհանուր յեղափոխութիւն: «Այդ միջազգային ուխտի շէֆերը իրանց ձեռքն են առել Եւրոպայի բոլոր գլխաւոր քաղաքների կեանքի թելերը, և հէնց որ Լոնդոնում նստող կենտրոնը շարժեց իր մատը, ճնշեց կոճակը, ամբողջ բուրժուական հասարակութիւնը օդը կը ցնդայ, հաւասարեցընելով ամեն բան երկրի վրայ և «բաժանելով» ամեն ինչ»: 61) Այս կարգի թիւը կարծիքներ և նախապաշարմունքներ էր տարածում մասսայական լայն խաւերում բուրժուական իդէօլոգիան:

Անգլո-սարսոնական և բոմանական երկրներէ յետոյ ինտերնացիօնալը սկսեց հետզհետէ իր պրոպագանդիստական ակտիւ գործնէութիւնը նաև արևելեան Եւրոպայում կամ զերմանական երկրներում... Գերմանիայում եւ Աւստրիայում:

1867—1868 թուականը՝ Գերմանիայում և Աւստրիայում, կազմում է Ինտերնացիօնալի համար մի պատմական նշանակալից տարի: Այդ նոյն տարին սկսում է Աւստրիայում մի բաւական ուժեղ ծաւալով բանուորական շարժում, որ կազմակերպուելով անմիջապէս յարում է Ինտերնացիօնալին: Այդ նոյն թուականին սկսում է Գերմանիայում պարլամենտական գործնէութեան առաջին շրջանը, որին եռանդով մասնակցում են բանուորական շարժման երկու ուղղութիւնները—Գերմանիայի ընդհանուր բանուորական ընկերութիւնը (լասալեան ուղղութիւնը) և Գերմանիայի բանուորական ընկերութիւնների խմբակցութիւնը (ժարքսիստական ուղղութեամբ, հիմնուած Լիբկնեխտի և Բեքելի ջանքերով): Այդ երկու ուղղութիւնները ևս մտնում են Ինտերնացիօնալի մէջ: Մինչդեռ մինչև այդ ժամանակ Մարքսի միջազգային արժէք ունեցող ստեղծագործութիւնը ունէր հատընտիր անդամներ ու համակրողներ զերմանական երկրներում, այդ թուականից սկսած նա ընդգրկում է իր մէջ բանուորների մասսայական կազմակերպութիւններ:

61) Gustav Iaeckh, «De Internationale» էր. 67—68

Շուտով վրայ է հասնում Բրիտանիայի կոնգրեսի ժամանակը: Այդ համագումարում քննութեան գլխաւոր առարկաներն էին կազմում մեքենայական աշխատանքի ժամերի կրճատման խնդիրը: Դեռ նախ քան կոնգրեսի գումարումը Լոնդոնի կենտրոնական խորհուրդը Մարքսի հեղինակութեամբ ուղղում է անգլիական տրէդ-ունիոն կազմակերպութիւններին և մի շարժարեւակն, ուր ասուած է ի միջի այլոց հետեւեալը: «Ինտերնացիօնալի հիմնադիրները արեւ են իր ճիշտ ժամանակին այն, ինչ կարեւոր էր: Իւ այսօր նա գրաւել է ամբողջ Եւրոպայում մի տեղ, որ չի ունեցել որեւէ այլ կազմակերպութիւն: Նա պաշտպանում և քաջալերում է բոլոր յատկապէս շարժումները: Կատարեալ ամբաստանութիւն է, ասել, որ նա գրգռել է գործադուլներ առաջ բերելու համար. նա միայն օգնել ու նըպաստել է գործադուլներին յաջող ընթացք ու վախճան տալու համար: Նա կռուել է ձեռնարկողների լոնութեան ու ցինիզմի դէմ: Ինտերնացիօնալի հիմնական սկզբունքը եղել է՝ աշխատանքի արդիւնքը պատկանում է արդիւնաբերողին (այսինքն բանուորին): Աշխատանքի եղբայրութիւնը պէտք է կազմէ հասարակութեան հիմքը: Աշխատանքը հայրենիք չունի: Կապիտալը սոսկ մի կուտակուած աշխատանքը է...» 62): Շրջաբերականը եղբայրակուած է մի ագիտացիական կոչով, որ բանուորութիւնը արագ կազմակերպուի և միանայ Ինտերնացիօնալին:

Ոչ միայն ընդհանուր խորհուրդն էր գրուատում Ինտերնացիօնալի իր ժամանակին հռչակաւոր գործնէութիւնը, այլև նոյնիսկ հակառակորդները խոստովանում են նրա մեծ արժէքը: Օրինակ Անգլիայի ազդեցիկ «Times» գրում է համագումարից քիչ առաջ Ինտերնացիօնալի մասին ի միջի այլոց հետեւեալը. «Պէտք է փրկել միայն քրիստոնէութեան ծաղման ժամանակը և անտիկ աշխարհի ծաղիկ գրութիւնը, որպէսզի կարելի լինի ներկայ բանուորական շարժման նկատմամբ համեմատական դէպքեր գտնել»:

1868 թ. սեպտեմբերի 6—13-ի տեղի է ունենում Ինտերնացիօնալի համագումարը Բրիտանիայում, որին մասնակցում են 106 պատգամաւորներ—բելգիացիք՝ 55, ֆրանսիացիք՝ 18, անգլիացիք՝ 11, ընդհանուր խորհրդի 6 ներկայացուցիչները, 8 շվեյցարացիներ, 5 գերմանացիներ, 2 իտալացիներ և 1 սպանացի:

Զբաղմունքների առաջին կէտը կազմում է գերմանական Ֆրակցիայից առաջարկուած խնդիրը՝ բոլոր երկրների բա-

նուորնների դիրքը որեւէ պատերազմի դէպքում: Հետաքրքրական է, որ պրոլետարիատի միջազգային կազմակերպութիւնը ըննում է այդ խնդիրը Ֆրանս-գերմանական դարհուրելի պատերազմի նախօրեակին: Բեղիացի պատգամաւորը՝ դը Պեպ, առաջարկում է մի անմիջական միջոց կռուի դէմ՝ ներգործելու համար, այն է՝ ընդհանուր նրամարումն զինուորական ծառայութիւնից եւ աշխատանքից: Իսկ որպէս անուղակի միջոց նա առաջարկում է սոցիալական հարցի լուծումը իրականացընել: Ֆրանսիացի պատգ. Տօլէնի առաջարկութեամբ ընդունում է մի որոշում, որի համաձայն պատերազմ եղած դէպքում պէտք է ընդհանուր դադար լինի աշխատանքի և ժողովուրդների զործադուլով արտայայտուող մի լիարժեք ըրողք՝ ուղղած պատերազմի դէմ: Ուշագրաւ է այստեղ նկատել, որ 66—70-ական թուականներին բանուորութեան միջազգային կազմակերպութիւնը աւելի խիստ որոշումներ է կայացրել պատերազմի դէմ մաքառելու համար, քան ներկայ սոցիալիստական միջազգային համագումարը, որպէս բարձրագոյն ատեանը սոցիալիստական կուսակցութիւնների:

Երկրորդ կէտը գործադուլի հարցն էր, որի վերաբերմամբ ընդունուած որոշումը չի համարում գործադուլը որպէս դառական գաղափար ակտիւ կռուի մի միջոց՝ բանուոր դասակարգը ազատագրելու համար, այլ կարեւոր մոմենտներին մի անհրաժեշտ ձեռնարկ, պրոլետարիատի այս կամ այն պահանջն ու իրաւունքը պաշտպանելու, առաջ տանելու համար:

Այնուհետեւ յաջորդաբար քննութեան նիւթ են դառնում հետեւեալ խնդիրները՝ մեքենաների ներգործորթիւնը բանուորների վրայ, դասատուութեան, կրթական սիստեմի մասին, կրեդիտային՝ մանաւանդ փոխանակութեան բանկի (Tauschbank), և նմանօրինակ հաստատութիւնների կազմակերպութեան մասին, սեփականութեան խնդիրը (որի մանրամասն քննութիւնը յետաձգւում է յաջորդ կոնգրեսին), ընկերակցական կօօպերացիայի, խաղաղութեան կամ ազատութեան լիգայի մասնակցութեան խնդրի մասին և այլն: Վերջում առաջադրւում է գերմանական բոլոր պատգամաւորների կողմից, որ Ինտերնացիոնալի համագումարը իր միաձայն օվաքիան արտայայտէ «Կապիտալի» մեծ հեղեհակի՝ Կարլ Մարքսի հասցէին, որ «նա՛ն ազնահատելի ծառայութիւն է մատուցել, դառնալով առաջին տնտեսագէտը, որ ենթարկել է կապիտալը գիտական խոր անալիզի և տարրալուծել նրա հիմնական մասերը»:

Որոշում է յաջորդ կոնգրեսը գումարել Բագելում 1869 թ.: Բրիւսելի համագումարը՝ համեմատած Լոզանի և Նոյնիսկ

Ժընևի համագումարների հետ, աւելի յառաջադիմական բնաւորութիւն ունէր. նախ այն պատճառով, որովհետեւ այստեղ աւելի, քան առաջ, հանդէս են գալիս ներքին տարբերութիւնները՝ կարծիքների և համոզմունքների, մի կողմից մեծամասնիկ պրուգոնիստների (զլխաւորապէս ֆրանսիացիներ և բելգիացիներ), իսկ միւս կողմից փոքրամասնիկ ոչ-պրուգոնիստների (գերմանացիներ և անգլիացիներ) միջև: Յատկապէս կրեդիտային հաստատութիւնների և մասնաւոր սեփականութեան խընդիրներն էին, որ կատաղի պայքարի առիթ էին տուել համագումարում: Այնուհետեւ Բրիւսելի կոնգրեսի առաւելութիւնն է կազմում տեսական-սկզբունքային խընդիրների հիմնական ձեւակերպումները՝ մասնաւոր կոլեկտիւիզմի և կոմունիզմի մասին խօսելու ժամանակ: Արգիւնարեւական, հանքագործական և հաղորդակցական խոշոր ձեռնարկութիւնների մասին խօսելու ժամանակ դը Պեպլը ձեւակերպեց դրանց համայնականացման երեւոյթը այսպէս. «Մեքենաները և անհատների խմբակցուած ոյժը գտնուում են այսօր բացառապէս կապիտալիստների տիրապետութեան տակ: Իսկ ապագայում դրանք պիտի գործադրուին յօգուտ բանուորի, այդ է պատճառը, որ իւրաքանչիւր ինդուստրիա, ուր անհրաժեշտ են մեքենաներն ու բանուորները, պէտք է բանուորական խմբակցութիւնները իրանց ձեռքն առնեն սեփական հաշուով»: Ուրիշ խօսքով դը Պեպլը հիմնաւորում է իր կոլլեկտիւիզմը լեոնաւանքերի, հաղորդակցութեան միջոցների և հողերի վերաբերեալ, առաջադրելով արդիւնաբերութեան միջոցները հասարակականացնելու մի ընդհանուր պահանջ:

18.

Պրոլետարիատի պարլամենտական գործնէութեան սկզբնաւորութիւնը՝ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և Շվեյցարիայում:—Ազգային կազմակերպութեան քաղաքականութիւնը միջազգային ծոցում:—Բեքելի կարծիքը:—Պարլ. բնորոթիւնների յաջողութիւնը Գերմանիայում:—Ինտերնացիօնալի IV կոնգրեսը:—Մարքսի կարծիքը ժառանգութեան իրաւունքի մասին:—Ջեկուցումներ բանուորական շարժման մասին: Հողային սեփականութեան հարցը:—Ժառանգութեան իրաւունքի հարցը:—Տարբեր կարծիքներ:—Կոնգրեսի հետեւնքները բուրժուական և պրոլետարական աշխարհում:

60-ական թուականների վերջերից սկսած հիմք է դրւում եւրոպական պրոլետարիատի պարլամենտական գործունէութեան: 40—50-ական թուականներին փակուելով բուրժուական յեղափոխութիւնների պատմաշրջանը, ժառանգութիւն էր թողել մի անկատարեալ սահմանադրութիւն, մի եւրոպական իրա-

լակարգ, որ իր իրաւական-ցէնդային սահմանափակումներն ունենալով, այնուամենայնիւ հնարաւորութեան սահմաններում ներում էր շահագործողը դասակարգին ևս դրականապէս մասնակցելու պետական-օրէնսդրական բարձր հաստատութիւններին: Եւրոպական պրոլիտարիատը, որ 18—19-րդ դարերի բուրժուական յեղափոխութիւնների շրջանում միանկազմակերպ ու անծրագիր զանգուած էր ներկայացնում՝ ենթակայ բուրժուական յեղափոխութեան լողուններին և կազմելով առաջնորդիչ ոյժը արիւնահեղ բաստիլեան ակտերի, այդ նոյն պրօլետարիատը 19-րդ դարու կէսերից սկսած՝ բուրժուական պարլամենտարիզմի շրջանում, հանդէս է գալիս որպէս քաղաքականապէս կազմակերպուած մի ուրոյն մարմին—քանոնորական սոցիալիստական կուսակցութիւն—հակադրուած բուրժուական բոլոր կարգի կուսակցութիւնների դէմ:

Ինտերնացիօնալի առաջնակարգ (քանակով թէ որակով) սեկցիաները—Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և Շվէյցարիայում—1867 թուականից սկսած եռանդուն մասնակցութիւն ցոյց տուին իրանց երկրների պարլամենտական ընտրութիւններին: Հետզհետէ սկսւում է Ինտերնացիօնալի գոյութեան ընթացքում այն պատմական շրջանը, երբ բոլոր երկրների կազմակերպուած բանուորութիւնը դառնում է իր սեփական հայրենիքի քաղաքական կեանքի անմիջական օրգանական անդամը: Պրոլետարիատի միջազգային քաղաքականութեան աւելանում է նրա ազգային քաղաքականութիւնը: Պրոլետարիատի միջազգային բազմաբովանդակ կազմակերպութեան ծոցում սաղմաւորւում ու աճում է բանուոր դասակարգի ազգային կազմակերպութիւնը, մի ուրոյն քաղաքական-կուսակցական մարմին՝ ազգային պետութեան շրջանակում: 1869 թ. գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի Այլինախի համագումարում Բեքելը արտայայտել է հետեւեալ կլասիք միտքը. «Բոլոր պայմաններում էլ՝ պէտք է ամենից առաջ Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութիւնը ինքն իրան հիմնաւորէ, որովհետև միջազգային կազմակերպութեան կողքին անհրաժեշտ է նաև ազգային կազմակերպութիւնը, և առաջինը առանց վերջինի լոկ մի ստուեր կը լինէր»⁶³):

Այսպէս, ուրոյնանայում, ազգային շրջանակում դասակարգային կռիւ մղելու ակտիւ քաղաքականութեան մէջ ինքնամփոփուելու տենդենցը քանի զնում, այնքան ընդհանրանում է.

63) Տես «Protokoll über die Verhandlungen in Eisanach», էր. 73.

մի երևոյթ, որ հետզհետէ պիտի կազմալուծէր Խնտերնացիօնալի գոյութեան հիմքերը:

Ազգային սեկցիաների մասնակցութիւնը պարլամենտական ընտրութիւններին, անհամեմատ յաջող հետեանքներ է ունենում Գերմանիայում, քան որեւէ այլ երկրում: Մինչդեռ րայխստագի առաջին լեգիսլատուր շրջանում գերմանական նորակազմ սոցիալ-դեմոկրատիային յաջողում է վեց պատգամաւոր (Բեքել, Լիբկնեխտ, Շրապս, Գեօց, Րայնկէ և Շվայցեր, վերջին երկուսը լասալեաններ) ուղարկել պարլամենտ, միւս երկրներում, ընդհակառակը, քիչ յաջողութիւն է ունենում բանուորութիւնը: Ժընեի կանտօնում 200 կազմակերպուած բանուորներէց սոցիալիստական թեկնածուն հաղլւ 200 հոգի է խմբում իր շուրջը: Ֆրանսիայում բանուորութեան մասնակցութիւնը 1869 թ. օրէնսդրական մարմնի ընտրութիւններին մի բացարձակ դեմոստրացիա էր՝ ուղղուած բոնապարտիզմի դէմ. այդ պատճառով այնտեղի նոյն իսկ կազմակերպուած պրոլետարիատը իր ձայնը տալիս է անխտիր բուրժուազիայի յեղափոխական ձախակողմին: Անգլիայում մասնակցող բանուորութիւնը ոչ մի յաջողութիւնը չի ունենում, նրանց եռանդուն մասնակցութիւնից օգտուում է միայն լիբերալ կուսակցութիւնը և ձգում պահպանողականների կարիները:

Շուտով վրայ է հասնում Խնտերնացիօնալի չորրորդ կոնգրեսի գումարման ժամանակը—22 յունիսի, 1869 թ. Բազելում: Որոշ սկզբունքային-տեսական նշանակութիւն ունեցող խնդիրների տեսակէտից—խնչպիսիք են հողային սեփականութեան և ժառանգութեան իրաւունքի խնդիրները—Բազելի կոնգրեսը յայտնի տեղ է բռնում Խնտերնացիօնալի պատմութեան մէջ: Կենտրոնական խորհուրդը Լոնդոնում իր որոշակի դիրքն էր արտայայտել այդ խնդիրների վերաբերմամբ և մշակուած բէզոլիւցիաներ ներկայացրել համագումարին: Գոյքի և ունեցուածքի ժառանգութեան իրաւունքի խնդիրը քննել և իր հեղինակաւոր կարծիքն էր արտայայտել դրա մասին Կարլ Մարքսը: Նա ցոյց է տալիս, որ երբ մի պարլամենտ ոյժ ու կամք ունի ժառանգութեան իրաւունքը վերացնելու, կարող է նաև դիւրութեամբ ընդհանուր էքսպրոպրիացիայի պրոբլեմը լուծել: Ժառանգութեան խնդիրը կազմում է ընդհանուր սեփականութեան հարցի լոկ մի մասնաւոր իրաւաբանական դէպքը, իսկ սեփականութեան խնդիրը պատկանում է արտագրոգական ուլթերի՝ այսինքն մի որոշ տնտեսական կաթեգորիայի շարքին: Հէնց այս ուղղութեամբ էլ ձևակերպուած է կենտրոնական խորհրդի բէզոլիւցիան:

Բաղելի կոնգրեսին մասնակցում են ինն երկրի սեկցիաներ հետևեալ դասաւորութեամբ. Անգլիայից՝ 6 պատգամաւոր, Ֆրանսիայից՝ 26 պատգ., Բելգիայից՝ 5, Գերմանիայից՝ 12, Աւստրիայից՝ 2, Շվեյցարիայից՝ 23, Իտալիայից՝ 3, Իսպանիայից՝ 4, Ամերիկայից՝ 1 պատգ.: Ընդամենը մօտ 80 պատգամաւորներ:

Նիստ նոր ու հարուստ են Բաղելի համագումարում հաղորդուած զեկուցումները՝ բանուորական շարժման և քաղաքական ընդհանուր տրամադրութեան մասին զանազան երկրներում: Աշխատանքի և կապիտալի կատաղի կռիւը ժընկուտ և Բաղիլում (գործադուլային շարժում), արիւնահեղ ընդհարումները, բացարձակ կոտորածը Բելգիայում, բանուորական ուժեղ ապստամբութիւնները Ֆրանսիայում, Վալիսում տեղի ունեցած արիւնահեղ կռիւը՝ ղինուորների և բանուորների մէջ, պալատական յեղափոխութիւնը Իսպանիայում և վերջապէս միխիթարական տեղեկութիւնները բանուորական շարժման յառաջդիմութեան մասին՝ Գերմանիայում և Աւստրիայում — այս բոլորը այնպիսի սոցիալ-քաղաքական անակնկալ երեւոյթներ են, պատահած մի տարուայ ընթացքում, որոնց մասին պրօլետարիատի միջազգային կադմակերպութիւնը չէր կարող լուրջ չխորհրդակցել՝ իր ընդհանուր ղեկավարութեան տակտիկը աւելի ու աւելի ամուր հիմքերի վրայ դնելու համար:

Սկզբունքային ամենակարեւոր խնդիրը, որ մանրամասն քննուած է կոնգրեսում, կապւում է հողային սեփականութեան հարցը, որ թուցիկ կերպով շօշափուել էր նախկին համագումարում: Այդ հարցը քննող մասնաժողովը հրապարակի վրայ էր դրել երկու խնդիր. նախ այն՝ արդեօք հասարակութիւնը իրաւունք ունի վերացնել հողային մասնաւոր սեփականութիւնը և դարձնել այն համայնական սեփականութիւն. և երկրորդ՝ տրդեօք մասնաւոր սեփականութեան համայնացումը անհրաժեշտ է: Առաջին հարցը, բացառութեամբ երկու անդամի, ընդունուած է բոլորից առանց այլապիւլթեան: Երկու հակառակորդները պնդում էին, որ շնորհիւ մասնաւոր սեփականութեան երկար, դարաւոր տեղութեան և այդ երեւոյթից ծագած հետեանքների, պէտք է թոյլ տալ, որ մասնաւոր սեփականատէրերը իրանց վերապահեն մնայուն իրաւունքներ հողերի որոշ մասի վրայ: Այդ տեսրկութեան դէմ հակաճառում են իրաւամբ, որ նախնական ժամանակներում ամենուրեք եղել է համայնական սեփականութիւն՝ հող ու կալուածի վրայ, և որ այդ բաժան-բաժանումը կատարուել է միայն ժամանակի ընթացքում, այն ևս բռնի ոյժով, պարտաւելի միջոցներով: Մինչև

օրս էլ Անգլիայում՝ սիապետը համարում է անուանական (նոմինել) սեփականատէրը աղգային բոլոր հող ու կալուածներին: Ընդունում է նաև հող ու կալուածի համայնացման անհրաժեշտութեանը: Ապա քննում է հասարակականացած հողերի մշակման ու խնամատարութեան ձևեր:

Երկրորդ նոյնքան կարևոր հարցը ժառանգութեան խրնդիրն էր, որ վճռական լուծումն էին տենչում մի քանի Փրանսիական պատգամաւորներ և ուսական մեծ անարխիստը՝ Բուկոլնիլն: Մասնաժողովի հաղորդած գիկուցումները բաւական մակերեւոյթային բնաւորութիւն ունէին: Ժառանգութեան իրաւունքը նպաստում է անհատական սեփականութեան զարգացման և զբանով՝ մասնաւորապէս, խանգարում է հող ու կալուածի համայնականացման ձգտումը: Ժառանգութեան իրաւունքը պարփակում է իր մէջ մի արտօնութիւն, մի սոցիալական անարդարութիւն, որ մի մշտական վտանգ ու սպառնալիք է սոցիալական կտրագնացութեան դէմ և որը, հէնց այդ պատճառով անհնարին է դարձնում քաղաքական և տնտեսական արդարութիւնը և յետ մղում «սոցիալական հաւասարութիւնը»: Այդ բացատրութեամբ մասնաժողովը ամենահիմնական սկզբունքներից մէկն է համարում ժառանգութեան իրաւունքի վերացումը, որպէս զի անթերի լինի կոլեկտիվիզմի ընդունած գաղափարը, որպէս զի աշխատանքի իրաւունքը իր ամբողջ ծաւալով կարելի լինի վերականգնել:

Բացատրութիւնը բաւական իդէալիստական է, հեռու մատերիալիստական ըմբռնողութիւնից և հէնց այդ պատճառով՝ մակերեւոյթային:

Կենտրոնական խորհուրդը արտայայտել է արդէն Մարքսի բերանով իր կարծիքը այդ խնդրի նկատմամբ, որ հիմնապէս հերքում է այդ բիրտ շտապարացման ֆանտազմի, որի ամբողջ «սոցիալիզմը» կայանում է գոյքի և ունեցուածքի վուլգար «բաժանման» (Theilen) մէջ: Ժառանգութեան իրաւունքը չի կազմում երբէք արդիւնաբերութեան յաջաբերութիւնների մի որոշ կաթնգորիան. ինքը ժառանգութիւնը չէ, որ արտադրում է կապիտալիստական շահագործութեան ամբողջ ոյժն ու կարողութիւնը, այլ դա վերաբերում է անհատների փոփոխութեան, որոնք շահեցնում են այդ ոյժը: Ժառանգութեան վերաբերեալ մշակուած օրէնքները չեն կազմում հասարակութեան գոյութիւն ունեցող տնտեսական կազմակերպութեան պատճառը, այլ ներգործումը, յետագայ ազդեցութիւնը: Ժառանգութեան իրաւունքը խաբստուած լինելով մասնաւոր սեփականութեան վրայ, կազմում է հէնց նոյն

այդ պատճառով մի իրաւարանական վերնաշէնը՝ իր տնտեսական հիմքերն ունեցող մի որոշ հասարակութեան: Դրանից հետեւում է ըստինքեան, որ արդիւնաբերութեան միջոցների համայնականացումով, արդէն աւելորդ են դառնում ժառանգութեան օրէնքները, որովհետեւ մի մարդ թողնում է ժառանգութիւն միայն բանը, ինչի նա տիրում է կենդանութեան օրով: Այդ պատճառով, — փաստաբանում է Խնտերնացիօնալի կենտրոնական խորհուրդը — մեր նպատակը պէտք է լինի այն խնստիտուցիաների վերացումը, որոնք շնորհում են մասնաւոր անհատներին շահագործութեան տնտեսական ոյժն ու կարողութիւնը: Այդ կարող է անել ինքը՝ բանուոր դասակարգը, օրէնսդրական ճանապարհով, ուր նա տիրում է այդ ոյժին: Այնտեղ, ուր բանուոր դասակարգը քաղաքականապէս ուժեղ է բաւական, կարող է նաեւ արմատական փոփոխութիւնների ենթարկել իրաւական կարգաւորութիւնը, օրինակ հետեւեալ երկու խոշոր բէֆորմներով՝ ժառանգութեան հարկի աւելացում և կտակի իրաւունքի սահմանափակում, — երկուսն էլ բէֆորմներ են ի նպաստ սոցիալական ազատագրութեան:

Այս է կենտրոնական խորհրդի կարծիքը ժառանգութեան իրաւունքի մասին: Սակայն ձայնատուութեան ժամանակ մեծ ծառանութեամբ չի անցնում ոչ մասնաժողովի և ոչ կենտ. խորհրդի բէգօլիւցիան, երեւի խընդիրը իր տեսական լրջութեամբ բոլոր կօգրեսիստների համար դեռ պարզուած չլինելու պատճառով:

Կենտրոնական խորհրդի բէգօլիւցիան, ինչպէս ասացինք, Մարքսի գրչի արդիւնքն էր, որ նա շարունակ արծարծել և զարգացրել է այդ միտքը իր վանազան գրութեանների մէջ: Այդ բէգօլիւցայի մէջ մի անգամ ևս տալիս է Մարքսը մեր ձեռքը մի փառաւոր դոկումենտ, թէ ինչպիսի խոշոր արժէք է տալիս նա պարլամենտարիզմին. թէ ինչպէս նա օրէնսդրական-պարլամենտական գործնէութիւնը համարում է պրոլետարիատի դասակարգային կռուի ամենանպատակաւոր մար և յանձնարարելի մեթօդներից մէկը, ամենաուժեղ միջոցը՝ բանուոր դասակարգի աստիճանական նուաճումների, յալթական ընթացքի համար: Եւ նոյն իսկ էքսպրօպրիացիան, մասնաւոր սեփականութեան վերածումը՝ համայնական սեփականութեան, նա համարում է մի պարլամենտական օրէնսդրական հնարաւոր ակտ այնտեղ, ուր բանուորութիւնը տիրում է հարկաւոր ոյժի՝ այդ կնճռոտ պրօլիւմը լուծելու համար:

Մեծ ու հակասական էր Բազելի համագումարում ընդունած որոշումների ազդեցութիւնը բուրժուական եւ պրո-

լեռնարական աշխարհում: Առաջին անգամ այնքան պատկառելի տեղ գրառած մի միջադեպն ունորական կազմակերպություն հրապարակով յայտարարեց (եր անդամների բացարձակ մեծամասնությունը) իրեն ջերմ կողմնակից ու պաշտպան հողային մասնաւոր սեփականություն հրապարակեց, համայնական սեփականություն վերածման: Խնտերնացիօնալի այդ կոմունիստական-յեղափոխական ձգտումները իրարանցում առաջ բերան բուրժուական մամուլի մէջ: Միւս կողմից, սակայն, կատարուեց զրա բոլորովին հակառակ երևոյթը: Գրեթէ բոլոր երկրների կազմակերպուած պրոլետարիատի շարքերում: Բանուոր դասակարգը յոյցերով ողջունեց Բազելի կոնգրեսի որոշումը: 1869 թ. հոկտեմբերի 13-ին Լոնդոնում տեղի ունեցաւ մի հրակայական բանուորական միտինգ, որտեղ հիմնուեց՝ «Հողի և աշխատանքի Լիգա» անունով մի միայուն մարմին (որին մասնակցում էին նաև կենտր. խորհրդից 10 անդամ) հետեւեալ լուզունգով՝ «հողը պատկանում է ժողովրդին»: Լիգան մշակեց մի ծրագիր հետեւեալ բովանդակութեամբ. հող ու կալուածի նացիօնալիզացիա, ժողովրդական, աշխարհիկ, ձրի և պարտաւորեցուցիչ ուսում ու կրթութիւն, եկամտային պրօգրեսիւ և ուղղակի հարկ, ազգային պարտքերի լիքուղացիա, վերացումն ժշտական զօրքի, աշխատանքի ժամերի կրճատումն, ընդհանուր և ուղղակի ընտրողական իրաւունք՝ պատգամաւորի օրական վարձատրութեամբ: Այս բոլոր ծրագրային կետերը դառնում են աւելի ժշակուած ու բազմակողմանի դարձրած հիմնական պահանջներ առաջայ բոլոր սոցիալ դեմոկրատական կուսակցութիւնների ծրագրային միւնիմումի մէջ:

Նոյնպիսի օվացիաներով ընդունուած է Բազելի համադումարի որոշումը նաև միւս երկրների պրոլետարիատը՝ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում, Իսպանիայում և այլուր: Այդ երևոյթը ուժեղ դարկ է տալիս ոչ գիւղական պրոլետարիատին հակուելու գէպի Խնտերնացիօնալի և կազմակերպուելու նրա բանակում:

(Կը շարունակուի)

Բ. Իշխանեան

ԳՐԱԿԱՆ ԷԹԻԿԱ ԵՒ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Իւրաքանչիւր անձնաւորութիւն ինձ համար մասուլի մէջ նշանակութիւն ունի այն չափով, ինչ չափով այդ անձնաւորութիւնը իր գործողութիւններով հասարակական արժէք է ներկայացնում: Արդ, «Ալիքի» ներկայ խմբագիրը և ներկայ Դաշնակցութեան ընդհանրապի սիւններից մէկը, շնորհիւ զժրախտ կերպով մեր կեանքում հիւսուած արտաքին և ներքին հանգամանքների, կատարում է որոշ հասարակական դեր, որի բացասական բնոյթը ակներև է դառնում մանաւանդ, երբ նա «խմբագիր» յօրջորջուելու օրից, այնքան ցինիկ կերպով սկսում է իր առաջին դերիւրը, ոտնատակ անելով մարդավարութեան բոլոր կանոնները: Նա հէնց առաջին քայլից հանդէս դուրս եկաւ իւրը մի նւամբով հակառակորդ, որ յուզայական ողջունից յետոյ պատրաստ է անկիւնից մի յարձակում գործել մէկի դէմ, որին «դու» էր ասում մի օր առաջ:

Ծանօթանանք այդ տարօրինակ հոգեկան կազմ ունեցող սուբիեկտի հետ, այնպէս ինչպէս նա երեացել է տողերիս գրողին:

Ես նրա հետ ծանօթացայ չորս տարի առաջ: Մինչև անձամբ նրան տեսնելը ես ամենամոտեմէ համակրանքով եմ վերաբերուել նրան և աշխատել, որքան ինձնից է կախուած, օգնել նրա առաջանալուն: Մոսկուայում եղած ժամանակս լսել էի որ նա մի համեստ դաւառական ուսուցիչ է, երբեմն թըղթակցութիւններ է ուղարկում «Մշակին», ապել է մի երկու աջող պատմութեան, գտնուել են ազգասէր պարոններ, որոնք նպաստել նրան գնալ արտասահման կատարելագործելու և զարգացնելու իր բեկեռութեան ձիւրը: Գիտէի թէ դեռ մինչև արտասահման գնալը Ա. Ահարոնեանի իդէալն է եղել դառնալ գիւղական տէրտէր, իսկ Արտասահմանից նա ցանկութիւն էր յայտնել լինել Մոսկուայի քահանայ: Եւ վատ քահանայ չէր լինի: Բայց այդ չաջողութեց զնանից անկախ պատճառներով: Նա շարունակում էր աշխատակցել «Մշակին», ապա «Մուրճին», և վերադառնալով Թիֆլիս դառնում է այդ ամաղորի և լրագրի աշխատակից: Շատ մեղմ և ընկերասէր էր երևում նա և զարմա-

ալի շուտ ու աննկատելի կերպով մտերմացաւ, դառաւ շատ մօտ մարդ: Միակ առարկան, որի նկատմամբ մենք վէճ էինք ունենում դա թիւթքահայերի հարցն էր:

Սակայն վէճերը ակադեմիական ձևերից դենը չէին անցնում: Բեկլիտրիստին սիրում էին, թէև նա ինքը գիտէր որ ես մեծ մասամբ չէի կարգում նրա նոյնիսկ այն գրուածքները, որոնք տըպւում էին «Մուքճում»: Ք.-ի հրաւերով Բագու է գնում Ա. Ա.՝ ազգասիրական ճառեր արտասանելու: Դաշնակցական խուժանը այնտեղ ցոյցեր է անում նրան և այդ օրից նկատելի կերպով փոխում է այդ «համեստ» մարդը և դառնում կամաց-կամաց ինքնասիրահար մի ֆանատիստ: Նրան սկսում է թուալ թէ նա մի Մեսիա է հայ ազգի համար: Նրա խօսքերի, ժեստերի, ճառերի մէջ այնուհետև նկատւում է այդ mania grandiosa-ն: Յենուելով դաշնակցութեան ոյժի վրայ նա դառնում է կամաց-կամաց մի խուժանապետ, դեմագոգ, որ հակաճառութիւն այլ ևս չի տանում, և իւրաքանչիւր ուղի համարձակւում էր քննադատաբար վերաբերուել իր փառքին և ազդեցութեան այնքան նպաստող կազմակերպութեան—նա պատրաստ էր ամեն միջոցով վարկաբեկ անել, ոչնչացնել: Բագուի կոտորածից յետոյ այդ մոլեգնութիւնը դառաւ քրոնիկական:

Մի բնորոշ դէպք: Այս ձմեռ գաւառներից եկել էին Թիֆլիս մի քանի ինտելիգենտներ, ժողովը Հ. Ա. տանն էր: Դաշնակցական շէֆերը լսել էին որ շուշեցի Ի. համարձակւում է սեփական կարծիք ունենալ որոշ հարցերի մասին և ստրկօրէն չհպատակուել կոմիտետին: Ա. Ահարոնեանը յատուկ գալիս է այդ ժողովը, որպէսզի վէճի դուրս բերի այդ պ. Ի.-ին և «մի լաւ խայտառակի նրան»: Նա պատրաստւում է իր պրովակատորական կրքոտ ճառը, բայց իսկոյն ըմանում է որ այդ ժողովին չի եկել Ի.-ն և փրփուրը նստած շուտով դուրս է գնում: Նրան են պատկանում մի ժողովում պաթեթիկ կերպով արտայայտուած հետեւեալ խօսքերը. «Այո, դաշնակցութիւնը ոյժ է և պէտք է ամեն բան շահագործի իր կուսակցական տիրապետութիւնը զօրեղացնելու համար»: Նա բռնի ոյժի, միջոցների անխտրականութեան մի խելագար ջատագով է և փրփուրը բերնին պաշտպանում է այն միտքը թէ ամեն արհաւիրք ներելի է յեղափոխականին. «Թող մասսաները զոհուին, կոտորուին—ապրելու արժանի են քչերը»:

Ես մէջ եմ բերում այս մանրամասնութիւնները, բնորոշելու համար մի մանեակի, որ ուզում է հայկական կեանքում մի մարդարէ դառնալ:

Դաշնակցական խուժանի չափազանցացրած գովեստները

վատ ազդեցութիւն արին նրա տմելու և պատկերներ գրելու փորձերիկ շնորհք ունեցող մարդու վրայ, որի մէջ սխտեմատիկ կը թուրեման պակասութիւնը չէր պարզացրել ինքնաքննադատական վերաբերմունքը և հասարակական-քաղաքական բարդ հարցերի լրջմիտ ընթանողութիւն: Եւ նա կարծեց թէ մի քանի աշոյղ բեկտորիստական վաղաթառամ պատմութեանը արդէն բաւական են որ նա պառնայ հայկական մտքի զեկավար, հայ ժողովրդի, ապագան ըստ իր և իր նմանների քաջաճոյբին բռնապետօրէն տնօրինող մի տիրան:

Թէ ինչ դուրս եկաւ այդ ֆանտաստիկ ծրագրերից, երբ նա դառաւ հայկական «կառավարութեան» օրգանի խմբագիր և պէտք է ցոյց տար իր էութիւնը մեծ չափերով այդ—երևաց, երբ նա առաջին քայլից սայթաքուեց և ընկաւ սղմի մէջ, ուր և ցայսօր թլպտում է:

Այդ եղաւ. մի չնչին առիթով ծագած բանակռուի շնորհիւ: Անշուշտ միայն միամիտներ չգիտեն որ Յովնանեան ուսումնաբանի հարցը կռուի լոկ նամարդ մի առիթ էր, casus belli: Ոխը, քէնը սկսում էր շատ վաղուց, այն օրից, երբ Բագուի ջարդերը տեղի ունեցան: Երբ ամեն օր ծագում էր վէճ իմ և նրա մէջ Դաշնակցութեան սխալների մասին. այդ փոքրիկ ֆանտաստը միշտ դուրս էր պայիս իր սովորական «մեղմութիւնից»: Եւ Բագուի ջարդերի առիթով իմ և նրա մէջ կարծիքների ներհակութիւնը ստեղծեց առաջին խոշոր ընդհարումը, որ կռկուեց մի կերպ: Հոկտեմբերի 17-ից յետոյ լոյս տեսած «Մուրճը» բորբոքեց մինչև ոսկորների ծուծը շովինիստ գրողին և նա հրապարակ դուրս եկաւ «Մշակում» իր ցասկոտ նամակով:

Եթէ յիշում է ընթերցողը, պատասխանիս մէջ այն ժամանակ յիշեցի որ շարունակել նրա հետ բանակռուելը ես յարմար չեմ գտնում, քանի որ պէտք է խօսեմ Դաշնակցութեան ազգրեսիւ տակաիկայի մասին, իսկ այդ այն հանգամանքներում անկարելի էի համարում: Բայց ահա այս տարուայ ապրիլ ամսից սկսւում են «Մուրճում» մի շարք յօդուածներ Անկախի, որոնք սխտեմատիկ ուժակոծումներով նախապատրաստում են անկումը ազգային սնահաւատութիւնից ստեղծած այն բաստիլիային, որի յետևում փառաւորապէս բաղմել են դաշնակցական բիւրօկրատները և կարճամտութեամբ և առանց խղճահարուելու այնտեղից էքսպերիմենտներ են անում մի ամբողջ ժողովրդի գլխին, իրանց զործելու սխտեմով և բնոյթով միանգամայն նմաներով Պետերբուրգի բիւրօկրատների վարած ավանտիւրին Մանջուրիայում. այն, բիւրօկրատներին պէտք է տարբերել նրանց ապիկարութեան զոհ գնացած հերոսներից!

Դաշնակցութեան բիւրօկրատիան հայ մոլորուած տգէտ ժողովրդի հայրենասիրական անհաւատութեան մէջ էր գտնոււմ իր ամբողջութիւնը: Ազգային բոժատիզմն էր տարածել հայրենափրկութեան այն ցնորքները, որոնց իրադործումը իրենց ձեռքէն էին վերցրել մի խումբ տգէտ, տհաս խռովարարներ, իրանց ֆանտաստիկ ծրագրներին քսամբելի բարասրտութեամբ պահելով հարիւր հազար անմեղ, անզէն արինակիցներ և լի հաւա-հաւատով հերոսներ: Էքսպերեմենտները շարունակոււմ էին խենթ յամառութեամբ: Եւ անա այդ խենթութեան դէմ ամեն մի սթափեցնող, զգաստացնող խօսք առաջ էր բերոււմ մեր ազգային-յեղափոխական բիւրօկրատներին խմբակի ճիւղային, նեղ-սիրտ և տխմար կատաղութիւնը:

Պէտք էր մի առիթ «պատժելու համար» դաշնակցութեան բիւրօկրատներին սեկին սպիտակ ասողին: Առիթը տուեց Յովնանեան ուսումնարանը: Բայց ընտրուած էր չտափազանց խախուտ և նամարդ առիթ: Ես ապացուցի այդ նամարդ կռուի բոլոր անհեթեթութիւնը. մի առ մի մերկացրի փաստերով սուտը, զրպարտութիւնը, կեղծիքը, մանեօվրները և ֆոկլանները, և իմ առաջ բերած առարկութիւնների դէմ պ. Ահարոնեանը պատասխանեց լուրջ փողոցային հայհոյանքներով և վերջն էլ դիմեց կրուշեվանեան պրովոկացիայի: ¹⁾ Այդ վերջին ձևի անկումը իսկապէս անսպասելի էր: Եւ ինչպէս չասել թէ դա գրական հաջիւրաբայութիւն էր: Պուշկինի «Ոսկի ձկնիկի» պառաւի նման Ահարոնեանը կրեշչնոօ բարձրացնում էր ամպարտաւանութիւնը և կիրքը մինչև արեւուրդ: Նա չգարշեց նոյնիսկ պրովոկացիայից:

Կրուշեվանը, ինչպէս յայտնի է, ուռւ խուժանի ֆանատիկոսութիւնը գրգռելու համար իրան ատելի հրէանների դէմ խեղաթիւրում էր նրանց խօսքերը և իր ճիւղային միտումների համեմատ ձեւակերպում: Արդ, տեսէք արդեօք նոյնը չի՞ անում պ. Ա. Ահարոնեանը:

«Ալիքի մանեօվրները» յօդուածիս վերջում ²⁾ ես, դիմելով «ազգային բիւրօկրատներին» նրանց զրպարտութեան թէ՛ ես, Լ. Ս.—ս, «ատնասարակ չեմ պատասխանում, երբ նեղն եմ ընկնում»—պատասխանել եմ. «մամուլի մէջ ես չեմ պատասխանում միայն ինսինուացիաներին, իսկ կեանքի մէջ չեմ

¹⁾ «Ալիքի» բոլոր յօդուածները իմ դէմ անստորագիր են. բայց սեթեթեք և ոլորուն ոճը Ա. Ահարոնեանինն է. բացի այդ, նա իրեն խմբագիր պատասխանատու է այդ կեղտոտ «բանակռուի» համար:

²⁾ Տես այս համարի երես 50.

պատասխանում երկու դեպքում 1) երբ գործ ունեւ խելագարի կամ փսիխոպատի հետ և 2) երբ պատահում եւ մի կատաղած սրիկայի:

Ասացէք, ընթերցող, եթէ փողոցում ձեզ մօտենան այդ կատեգորիայի հիւանդները—միթէ դուք նրանց հետ բռնցածարտի կը բռնուէք, թէ կը հեռանաք առանց պատասխանելու այդ հիւանդների գրգռող խօսքերին կամ ժեստերին:

«Գուցէ դուք, իբրեւ ժամանակակից դաշնակցականներ, առանձին սէր ունէք տուր ու դմիոցի, բռնցամարտի... ճաշակի բան է»։—Ահա իմ խօսքերը:

Արդ ուր է այդտեղ ասած թէ «դաշնակցականները կատաղած սրիկաներ են», «մարտիկներ, հերոսները—կատաղած սրիկաներ են», ինչպէս ամեն օր պնտում է իր «Ալիբի» մէջ պ. Ա. Ա.-ի խմբագրած «օրգանը»:

Միթէ դա ստոր ձևի պրովոկացիա չէ:

Յետոյ իմ վերև յիշած յօդուածի վերջում ասուած է, դիմելով «ազգային բիւրօկրատներին»:

—Ես այն էլ գիտեմ որ դուք կուլտուրութիւնը չէք տարբերում ղուլգուրութիւնից... դա էլ հասկանալու բան է»:

Ո՞ւր է այդ նախադասութեան մէջ ասուած թէ «Դաշնակցութիւնը—ղուլղուրութիւն է», դաշնակցական մարտիկները ղուլղուրներ են, «դաշնակցականները ղուլղուրների և սրիկաների ընկերակցութիւն է»:

Իմ ասածներից միայն այն կարելի է եզրակացնել որ «ազգային բիւրօկրատների հասկացողութիւնները այնքան խակ, թիւր են որ նրանք չեն տարբերում կուլտուրութիւն և ղուլգուրութիւն հասկացողութիւնները: Իսկ այդ լոգիկական ուղիղ մտածողութիւնը թողնել և ստել, կեղծել, խեղաթիւրել խօսքերը նշանակում է նմանել Կրուչիվանին, պարսկական «էիդներին, որոնք խուժանը ղրգուելու համար ոչ մի պրովոկատորական միջոցի առջև կանգ չեն առնում»:

Տողամէջ կարգալ կամ ուրիշի սրտում փնտռել այն, ինչ չի գրուած—դա ինկվիզիտորների և Պլէվէի արբանեակների աննախանձելի առաքինութիւնն է և անսպասելի Ա. Ա.-ից:

Այդպիսով, ինչպէս տեսնում էք, եւրոպական կուլտուրան և գիտութիւնը ոչ մի ազդեցութիւն չեն թողել իմ ex-բարեկամ Ա. Ա.-ի վրայ: Ահարոնեանի հայհոյական «բելլետրիստիկան» և բանակուլու ոչ—գրական ձևերը ցոյց են տալիս թէ նրա մէջ սկսուած անկման պրոցեսսը հասնում է իր բնական վախճանին: Այդքան կարճատև է լինում արուեստական միջոցնե-

րով ուղեքած մնամէջ փառքը: Այժմ մնում է որոշել թէ ի՞նչ անուն տալ մի ժարդու որ ընդունակ է քենախնդիր, անաղնիւ, նամարդ յարձակման, դիտաւորեալ ստախօսութեան, չարամիտ զրպարտութեան և յուլիսի 1-ը յունիսի 15-ից առաջ՝ զցելու ֆոկլուսին և պրովոկացիայի: Ամօթ:

«Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ»...

Լ. Ս.

31 յուլիսի 1906 թ.

ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) ? Ժողովրդական ընտրութիւնների մասին, ազատ փոխադրութիւն ոռւսերէնից Ջաւէն վարդապետ, Բագու, 1906 թ. յօգուտ Շուշուայ Որբանոց-Դպրոցի: Դինն է 10 կոպ.:
- 2) Ատրպետ, Բժժածներ, վէպ տաճկահայերի նորագոյն կեանքից, Թաւրիզ, 1906 թ. երկերը ժողովածու է հատոր: Դ. 1 ր.:
- 3) Կ. Կառլցկի, Պետական Դուման, հրատ. «Կայծի», Թիֆլ., 1906, գ. 3 կ.:
- 4) Կանոնադրութիւն Բագուայ Հայոց Կուլտուական Միութեան, Уставъ Бакинскаго Армянскаго Культурнаго Союза, Баку, 1906.
- 5) A. Tchobanian, Les trouvères Armeniens, Paris, 1906 Prfx 3 fr. 50
- 6) Լ. Տոլստոյ Դաստիարակութիւն և կրթութիւն, Թարգմ. Ե. Տ. Պօղոսեան, Վաղարշապատ, 1906 թ. գինը 40 կոպ.:
- 7) Կ. Այսնէր, Յաղթական Մայիսը, Թարգմ. Մ. Սարգսեանի, գրադարան «Կեանքի» № 7.
- 8) Ս. Դանիէլբէկեան, Կանանց հարցը և նրա ծագելու պատճառները, «Մուրճից», 1906 թ. գ. 20 կ.
- 9) Ա. Ջանեան, բանաստեղծութիւններ հրատ. Սր. Տէր-Վահանեանի, 1 պրակ, 1906, գ. 8 կ.
- 10, Հայ Աքսորականը՝ Առիւծին ժանիքէն, ֆիլիպէ, 1906, գ. 60 սանթ.
- 11) Մ. Արեղեան՝ Աշխարհարարի քերականութիւնը, զասագիրք, Վաղարշապատ 1906, գ. 60 կոպ.

ՓՆՆԵՓԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՏՆԵԱԽՕՈՒԹԻՒՆ

Մանուկ Աբեղեան՝ Ագխարհաբարի Վերականգնութիւնը, դասագիրք ստորին դասարանների համար, Վաղարշապատ, 1906, դ. 60 կ.

Էջմիածնի ճեմարանի ուսուցիչ և իր գրական-պատմական աշխատութիւններով ծանօթ հեղինակի յօրինած այս դասագիրքը արժանի է առանձին ուշադրութեան հայոց լեզուի ուսուցիչների կողմից: Մեզանում, հայերիս մէջ, ամեն ինչ խառն ու խուռն է և անկերպարան. կարելի է ասած մենք ի բնէ անարխիստներ ենք, իւրաքանչիւրը իր անհատական քմահաճոյքը, կարծիքը սիրում է օրէնք յայտարարել: Այդ հայկական բնաւորութեան արտայայտութիւններից մէկն էլ «հայոց քերականութիւնն» է. ո՞վ ասես այդ ասպարիզում իրան վերանորոգիչ չէ համարում: Մ. Աբեղեանի «քերականութիւնը» կարող է համարուել ազատ թեթևամիտ նորաձեւութիւնների յաւակնութիւններից և իր լուրջ սխտեմով անշուշտ քիչ չի օգնելու մեր մէջ վերջ դնելու քերականական բաշխուղուկութիւններին:

Մի փոքրիկ, ոչ էական նկատողութիւն. ինչո՞ւ հեղինակը հայոց լեզուի բարբառները բաժանում է Արարատեանի և Կոստանդուպոլսի: Եթէ արևելեան և արևմտեանից բացի ցանկանանք աշխարհագրական արոհում առաջարկել՝ մեզ թւում է աւելի ճիշտ այդ դէպքում Արարատեանի հանդէպ դնել Տարօնեան, ուր ծնունդ է առել մեր հին գրական լեզուն: Այն բարբառները, որոնցից ծագել է գրաբարը այժմ էլ պահպանել են իրանց բնորոշ առանձնայատկութիւնները Տարօնի գաւառներում (Մուշ):

Վերջացնելով մեր նկատողութիւնները, յանձնարարում ենք մեր բոլոր զպրոցներում մտցնել այս դասագիրքը, որ աւելի համապատասխանում է ժամանակակից գիտական պահանջներին:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պետական Դումայի փոխւմը.—Գեղեցեւոյնի սպանութիւնը.—Հանգուցեայի բնորոշումը.—Կամարու եւ մաժիա.—Ռուս բիրոկրատիան եւ ընտրութիւնները։ Ստամբուլի սիպի բռնակալներ.—Կենտրոնական ժողովի ընտրութիւնները.—Մեր կեանքի ուղղութիւնները.—«Կայծի» եւ «Աւստանի» վերաբերմունքը դէպի պայքարը։

Բարձրագոյն հրամանով Պետական Դուման փակուեց յունիսի 9 ին. պէտք է կատարուին նոր ընտրութիւններ եւ Դուման հրաւիրուի առաջիկայ փետրուարի 20 ին։ Այդպիսով չյաջողուեց մինչև վերջը գլուխ բերել այն միտքին, որ պատմութիւնը դրել էր Ռուսաստանի ժողովրդի այդ առաջին ներկայացուցչութեան վրայ։ Երկու ամիս եւ 11 օր մաքաւելուց յետոյ ընկաւ Պետական Դուման, որովհետեւ մինիստր-նախագահի անսահմանադրական դիմումին ժողովրդին—ազգային հարցի առիթով, Դուման, Կուզմին—Կարավաեվի կողմից յունիսի 24-ին արած առաջարկութեամբ, իր կողմից եւ ուզում էր պատասխանել նոյն ձևով—դիմել ժողովրդին եւ բացատրել ազգային հարցն լուծելու դէմ բիւրօկրատիայի յարուցած խոչնդոտները։ Այնուհետեւ մինիստր-նախագահ Ստոլըպինը կառավարութեան գլուխ կանգնելով կարծում էր թէ բիւրօկրատիական միջոցներով կարող է երկիրը կառավարել «լիբերալ» ուղղութեամբ։

Սակայն Պետական Դումայի բեմից լուսած ճառերը մշտեբրի ահադին փոփոխութիւն են մտցրել նոյն իսկ զօրքի շարքերում եւ համարեա ամենուրեք թէ ծովային եւ թէ ցամաքային զօրքի մէջ ապստամբութիւններ ծագեցին։ Առանձին մեծ ծաւալ ստացան Սվէամբորգի եւ Կրոնշտադի ապստամբութիւնը։ Գործադուլները, քաղաքական սպանութիւնները, ազգային շարժումները չմարած՝ կրկին ուժով բռնկուեցան, մամուլի ճնշումները, խուզարկութիւնները, բանտարկութիւնները նոր թափով դործադրուեցան։ Անշուշտ հոգատար բիւրօկրատիան այդ բոլորը անում է «յանուն ժողովրդի բարօրութեան»։ Բիւրօկրատիան այնքան «լիբերալ» է ուզում երևալ որ նոյն իսկ մտածում

է մինիստրութեան որոշ թղտապանակները (պորտֆէյլ) յանձնել չափաւոր առաջագէտ ուղղութեան որոշ հասարակական գործիչները (Ստախովսկիյ, Գէյլէն և Լվով), որովհետեւ խիստ բացասական-քննադատական վերաբերմունք ցոյց տուող գործիչները անհանդուրժելի են բիւրօկրատներէ շրջաններում:

Երկրի առաջադիմութեան թշնամիները միւս կողմից, ռիզլիտէ ինչ խուժանապետների գրգռմամբ, անկիւնի յետեից սպանեցին հին բեժիմի ականաւոր թշնամիներից մէկին—յայտնի տնտեսագէտ և գործիչ Գերցենշտէյնին, որ Պետական Դուռայում այնպիսի աաղանդով ու հմտութեամբ պաշտպանում էր ագրարային հարցը: Սպանուեց վարձկան չաբապործների ձեռքից ժողովրդի ազատութեան կուսակցութեան փայլուն ներկայացուցիչներից մէկը, զոհ գնալով ինչ որ «պատրիօտ» սրիկայի գնդակին:

Ահա իմիջիայլոց ինչպէս ընդունեց այդ նահատակ Միքայիլ Եակովլևիչ Գերցենշտէյնին յայտնի տնտեսագէտ պրօֆ. Մանուելովը.—

«Այսօր» յուլիսի 22 ին, գերեզման ենք իջեցնում Միխայել Եակովլևիչ Գերցենշտէյնին: Դեռ շուտ չէ միտքը հաշտուիլ կատարուած սարսափելի անցքի հետ: Մինչևայժմ գիտակցութիւնը անկարող է պարփակել պատահածը: Այնքան այն հրեշաւոր է, այնքան անստօրէն քարասիրտ է:

«Կորաւ հասարակական գործիչը և գիտնականը—լի կորովով, յոյսերով և եռանդով, հասարակական և գիտական աշխատանքի աշխարհում լայն մտածմունքով տոգորուած: Հանգաւ մի պայծառ, կենսաթոթիւ միտք: Ջախջախուած է դէպի բարին ուղղուած մի հզօր կամք:

«Մեծ է, իսկապէս անփոխարինելի՝ կորուստը, որ ունեցաւ Ռուսաստանը յանձին Մ. Ե.: Նա միացնում էր իր մէջ ոյժով և փայլով հազուագիւտ ընդունակութիւնները դէպի աշխատանքը ունեցած անսովոր սիրոյ և յամառութեամբ ու արգասաւոր կերպով աշխատելու հմտութեան հետ: Նուրբ տեսական խելքը նրա մէջ միացած էր խոր գործնական մտքի հետ: Նրա մտաւոր հայացքը բանում էր նրա առջև ընդարձակ և հեռու հորիզոններ. իսկ գործնական ոգին օգնում էր նրան զտնել դրական (բէալ) հող մերձենալու բարձր իդէալներին, որ նա իւրացրեց պատանի-ուսանող ժամանակը և մաքրութեամբ հասցրեց մինչև գերեզմանը:

«Մեր հայրենիքում քիչ չեն մարդիկ փայլուն ձիրքերով, քիչ չեն սոցիալական արդարութեան մեծ սկզբունքի ազնիւ պաշտպաններ, ժողովրդների կեանքը ճշմարիտ մարդասիրա-

կան և իսկական ազատութեան հիմքերի վրայ վերակազմելու գաղափարի ծառայութեան իրանց կեանքը զոհող հերոսներ ևս պակաս չեն, սակայն սակաւ են պատահում մեղանում խոշոր ընդունակութիւնների և մեծ աշխատասիրութեան, պայծառ իդէալականութեան և գործնական իմաստութեան համադրութիւն: Հանգուցեալ Գերցինշտէյնը իր մէջ միացնում էր այդ բոլոր յատկութիւնները: Նա ունէր մեծ խելք և միաժամանակ դրական մշակ էր, իդէալիստ և իմաստուն լինելով հանդերձ նա միաժամանակ պրակտիկական գործի մարդ էր:

«Մ. Ե.-ի գիտնական աշխատանքները և նրա հասարակական գործունէութիւնը հանդիսանում էին իբրև տեսական (թէօրետիկ) գիտութեան հիմքերի և կեանքի լէալական (գրական) ըմբոսողութեան կենդանի մարմնացում: Հանգուցեալ Գերցինշտէյնը աչքի ընկնող տնտեսագէտ—թէօրետիկ էր: Դեռ ուսանողական նստարանի վրայ նա յափշտակուեց տնտեսագէտ Բոլբերտուսի գրուածքով, թարգմանում էր, ուսումնասիրում և դարձաւ նուրբ ճանաչող այդ գրողի, որ թէօրետիկական մտքի խորութեամբ հանդիսանում է քաղաքական տնտեսութեան ամենախոշոր ներկայացուցիչներից մէկը: Բոլբերտուսի լուրջ ճիշտ, տնտեսական երևոյթների անաչառ և խիստ գիտական վերլուծումը համապատասխանում էր հանգուցեալ Գերցինշտէյնի խելքի բնոյթին և ուղղութեան: Միաժամանակ Գերցինշտէյնը ունէր տեղեկութիւնների ահագին պաշար գործնական տնտեսագիտութեան այնպիսի խոշոր մասերում, ինչպէս են վարձը (կրեդիտ) և հողային հարցը: Նա ուղղակի անփոխարինելի մասնագէտ էր գիտութեան այդ ճիւղերում, որովհետեւ նրանց հետ ծանօթ էր ոչ միայն ինչպէս գիտնական, այլ և ինչպէս պրակտիկական գործիչ: Չի կարելի մատնանիշ անել Ռուսաստանում մի այլ անձ, որ ունենալով նոյնպիսի գիտական պատրաստութիւն ինչպիսին ունէր Գերցինշտէյնը կրեդիտի և ագրարային յարաբերութիւնների հարցերում, միաժամանակ նոյն հարցերի վերաբերեալ ունենար այնպիսի ընդարձակ գործնական տեսակի տեղեկութիւններ: Գիտական պաշարի և կեանքի փորձի այդօրինակ բախտաւոր և հաղուագիւտ զուգադիպութիւնը տալիս էր Մ. Ե.-ի կարծիքներին անգնահատելի նշանակութիւն. թէօրետիկական հարցերում նա ուժեղ էր գործի պրակտիկական հմտութեամբ, պրակտիկական հարցերը լուսաբանելիս նա գտնում էր գիտելիքների ամենահարուստ աղբիւր իր թէօրետիկ պատրաստութեան մէջ:

«Յիշած յատկութիւնները ի նկատի ունենալով դժուար է բաւականաչափ գնահատել այն նշանակութիւնը, որ ունէր նրա

մասնակցութիւնը ագրարային հարցի մշակութեան մէջ: Անհաշիւ ինքնագոհութեամբ նա նուիրեց այդ գործին իր ընդարձակ գիտութիւնները և իր պրակտիկական փորձառութիւնը: Իսկ վերջերուս նա առանց մնացորդի նուիրեց իր ոյժերը այդ հարցին: Նրա մասնակցութիւնը ագրարային վերանորոգութեան նախապատրաստութեան մէջ կը գտնի արժանի գնահատութիւն հասարակական կարծիքի և պատմութեան կողմից: Նա մտցնում էր իմաստուն լրջմտութիւն առաջիկայ ընթերցման հիմքերի քննութեան մէջ: Նա տուաւ իր կեանքը հայրենիքի վերանորոգութեան համար և կապեց զրա հետ իր անունը: Այդ անունը չի մոռացուիլ»:

Ռուսաստանի լաւագոյն մասը ցնցուեց սարսափից և վըշտից և նրա ցաւակցութիւնը դառաւ մի հսկայական ցոյց բռնակալական բեժիմի դէմ, որի ժամանակ հնարաւոր են զանազան մուրթ մարդասպան ոյժերի, խուլիգան «պատրիօտների» չարագործ ընկերակցութիւններ, խաւրական Կաթողայի և Մաֆիայի նման գաղտնի սրիկայական կազմակերպութիւններ. քանի գոյութիւն ունի հին բեժիմը՝ նրա ապականուած, ցաւաւար մթնոլորդում հնարաւոր են լինելու ամեն տեսակի խուլիգանական չարագործութիւններ:

Ազատ ժողովրդական ներկայացուցչութիւնն է Ռուսաստանի միակ փրկութիւնը. մի ճշմարտութիւն, որի հետ չի ուզում հաշտուել միայն բիւրօկրատիան, որի իշխանասիրութիւնը և անձնական շահը չեն հաշտում ժողովրդի կամքի և կօնաբոլի արտայայտութիւնների հետ: Բիւրօկրատները միշտ համոզուած են որ իրանք ամբողջ ժողովրդի իմաստնագոյն, անսխալագոյն և աստուածընտիր զաւակներն և պէտք է միշտ անպակաս լինի ժողովրդի գլխից նրանց խնամակալութիւնը: Ով չի համակերպոււմ այդ սկզբունքին նրանց դէմ կան խուզարկութիւնը, բանտը, մտրակը, սպանութիւնը, ազատ կարծիքի ամեն ձևի ճնշումները: Եթէ ռուս բիւրօկրատները չամաչէին—անշուշտ ժողովրդական ներկայացուցչութիւնն էլ նոյապատկառմար կերպով կը ձևակերպէին. կը հրամայէին կողակներին և գործողութիւններին մասնակցել ընտրութիւններին, բռնի ոյժ գործադրել և ամեն տեղ անցկացնել միայն բիւրօկրատիայի կանգիտասներին: Կը ստացուէր «ամենաժողովրդական» Դումա և բոլոր գործերը կը ստանային այն ձևակերպութիւնը որ ցանկալի է ամենահզոր բիւրօկրատիային, իսկ «պատրիօտներից» կազմուած խուժա-

նրն չափազանց գոհ կը լինէր: Սակայն պէտք է խոստովանուել որ ռուսաց ընթերցողական ընտրութեան գործում իրան համարեա չէզոք պահեց և թոյլ չտուեց զինուած ոյժերին խառնուել ընտրողական պայքարի մէջ: Դա յամենայն դէպս մի յատկութիւն է, որ անաչառօրէն պէտք է արձանագրել: Ստամբուլովը այդպէս չէր անում մանրիկ Բուլղարիայում: Առհասարակ պէտք է նկատել որ ստրկութիւնից նոր ազատուած փոքրիկ տղերի մէջ ամեն մի ընթերցող իրան երեակայում է ժողովրդի կեանքի, գոյքի և պատուի անսահման տէրը, և իր քէֆը, իր շահերը, իր թայֆայական գերիշխանութիւնը իրագործելու համար կանգ չի առնում ոչ մի միջոցի առջև. այդ գեմագոգները իրանց արինուշուտութեամբ գերազանցում են նոյն իսկ այն օտար բռնապետութեան պաշտօնեաներին, որոնց լծից նոր է ազատուել իրանց երկիրը: Ստրուկը երբ իշխանութիւն է ձեռք գցում դառնում է աւելի սոսկալի գողան: Այդ է պատճառը որ օտար լծի ստրկութիւնից նոր ազատուած երկրներում շուտ չի վերականգնում նորմալ, կուլտուրական օրինակարդ և խուժանի ինստիտուտները շահագրգռող անձինք առ ժամանակ դառնում են իրականութեան տէրեր:

Ռուսաստանը այդպիսի ստրկութիւնից չէ ազատուում, այլ իր սեփական հին բեթիմի կարգերի դէմ է նրա կուրը, այդ է պատճառը որ ժողովրդի ներկայացուցչութեան ընտրութիւնների մէջ բռնի, զինուած միջամտութիւններից խոյս է տալիս ռուս ընթերցողական: Եւ այդ հանգամանքը իրաւունք է տալիս յուսալու որ, չնայած ընտրողական օրէնքների սահմանափակումներին, նոր Դուման կը լինի դարձեալ օպպոզիցիոն, որովհետև հին Դուման աւելի ևս կը թեց ռուս ժողովրդի գիտակցութիւնը: Այն խօսքերը, որոնցով պարլամենտարիզմի որրան Անգլիան ընդունեց Դումայի փակման հարցը, ռուսական քաօսից դուրս ելնելու միակ ձանապարհն է.

«Douma est mort, vive la Douma!»

Անցնենք մեր «հայկական կեանքին»:

Կատարուեց այն ինչ գուշակում էինք: Ներկայ պարագաներում Կենտրոնական Ժողովի պատգամաւորների ընտրութիւնները ցոյց տուին թէ հապճեպով, անորոշ ընտրողական կանոններով, շեղակի սխառեմով և առանց ընտրողների ազատ կամքը զինուած բռնի ոյժերի ճնշումներից ապահովելու անկարելի է իմանալ ժողովրդի գիտակցող մասսայի կամքը: Զարմանալին այն է որ հասարակութեան գիտակից մասը այդ բանին համակարծիք

լինելով հանդերձ, չգիտենք ինչ օպտիմիզմով, այնուամենայնիւ շարունակում է մասնակցել ընտրողական կամեղիաներին: Մամուլի մէջ տպած տեղեկութիւններից յայտնուեց թէ մեր երկրի բոլոր անկիւններում ուր հայ կայ ինչ բռնութիւններով կատարուեցան ընտրութիւնները: Թիֆլիսում մեր աչքերի առջև աւանատես եղանք դեմագոգիական ամեն ձևերի խաղերին, և այնուամենայնիւ կարծում ենք թէ էջմիածնում գումարուած ազգի «ներկայացուցիչների» ժողովը իսկապէս արտայայտիչ է լինելու գիտակից ժողովրդի կամքին: Դիմագոգիական այն միջոցները, որ գործ են դնում պատգամաւորական ընտրութիւնների ժամանակ, ինչ գրաւական ունէք որ աւելի ևս բռնի ձևով չեն բանեցնելու կենդրոնական ժողովում, որի մեծածափնութիւնը անկասկած բաղկացած է լինելու նոյն մարդկանցից, որոնք թիւրքահայկական հարցի և ինքնապաշտպանութեան համար ձեռք պցած նիւթական և ֆիզիկական ոյժը պէտք է գործադրեն իրանց թայֆայական այնպիսի նպատակների իրագործման համար, որոնք երբէք ի նկատի չեն ունեցել այդ ոյժը նրանց ձեռքում կենտրոնացնողները...

Մենք կրկնում ենք դարձեալ այն, ինչ ասել ենք և «Մշակում» («Կենտրոնական ժողովի աւիթով» յօդուածներում):—«Ով Վոլտերի Պանկլոսի օպտիմիզմով չէ վարակուած, նա պէտք է որ աչքի առաջ ունենայ ներկայ անսպաստ հանգամանքները և անաչօռէն զայ այն եղրակացութեան, որ հայ ժողովրդի անկախ կամքը չի կարելի իմանալ հապճեպ, խառնիխուռն, հնացած ձևերով և ճնշումների տակ կատարուած «ընտրութիւնների» միջոցով. սակայն միւս կողմից կան ընթացիկ, անյետաձգելի հարցեր (գալոցական և կալուածական) մեր կեանքում, որոնց կանոնաւորումը անհրաժեշտ է: Ահա, թէ այդ անյետաձգելի հարցերի ժամանակաւոր կանոնաւորման և թէ ընտրողական սկզբունքի պակաս անդամի (ուղղակի) լրացման և թէ ընտրողական գործողութեան կատարելագործած ձևի մշակման, ինչպէս և սահմանադրական վերանորոգութիւնների նախադիմ մշակելու համար, պէտք է նախապատրաստական յանձնաժողով ընտրել մեր կեանքում գոյութիւն ունեցող բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչներից: Մեր կեանքում, եթէ գոյութիւն ունեցող ուղղութիւններից իւրաքանչիւրը ներկայացրուած լինի, օրինակի համար, Յական պատգամաւորներով՝ կը ստացուի մի յանձնաժողով, որ նախապատրաստական գործողութիւնների համար միանգամայն բաւական է:

Լաւ է մի քիչ աւելի ուշ կայացած տեսնել կենտրոնական ժողովի գումարումը, բայց աւելի կանոնաւոր և խաղաղ

հանգամանքներում կատարուած ընտրութիւններով, աւելի պարզուած և մշակուած ծրագիրներով: Հրդեհ հանգցնելու չենք գնում, այլ օրէնսդրական գործունէութեան համար, հետեալար պահանջուած է բոլորովին այլ տրամադրութիւն և այլ վերաբերմունք»:

Այդ էինք մենք ասել ընտրութիւններից առաջ և նոյնն ենք յայտնում անկախ մեր կամքից պատգամաւոր ընտրուելուց յետոյ էլ:

Արդ, որոնք են այդ ուղղութիւնները: Եթէ մեր կեանքի հասարակական մտքի հոսանքները վերլուծելու լինենք՝ մենք կը գտնենք հետեւեալ խոշոր ուղղութիւնները.

1) Ազգային—պահպանողական, արտայայտիչներն են. «Նոր-Դար», «Լուսայ» և «Հովիւ»:

2) Ազգային—յեղափոխական առանց միջոցների խտրութեան. խուժանավարութիւն (գեմագոգիա),— Դաշնակցութիւն.

3) Ժողովրդի ազատութեան կուսակցութիւն—«Մշակ»:

4) Սոցիալ-դեմոկրատ («Կեանք», «Կայծ»):

Նուազ արտայայտուած են մեր կեանքի մէջ հնչակեան և սոցիալ—բեկոլիցիօներ կուսակցութիւնները: Իսկ ժողովրդի ազատութեան ձախակողմի և սոցիալ դեմոկրատիայի աջակողմի միջև եղած սոցիալ—րադիկալ ուղղութիւնը առայժմ չունի որեւէ կազմակերպուած կուսակցութիւն: Ասենք կազմակերպուելու կողմից մեղանում շնորհիւ բազմաթիւ ներքին և արտաքին անսպաստ պայմանների ոչ մի լուրջ քայլ չի արուել և միւս խոշոր ուղղութիւնների կողմից, որովհետեւ թիւրքահայոց հարցը և ինքնապաշտպանութիւնը կենտրոնացրել են բոլորնիւթական և ֆիզիկական ոյժերը Դաշնակցութեան մէջ, որ իրերի ընթացքով այսօր զրութեան տէր հանդիսանալով—ամեն կերպ արգելք է լինում որ մեր կեանքի մէջ որեւէ այլ կազմակերպութիւն գոյութիւն ստանայ: Երբ ձմեռս ժողովրդի ազատութեան կուսակցութեան հայկական Ֆրակցիա էր ուզում կազմակերպուել՝ դաշնակցութեան շէֆերը ուղղակի սպառնացին որ իրանք ոչ մի միջոցի առջև կանգ չեն առնիլ խանգարելու համար այդ գործին: Եւ մեր ինտելիգենտները համակերպուեցան և շարունակեցին նրանց համար լոկ օժանդակ խողովակների դերով զոհանալ:

Սակայն այդ անորմալ, ցաւազար մի դրութիւն է. ոչ մի կենսունակ ժողովրդի չի կարելի ամբողջապէս ենթարկել մի ընկերութեան ղեկաւարութեան և սէտք է մեզանում չնայած բոլոր արգելքներին կազմակերպել. 1) ազգային պահպանողական և 2) ժողովրդի ազատութեան ուրոյն կուսակցութիւններ, իսկ

սոցիալ-դեմոկրատիան պէտք է աւելի ներդրածական դեր կատարի մեր կեանքի մէջ, քան մինչև այժմ: Այն ժամանակ այդ չորս գլխաւոր կազմակերպութիւնների օրինական, խաղաղ—կուլտուրական միջոցներով մրցութիւնը կարող է նպաստաւոր լինել ժողովրդի զիտակցութեան վարդաքման և մեր կեանքի նորմալ առաջխաղացման: Թէ ոչ միակողմանի խուժանաւարութիւնը (դեմագոգիա) առանց միջոցների խտրութեամբ մեղ կը տանի դէպի վայրենացում, դէպի կործանում: Լաւ է նախօրօք իմանանք թէ դէպի ուր ենք գնում, իսկ խորխորատը ընկնելուց յետոյ ակերն ու վախերը աննպատակ կը լինեն: Dixi:

Լ. Ս.

30 յուլիսի

«ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐ»

Այսօր նորից նշանակուած են ընտրութիւններ՝ Թիֆլիսի եկեղեցիներում հայկական «Կենտրոնական ժողովի» համար պատուիրակներ ընտրելու:

Մեր բուրժուական կուսակցութիւններից շատերը արդէն մղում են ընտրողական պայքար, շատերը նոյն իսկ կազմել են թեկնածուների տպագրուած ցուցակներ: Մենք արդէն առիթ ենք ունեցել խօսելու հայկական «փոքրիկ յեղափոխութեան» մասին: Մենք պարզ ընդգծել էինք, որ ներկայ քաղաքական մոմէնտում, երբ Ռուսաստանի ազատադրական շարժման առաջխաղացութիւնը դարձրել է հրամայողական պահանջ ոյժերի գումարումն՝ համաչափ դործողութիւնների համար, երբ յեղափոխական պրոլետարիատը և զիւղայիութիւնը ելեկտրանանացրած լարել են իրանց ոյժերը տապալելու մեռնող բէժիւր՝ անշեղ ընթանալով դէպի համառուսական Սահմանադիր ժողովը, այդ «աղբային» Սահմանադիր ժողովը չլատում է յեղափոխական ոյժերը, բաժան բաժան անում նրան, դուռնալով գործիք բէակցիայի ձեռքին:

Միւս կողմից, վերոյիշեալ Սահմանադիր ժողովի իսկական աստառը բուրժուական նացիօնալիստական ձգտումներն են: Հայկական Սահմանադիր ժողովը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Հ. Յ. Դաշնակցութեան բուրժուական ձգտումների մարմնացումը: Առաջ է մղում շատ նուրբ կերպով աղբային աւտոնոմիան գուցէ և ֆեդերացիան: Բուրժուական կուսակցութիւնը սոցիալիստական դիմակը ծածկած, կոյր գործիք դարձնելով

հայ պրոլետարիատի մի մասը՝ նրան ենթարկում է բուրժուական իդէօլոգիային: Նա, ճառելով պրոլետարիատի դասակարգային շահերի մասին, ձգնում է խաբել նրան, մտցնելով այնպիսի քաղաքական կաղապարի մէջ, ուր կամրապնդուի ազգային բուրժուազիայի քաղաքական տիրապետութիւնը շահագործող տարրերի վրայ: Գիտակից պրոլետարիատի բռնելիք դիրքը շատ պարզ է, նրա վերաբերմունքը դէպի սոցիալական Սահմանադիր ժողովները մանաւանդ ներկայ մոմենտում կարող է լինել միայն բացասական:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը առաջ մղելով Հայկական Սահմանադիր ժողովի լողունգը՝ մի կողմից ցանկանում է խել կղերականութիւնից մեր կուլտուրական հիմնարկութիւնները, միւս կողմից իր «ազգային քաղաքականութեամբ» հաստատել «ազգային» բուրժուազիայի քաղաքական սուվերենիտետը: Կղերականութեան մի մասը, շատ լաւ զգալով իր մօտալուտ անկումը, ձեռք-ձեռքի տուած Դաշնակցութեան՝ ցանկանում է դիմոկրատացնել ազգային եկեղեցին և այդպիսով փրկել նրան, իսկ միւս մասը, յենուելով տիրապետող բիւրօկրատիայի օրէնքների վրայ, յայտարարել է կեանքի ու մահուան կռիւ յանուն իր ձեռքում ունեցած իրաւունքների:

Սոցիալ-դեմոկրատիան և նրա դրօշի տակ կազմակերպուած պրոլետարիատը իր ամբողջ ոյժերը պէտք է լարի կռուելու մի կողմից կղերական երկու հոսանքների դէմ, իսկ միւս կողմից անհաշտ կռիւ «բուրժուական-ազգայնական» քաղաքականութեան դէմ: Կռիւ անհաշտ՝ այն բոլորի դէմ, որոնք միջնացնում են պրոլետարիատի դասակարգային դիտակցութիւնը, ջլատում նրա ոյժերը և խոչնդոտ հանդիսանում նրա համառուսական յեղափոխութեան անշեղ ընթացքին:

«Կայծ» № 41

ՀԱՅ ԿԵՆՏՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐ

Ահա երկու շաբաթ է, ինչ հայ հասարակութեանը որոշ կուսակցութիւններ զրադեցնում են «Հայ Կենդրոնական ժողովի» պատգամաւորների ընտրութեան համար պատւիրակներ ընտրելու գործով: Այդ ընտրողական պայքարին մի առանձին յոխորտանքով անձնատուր է եղել հայ յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որը անշուշտ իր դէմագօգիական միջոցներով յախթութիւն կը տանի և ապագայ հայ կենտրոնական ժողովում, որին մեր հայ յեղափոխականներն ու բուրժուական դասակարգը դռստոս, 1906.

զերը «Ազգային սահմանադիր ժողով» տխուրսով են մեծարում, տիրապետող զեր է խաղալու, թելադրելով իր որոշումներն ու ծրագրերները:

Հարց է ծագում, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի այդ «Հայոց Կենտրոնական ժողովը» մեզ համար ներկայումս և ինչ դեր է խաղում այդտեղ Դաշնակցութիւնը, իրրև մի յեղափոխական կազմակերպութիւն:

Ներկայ քաղաքական պայմաններում, երբ ամբողջ Ռուսաստանը մըրկածուի ալեկոծման մէջ է, երբ յեղափոխութիւնն առաջ է մղում ժողովրդների աղատագրութեան գործը, երբ Ռուսաստանի համայն պրօլետարիատն ու գիւղացիութիւնը հսկայական ոյժեր է թափում տապալելու հին ըէժիմը և նոր հասարակական-քաղաքական կեանք ստեղծելու, ահա այսպիսի մի լուրջ մօմենտին հանդէս է եկել հայերիս Կենտրոնական ժողովի հարցը: Կենտրոնական ժողովը դրել է մի շարք հասարակական-կուլտուրական խնդիրներ լուծելու նպատակը. դըլ-խաւորապէս հայ եկեղեցու և հասարակութեան նիւթական փոխադարձ յարաբերութիւնների և ուսումնարանական գործի վերափոխման հարցը: Հայ հասարակութեան որոշ մասերը՝ գլխաւորապէս բուրժուական դասակարգը և իրեն յեղափոխական անւանող Դաշնակցութիւնը, շահագործելով լայն մասսաների անգիտակցութիւնը, երկու ձեռքերով պինդ բռնել են այդ «հայկական սահմանադիր ժողովից»: Արդէն երկու ամիս է Դաշնակցութիւնը զբաղեցնում է հայ հասարակական միտքը այդ հարցով և սպառնում է դեռ ևս երկար ամիսներ շարունակ նոյն խնդիրներով հայ հասարակական կեանքի հոսանքն այդ կողմն ուղղելու: Նւ ահա այսպիսի մի լուրջ մօմենտին, Ռուսաստանի մեծ յեղափոխութեան ժամանակ, երբ վճռում է բոլոր այնտեղ ապրող ժողովրդների բաղդը, մեր «յեղափոխական» Դաշնակցութիւնը կլանուել է ամբողջապէս այդ կենտրոնական ժողովի պայքարով: Սա ինքստինքեան մի ըէակցիօն, յետագէմ քայլ պէտք է համարել իւրաքանչիւր յեղափոխական կուսակցութեան համար: Քանի որ մի կուսակցութիւն իրաւունք է համարում պնդելու, թէ ինքը յեղափոխական է, ընդհանուր աղատագրական շարժման մարտակից է, նա ինչ բացատրութիւն կը տայ այն իր գործունէութիւնը, որը հայ ժողովրդին մեկուսացնում է Ռուսաստանի ընդհանուր յեղափոխական շարժումից և, ջլատելով յեղափոխական ակտիւ ոյժերը, կղերական-բուրժուական ազգային մի ինչ որ «Սահմանադիր ժողովի» յորջորջներով իւաւարեցնում է հայ մասսայի գիտակցութիւնը: Ի՞նչ բացատրութիւն կը տայ մի գործունէութեան, որը ստեղծում է ազ-

գալական մի քաղաքականութիւն, որը ոգևորուած աւտօնօմի-
այի ու Ֆեդերացիայի հեռանկարներով, և հայ ժողովրդին
դնելով նեղ նացիօնալիստական շրջանակների մէջ, պիտի մի-
այն անջրպետներ կառուցանի հարեան ազգերի դէմ, ընդհար-
մաւ հարուստ նիւթեր պէտք պատրաստի, մի անգամ ևս հե-
ռացնելով հայ ժողովրդից ազգերի համերաշխ գործակցութեան
ու փոխադարձ բարի յարաբերութիւնների գաղափարները:

Սակայն Դաշնակցութիւնն այնքան է խոտորուել յեղա-
փոխութիւնից, այնքան է մթագնել յեղափոխական գաղափար-
ների էութիւնը հասկանալուց, որ անկարող եղաւ ըմբռնելու
մի պարզ պատմական ճշմարտութիւն: Ներկայ համառուսական
յեղափոխութիւնը, տապալելով տիրապետող բռնակալ ըէժիմը,
ինքըստինքեան ստեղծելու է այնպիսի հասարակական քաղա-
քական պայմաններ, որոնք տրամաբանօրէն տալու են նաև
հայ ժողովրդին այն իրաւունքներն ու օրէնքները մեր ներքին
հասարակական-կուլտուրական կեանքը կարդաւորելու համար,
որոնք այսօր կաթողիկոսական կօնդակով միմիայն թղթի վրայ
են գրւած և կը մնան այնպէս գրուած, մինչև որ չփոխուի
ներկայ կառավարութեան բռնակալ ըէժիմը:

Ուրեմն պարզ է, որ յեղափոխութեան դիմակի տակ աս-
պարէզ դուրս եկած Դաշնակցութիւնը տողորուած է միայն
բուրժուական-ազգայնական գաղափարներով. նա ցանկանում
է իր ձեռքը դրել այն կուլտուրական և հասարակական հիմ-
նարկութիւնները, որոնք մինչև այժմ հայ կղերականութեան
ձեռքումն էին և ապա իր ազգային քաղաքականութեամբ միա-
հեծան աէր դառնալ, միակ տոն տուող լինել հայ ժողովրդի
հասարակական կեանքում: Այս գէպըում անշուշտ մեծ դեր են
խաղում Դաշնակցութեան շէֆերի դէմագոգիական իղձերը,
շէֆերի, որոնք գիտեն շոյել մասսայի ստոր ինստիտուտները և
միևնոյն ժամանակ ամենախայտառակ կերպով մթնեցնել նրա
գիտակցութիւնը:

Մեր կարծիքով հայ ժողովուրդը, մանաւանդ նրա գիտա-
կից աշխատաւոր դասակարգը պիտի միանգամայն դէմ լինի
այդ ընտրողական պայքարին և հայոց կենտրոնական ժողովի
գումարուելուն: Մեր առաջ գրուած են աւելի կենսական ու
հրատապ, անհրաժեշտ հարցեր:

Հայ պրօլետարիատն և մանաւանդ հայ գիւղացիութիւնը
պիտի լաւ գիտակցէ ներկայ լուրջ մօմենտի նշանակութիւնը
Ռուսաստանի կեանքում: Հայ աշխատաւոր դասակարգը պիտի
ըմբռնի, որ ինքը կազմում է մի մասը այն վիթխարի դասա-
կարգի, Ռուսաստանի այն հոծ պրօլետարիատի և գիւղացիու-

թեանը, որը այսօր ծփում է յեղափոխութեան յորձանքներէ՝ մէջ և օրհասական, արիւնալի կռիւ է մղում տիրապետող ընթիմի դէմ: Հայ գիտակից աշխատաւոր դասակարգը պիտի քաջ հաւատացած լինի, որ այդ յեղափոխութեան յաղթանակով միայն նա կարող է ձեռք բերել իրականօրէն և ոչ թէ թղթի վրայ բառերով գոյութիւն ունեցող այն իրաւունքներն ու ազատութիւնները, որոնք իբր թէ յօրինուելու են Էջմիածնի ազգային Սահմանադիր ժողովում:

Ուրեմն հարկաւոր չէ ջլատել մեր յեղափոխական ոյժերը. ընդ հակառակն միանալով ընդհանուր համառուսական յեղափոխութեանը և միահամուռ ոյժերով նպաստենք, գործակցենք Ռուսաստանի և մեր Կովկասի վերածնութիւնը: Այդ միջոցով միայն հայ պրօլետարիատը կարող է իր դասակարգային կռիւն առաջ մղել և իր աշխատանքի, իր բաղձնիքների տէրը լինելու, իր քաղաքացիական գոյութիւնը ապահովելու: Այդ միջոցով միայն հայ գիւղացիութիւնը կարող է ձեռք բերել այն «հողն ու ազատութիւնը», որի նշանաբանն այսօր այնպէս ուժգին թնդում է Ռուսաստանի միլիոնաւոր գիւղացիութեան կրծքերից:

«Աշխատանք» № 27

Դաշնակցական խուժանապետական ընթիմը չափազանց բելիեֆ կերպով պարզուեց վերջին ընտրութիւնների ժամանակ: «Մշակի» և «Կայծի» մէջ բաղձաթիւ թղթակցութիւններ են տպուած, որոնք ցոյց են տալիս դաշնակցական բռնապետութեան բոլոր քստմնելի կողմերը: Մենք իբրեւ նմուշ բերենք մի հատիկ դսկումենտ, որ ուղարկուած է և՛ մեզ:

Ետրին Վեհափառութեան տ. տ. Մ'կրտչի
Սրբազանագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց՝

Դաշնուորուն զիւղի քնակիչ Մարգար
Առաքելեանից՝ ամենախոնարհ զեկու-
ցումն.

Ենթարկուել ամենախիստ վիրաւորանքի իր համոզման, իր դատողութիւնների ազատ յայտնելուն համար այն մարդոց կողմից, որոնք ի լուր աշխարհի բղաւում են «համոզմունքի ազատութիւն» եւ այլն մեծազոր խօսքեր—աւելի քան անտանելի է:

Այն դերը Վեհ. Տէր, որ խաղում են դաշնակցութեան անդամները

մեզանում Ձեր տուած յայտնի կոնդակից յետոյ, արդէն չափ ու սահման չունի: Դուք ձեր կոնդակով շնորհեցիք մեզ ժողովրդական ազատ ընտրողութեան իրաւունք, բայց միեւնոյն ժամանակ ենթարկեցիք մեզ՝ խեղճ գիւղացիներս անասելի բռնութեան: Ձկայ կամքի ու մոքի ազատութիւն, չկայ մարդկանց ապահովութիւն:

Ամեն մի պատահական անհնաւորութիւն, որ դաշնակցական է կամ այդ կուսակցութեան մէջ մի պաշտօն ունի, պալիս է մեր գիւղը եւ ընտ. բուծիւններ անում: Պատուիրակները ընտրելու համար Խզիբից եկաւ Տիգրան Ղազարեան եւ ընտրութիւն արաւ մի այգում. առանց նախօրօք յայտնելու այդ մասին ժողովրդեան. ինքը ուրիշ երկու համախոհի հետ ընտրուեցաւ ու հեռացաւ ինքնազոհ: Այս ընտրութիւնը քստ ամենայնի ապօրինի էր. հայր գործնակալին տուած բողոքի հիման վրայ բեկանուեցաւ եւ նոր ընտրութիւն նշանակուեցաւ: Նոր ընտրութեան 315 ձայնով ընտրուեցի ես եւ մեր համադիւղացի ուրիշ երկուք: Այս ընտրութեան հետեւանքով դո՛ւ չի մնում ինչպէս երեւում է Խզիբի դաշնակցական կոմիտէն եւ ահա տեսնում ենք այսօր ամսիս 23-ին կոմիտէի անդամներից մէկին մեր պիւղում ընտրութիւն անելիս: Ինձ կանչում են եկեղեցի (ուր հազիւ 40 իրաւասու լինէր հաւաքուած) եւ հրամայում ստորագրել այն թերթին, որով ընտրել էին ուզում իրանց ուզած մարդկանց. իմ ֆարցմունքին թէ. նրանք ի՛նչ իրաւունքով են ձեռնարկում նոր ընտրութեան քանի որ օրինաւոր ընտրութիւն եղած է արդէն եւ համախօսակամը ուղարկուած հ. գործակալին ի հաստատութիւն, եւ կամ նոր ընտրութեան համար գործակալից հրահանգ ունի՞ք, կոմիտէի անդամը պատասխանում է, որ այս իր իրաւունքն է: Չնայելով որ հ. գործակալից (որից անձամբ տեղեկացայ) չունէր ոչ բերանացի ոչ գրաւոր հրահանգ: Այսպէս թէ այնպէս ինձ ստիպում են ստորագրել, ես ընդդիմանում եմ եւ դուրս գնում եկեղեցուց. դուրս գալիս տեղական զինուորական խմբապետը մորակը ձեռքին ապստակում է ինձ. դրանից յետոյ խմբապետի 3 զինուորները մահակներով հարուածում են վլսիս:

Չափազանց վիրաւորուած բարոյապէս եւ թեթեւ ֆիզիքապէս թողնում եմ մեր գիւղը եւ Խզիբի գալիս անմիջապէս, որպէսզի կարողանամ մի դեղ ու դարման անել իմ պատիւը վերականգնելու համար:

Ես Վեհ. Հայրիկ, որ Բողոքաւարական հօր հարուածներին դիմանում էի եւ կարողանում կուռել նրա դէմ յանուն արդարութեան եւ 6 տարի աքսորաւայրում դեղերեցի ենթակուելով տեսակ-տեսակ զրկանքների ու այդ նրա համար, որ բարձր մնայ իմ պատիւը, որը խիստ թանկ է գիւղակցողի համար, սակայն այժմ աւելի մեծ անպատուութեան եւ ֆնշման եմ ենթարկւում «ազատութեան» համար մարտնչողների կազմից. Նորին Վեհափառութեանը չձանձրացնելու համար վերջացնում եմ խօսքս, յանելով որ այսու ես կամեցայ որդիական ակնածութեամբ Ձեր առաջ դնել այն իրողութիւնը, որ ապադայում կենդրոնական ժողովում կը լինին ոչ թէ ժողովրդի ներկայացուցիչներ, այլ նրա մի կուսակցութեան:

Համբուրելով Ձեր ս. աջը մնամ ամենախոնարհ որդի եւ ծառայ

Մարգար Առաքելեան:

1906 թ. յուլիսի 23-ին:

Բգրիբ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Միջպարլամենտական կոնգրեսը Լոնդոնում:

Ինչպէս և պէտք էր սպասել այժմ էլ Եւրոպան գլխաւորապէս զբաղուած է Դումայի փակման հարցով: Եւ այդ հասկանալի է քանի որ ամբողջ աշխարհի ներկայ հասարակական կարգերի փոփոխման մէջ ահագին դեր պիտի խաղայ ռուսաց մեծ յեղափոխութեան այս կամ այն վախճանը: Կոսով ազգերի մէջ կեանքում օրէց օր սերտ է դառնում, շահերը անպատմելի ձևով խճճւում են փոխադարձ յարաբերութիւնների անթիւ թելերով և մարդկութիւնը գալիս է վերջապէս այն կզրակացութեան որ միջազգային խաղաղ յարաբերութիւններից զատ բարօրութեան լաւագոյն միջոց չկայ:

Այդ գաղափարների արտայայտութիւններից մէկն է «միջպարլամենտական գործիչների» համաժողովները:

Այս յուլիս ամսում Լոնդոնում գումարուած միջպարլամենտական կոնգրեսը ցոյց էր տալիս թէ 18 տարուայ ընթացքում ինչ հսկայական քայլ է արել միջազգային համերաշխութեան գաղափարը ամենուրեք: Քսան և երկու երկրներից հաւաքուել էին Լոնդոնում 500-ից աւելի ներկայացուցիչներ: Գիտակից ժողովուրդը ամեն տեղ խաղաղութեան կողմն է. հետեւաբար այդ ժողովրդների իսկական ներկայացուցիչները չեն կարող խաղաղապէս չլինել: Եւ այդ հակառակական ոգին միշտ սաւառնում է միջպարլամենտական կոնգրեսների նիստերում, և այդ ներշնչում է յոյս որ հետու չեն այն օրերը երբ միջնորդ դատարանը և միջազգային անաշու դատաւորներն են լուծելու ազգերի մէջ ծագած վէճերը և ոչ բռնի ոյժը, զէնքը, որ Հափաղանց սակաւ է լինում արդարութեան կողմը:

Այս անդամուայ կոնգրեսը նշանաւոր էր այն կողմից որ նրա զբաղմունքներին առաջին անգամ մասնակցում էին ռուս ժողովրդի ընտրած պարլամենտական ներկայացուցիչները:

Այն համակրական ցոյցերը, որոնց առարկայ եղան ռուս ներկայացուցիչները, փառաւոր դեմոնաստրացիա էին ռուս բռնա-

կալ բիւրօկրատիայի դէմ, որ չխրատուեց իր ապիկար ներկայացուցիչների ձեռքով ստեղծած Մանժուրական արիւնալի և բազմադէտ աւանտիւրայով և այժմ արեան մէջ է ուզում խեղդել ժողովրդի ապատութիւնը, չուզենալով ձեռքից բաց թողնել անկոնսորտ իշխանութիւնը և ժողովրդական քսակը: Եւ այդ նեղ կաստայական նպատակների առջև ոչինչ է համարում տիեզերքի մէջ գոյութիւն ունեցող ամենաթանկագին բանը—մարդկային կեանքը: Սակայն կալիգուլաների համար ինչ նշանակութիւն ունի ուրիշ մարդկանց կեանքը... Բարեբախտաբար անգլո-սաքսոնական հանձարի ծնունդ պարլամենտարիզմը վերացնում է կալիգուլաների թիւը քաղաքակիրթ երկրներում և այսօր ամենահզօր երկրների այնպիսի հեղինակաւոր մարդկանց բերանից է լսում զինաթափման առաջարկը, ինչպիսիք են Կեմպլեյ—Բաններման և Բրնայան: Հին աշխարհի—Անգլիայի միւնիստր նախագահը և նոր աշխարհի—Ամերիկայի Մ. Ն. հզօր հանրապետութեան նախագահ—թեկնածուն ամենաշերմ. պաշտպաններ են հանդիսանում զինաթափման: Բրայան առաջարկեց որ այն պետութիւնները, որոնք Հաագայի կենֆերենցի մէջ մասնակցութիւն կ'ունենան պարտաւորուին անպայման իւրաքանչիւր միջազգային վէճ նախ ներկայացնել բարեկամ պետութեան քննութեան և մինչև որ միջնորդ դատարանը չի պարզիլ ծագած թիւրիմացութիւնը պետութիւնները իրաւունք չունենան ղէնքի ղիմելու: «Գրգռուած դրութեան մէջ մարդը բոլորովին այլ կենդանի է, քան հանդարտօրէն գործող մարդը: Լուրջ հարցերը պէտք է քննուին ոչ աֆֆեկտի՝ յուզուած, զգացուած բոպէսներում, այլ սառնասրտութեամբ» ասաց ի միջի այլոց Բրայանը:

Ինչ լաւ կը լինէր որ աւելի չնչին և թշուառ ազգերի ներկայացուցիչներն էլ հետեւէին այդ իմաստուն խորհրդին...

Լ. Ս.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Boston Armenia» Ամսագրից. vol II
№ 7. 1906. Քաղուածքներ

1. Ի՞նչ կարող են անել Միացեալ Նահանգները Հայերի համար:—

Բոստոնի այդ լուրջ ամաթներթը մի ուշագրաւ և «հրահանգիչ» առաջնորդող ունի ի թիւ 7 համարում Charles F. Dole-ի հմուտ գրչից: Յօդուածագիրը նախ կտրականօրէն ժխտում է այն կարծիքը թէ աշխարհի մեծագոյն հանրապետութիւնը ոչինչ չէ կարող անել հայերի համար, ցոյց տալով պատմաբանական արատ փաստաբանութեամբ որ անցեալում և ներկայ ժամանակներում երկիր մը և ազգեր մը հեռու ընկած և անջատուած լինելը բոլորովին բնորոշ մի պատճառ չէ հանդիսացել որ Միացեալ Պետութեանց կառավարութիւնը և ժողովուրդը որեւէ կերպով չմիջամտէր երբ այդ երկիրը և ազգը թըշուառ ու ճնշուած դրութեան մէջ է եղել և օգնութեան սրտամորմոք աղաղակներ է բարձրացրել դէպ երկինք, որպէս այս 25—30 տարի է որ հինաւորաց հայ աշխարհն և ժողովուրդը այդ արել է անդադար. և նա անցողաբար յիշում է յոյներին հռնգարացիներին (Kossuth-ի օրով) քուբացիներին ևն, ի նպաստ որոնց և մասին Հանրապետութիւնը ազդեցիկ միջոցների է դիմել, ինչպէս նաև վերջերումս Մարբոկկոյի ծանր հարցում պաշտօնապէս միջամտել է մասնակցելով Ալժէսիբասի Միջազգային կոնֆերանսին՝ հակառակ Մոնրօէի սկզբունքին—երբէք չմիջամտել Հին Աշխարհի վերաբերեալ գործերին:

«Ամեն մի արտայայտութիւն համակրութեան, ամեն մի ջանք յանուն և ի նպաստ բազմաշարժար մարդկութեան, և ամեն պահանջ վասն արդարութեան», ասում է նա, անկասկածօրէն օգնում է աշխարհը աւելի արդարասէր դարձնելու և սասնջուող ազգերի վիճակները բարուրեցնելու:

Յարգելի ամերիկացին երկու բան է առաջարկում որպէս միջոց առ այդ նպատակ:

«Թո՛ղ» ասում է նա, մեր State Departement-ը—արտաքին գործոց նախարարութիւնը—խաղաղօրէն բայց կտրուկ, ազդու և վճռական կերպով ուղակի Սուլթանին դիմէ խրատելով, յորդորելով և պահանջելով վերջ և վախճան տալ այդ քստմնելի իրաց կացութեան Հայաստանում: Իսկ միւս ճանապարհն ալ այն կը լինէր որ նախագահ Roosevelt-ը անձնապէս երկու յատուկ նամակներ գրէր, մինը կայդըր Վիլեյմ II-ին, միւսն ալ Անգլիոյ Եղուարդ Թադաւորին:

Առաջինը, օրինակի համար, սապէս գրուէր. «Իմ մեծ բարեկամ Գերմանիոյ Կայսրին.—Իմ ժողովուրդը Ամերիկայում շատ յուզուած ու վրդովուած են Թուրքիոյ հայ ազգաբնակչութեան շարունակական ջարդու վշտեր կացութեան պատճառաւ: Մաք երկրում մենք շատ լաւ գիտենք որ դուք Սուլթանին հարազատ բարեկամն էք, որ դուք նրան քանիցս ալցելած և նրա հետ հաց կերած էք, դուք չէիք ցանկանալ դիմել նրան մի գորեղ անձնական

նամակով յորդորել կամ եթէ հնար լինէր մի անգամ ալ այցելութեան գնալով համողիչ խօսքերով հասկացնել նրան թէ ազգերի շրջանում ճրքան զայրագին զգացմամբ նախում են այդ վայրագութեանց վրայ որ ամեն օր կատարուում են նրա պետութեան մէջ իր աչքերի առաջ: Չէ՛ք ուզել դուք նաև ձեր զեապանին հրահանգ տալ որ նա ազգապէս պահանջէր Սուլթանից ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև Մարդոսիում էլ իսկոյն եթէ հարկ եղած բարուորումները ի գործ դնելու միջոցներին ձեռնարկել: Ես հաւատացած եմ որ ձեր բարեկամ Սուլթանը կանէ ինչ որ դուք նրան ասէք:

Գալով միւս նամակին, այդ պէտք էր զրել մտերմօրէն, ցոյց տալով Եղուարդ թագաւորին որ իր կառավարութիւնը Կիպրոսի յատուկ դաշնադրութեամբ ուղղակի պատասխանատու է Հայաստանում տիրապետող այդ ահուկի դրութեան և զօրեղ ազգեցութիւնը ամենայն կերպով ի գործ դնել շուտ ընդօրոյթ վերջ ու վախճան տալու այդ սարսափներին. կարելի էր թելադրել նրան որ նա ինքն էլ ազգեցիկ նամակներ գրէր Քայզրին, որ իր մօտիկ ազգական է: Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահին, որ իր բարեկամն է և դաշնակիցը, նաև Աւստրիոյ ձերոնափալ կայսրին, հրաւիրելով նրանց նոյնիմաստ դիմումներ անելու Սուլթանին: Միթէ թագաւորները չէ՛ն կարող անձնական նամակներ գրել յանուն և ի նպատ տանջող մարդկութեան, հարցնում է Մր. Տօլ. և նա կարծում է որ Հոռմի քահանայապետին էլ նմանօրինակ դիմամ կարելի էր անել:

Տեսնում է՞ք որ միամիտ ֆոնտաղեօրներ կան և Ամերիկայում...

2. Ռօլին—Ժակմին և Հայաստան:

Յայտնի պերճախօս զրոյ պ. Սըվազլին ընդարձակ մի յօդուած ունի նուիրած Armenia ի սոյն համարում Բէլժիգացի պ. Ժակմինի լիշատակին, որը մի մեծ հայասէր մարդ էր, ներքին գործոց նախարար Բրիւսէլում, ապա լեզալ—խորհրդական Սիամի թագաւորին մօր, և վախճանած իբր 5 տարի առաջ: Այդ տաղանդաւոր Բելժիգացի par excellence իրաւաբանը որ միջազգային հարցերը խօրապէս ուսումնասիրել էր, իր ամբողջ բեղմնաւոր կեանքում և ոչ ոք Եւրոպայի բոլոր առմէնիստների առատ շարքում մինչև այսօր չի կարողացել նրա չափ հայկական խնդրի խորը թափանցել: Նա խորհել, խօսել, գրել և գործել է իբր մի հմուտ պատմագէտ, իբր անաչառ քննադատող, և իբրև անկողնապահ, անկախ մի դատաւոր, և նրա մեծածաւալ, օգտաւէտ գործնէութիւնը հայերի համար արժանի է արձանագրել պատմութեան էջերում: Հաստատելով պրօֆ. Վէտէյքի և այլ ականաւոր օրնագէտների հետ «International laiv Review» ամսաթիւրը նա այնտեղ հետզհետէ հրատարակել է իր ուսումնասիրութիւնների մասին «Մօտ-արեւելեան և Հայկական հարցեր»-ին, մեծ լոյս սփռելով այդ կնճոտ, արիւնտ, գորղեան հանդոյց գարձած խնդրոյն վրայ, որի հետ նա ծանօթացել է 1886 թուականներին և 1887 ին նա հրատարակել է «L'Armenie, les Arméniens et les Kraits», վերնագրով մի ընդարձակ տեսութիւն հայոց վրայ: Նա մի օպտիմիստ էր և հաւատք ունէր որ հայ ազգը այս աշխարհում դեռ մի աջող երջանիկ դեր ունի կատարելու ազգերի ճակատագրի իրականացմանը մէջ:

Եւ օպտիմիզմը մնաց դատարկ օպտիմիզմ...

Սոյն համարում զետեղած է հանգուցեալ այդ հայասէրի մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը «Հայ-

աստանը ընդ դաշնադրութեամբ Փարիզի, 1856 թուին» վերնադրին տակ,

3. «Համիդ և համիդիյներ» Միհր—Սլի.

Այս վերնադրով պ. Շահեն մի աջող ձեռնարկ է անում նորից մի անգամ էլ փաստացի հասկացնելու լսելու ականջ և զգալու սիրտ ունեցողներուն որ Հայաստանում տիրող այդ բոլոր արհրաւիրքին բան և մշտահաս անսպառ աղբիւրը կարմիր Համիդն է եղել անցելում, նա ինքն է այժմ և պիտի լինի միշտ որչափ կեանք և ոյժ ունի: Միհր—Սլին Երևանի նահանգին գաղթած բուրժեբրի ցեղապետն է: 1878 ի Ռուս և թուրքական պատերազմի միջոցին նա արիւնաւեր է սփռում Սվազ (Սերաստիա) ընդարձակ նահանգում, «Կայսերական թոյլատրութեամբ»: Այդ ամենի գազանի գործած հղեռների, սխրագործութեան սոսկալի խժոժութեանց մանրամասնութիւնները 13 հատուածներով պ. Շահեն նկարագրում է: Միհր—Սլին Համիդիյներին ժենէալն է այժմ և ամբողջ Սվազի վեւայէթը ենթարկուած է նրա սուրին և աւերմունքներին: Սակայն ինչ օգուտ հաղար անգամ մերկացրած նման փաստերից: Հին երգեր...

«A. Reminiscence» (vol. 11, № 5. 1906.) յօդուածում Veritas ասում է. կարգալով «Armenia»-ում Պ. Սվազլիի հայկական գործերի մասին հրատարակած յօդուածները, ինքն էլ հաստատում է նրա ասածները, որով մի անգամ ևս պիտի ապացուցուի թէ արիւնաբամ Հայաստանի տանջանքների բուն և իսկական սկզբնական պատճառն է դարձիս յատուկ նեխուած կեսական դիւանագիտութեան և հակամարդկային աշխարհափարութեան աղէտալի գոյութիւնը, որպէս մի ազնիւ ֆրանսիացի ճանապարհորդ վերջերումս մի տեսակցութեան առթիւ ասեց. «Dans toutes les souff-

ances de l'humanité cherchez la bureaucratie et la diplomatie». — մարդկութեան բոլոր տանջանքներին մէջ փնտռեցէք միշտ Բիւրօգրաստիւն և Դիպլոմատիան.

Եւ ուսուցիչ էի Հայաստանի միջլիաւոր հինաւորաց քաղաքում, ասում էր Veritas, երբ 1877—78-ի ուստանկական պատերազմը վերջացաւ և խաղաղութիւնը կնքուեց:

Մեծն Բրիտանիան հանդիսաւորապէս ստանձնած լինելով ներմուծելի բարենորոգմանց զործարարութեան վերահսկողութիւնը հիւպատոսներ նշանակեց այդ թշուառ երկրում արիւնաբամ եղած աղաքնակութեան վիճակը բարեփոխելու զործին ու նպատակին համար, և հարիւրապետ Ե. Գ. — ուղարկուեց Վ. քողաքը տեղական իշխանութեանց հետ զործակցելու այդ մասին:

Երկար Հայ ժողովրդեան քաղաքական դրութիւնը անկողմնապահօրէն քննելուց և վերաստուկելուց յետոյ, հիւպատոսը մի ընդարձակ տեղեկագիր ուղարկեց չորս Սալլաբուրին, եղբակացնելով թէ ըստ կարելոյն անդ տիրապետող ահուկի վիճակը բարուրդելու մի միջոց կար միայն, և այն էր հաստատել ու կազմակերպել անյուսպստեղական միլիցիա քրիստոնեաներից ընդ հսկողութեամբ օտար պետութեանց սպայներէ: Այս անհրաժեշտ միջոցին ձեռնարկելուց յետոյ բոլոր քրդական խժոժութիւնը, հարստահարութիւնը և անօրէնութիւնը, որոնց տակ քրիստոնեայ աղաքնակութիւնը երկար դարերով տառապել ու տանջուել էր, պիտի դատարէին: Սոյն ծրագրի համաձայն հիւպատոսը առաջարկել ու յանձնարարել էր Բրիտանիական կառավարութեան ստիպողական կերպով զործածել իր ամեն զօրաւոր ազդեցութիւնը Սուլթան Համիդի մօտ — զործարարելու այս անհրաժեշտ միջոցը երկրի խաղաղացման համար առանց այլիս յապաղելու, իբր Conditio sine qua non Հայաստանի մէջ

ներմուծելի բարենորոգմանց խոստումը ի կատար հանելու մասին:

Պատմութիւնը կրկնում է շարունակ, և ինչպէս որ 1862-ին թուրքիոյ մեծ նպարգոս հռչակաւոր Ալի բաշան պատասխանեց մի անկեղծ և բարեսիրտ կոտակալին—Պայքէդգին բաշայէն—«Դուք բոլորովին պիտի չհամարձակուիք պետական յովիտիկային մէջ խառնուելու» այսպէս էլ առաջին մինիստրը մեծագոյն

Բրիտանիոյ խստիւ մեղադրեց հաւելբապեր Ե. Գ.-ին Անգլիոյ Պետական լովիտիկային մէջ խառնուած լինելուն համար, նրան յիշեցնելով որ ինքը ուղարկուած էր իբր ներկայացուցիչ Մեծն Բրիտանիոյ և միշտ աչքի տեսչ ունենալու էր Անգլիան շահերը և ոչ եթէ ինչ անելու մասին խորհուրդներ տալու էր պետութեան:

Sapienti sat.

ՊՈՍՏ—ԱՐԿՂ

ՅԲԱՆՍԻԱ. ա. ին—Դուք գրում էք թէ Դաշնակցութիւնը բոյկոտ է հրատարակել «Մուրճի» դէմ: Բացարձակ այդպիսի կարգադրութիւն ինձ անյայտ է, իսկ զրանց բիրօկրատիայի գաղտնի հրահանգների և շրջաբերականների մասին պուցէ գիտեն՝ ձեզ այդ բանը հաղորդողները: Զգիտեմ ուրիշ եմ այդ պարոնները, սակայն եթէ իմ ենթադրածներն են, այո—նրանք մերձաւոր կապեր ունեն այդ ազգային բիրօկրատիայի «բարձր շրջանների» հետ եւ երեւի, ստոյգ գիտեն:

ՍԱՐԻՂԱՄԸՇ. պ. կ. Պ.—Ձեր ծաշակով «ազգային» վէպեր և բանաստեղծութիւններ չենք տպում: Եթէ չէք հաւանում մեր ուղղութիւնը կարող էք ձեր աշխարհայացքին համապատասխան թերթերի, ամսագրների դիմել: Փառք Աստծոյ, այդ կողմից «Հայ ազգը» քախաւոր է... ունի մօտ 80 անուն պարբերական հրատարակութիւններ:

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Լ. Սարգսեան
Իրաւաւէր՝ Վ. Քանանեան

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ի Թ Ի Ն Ն Ե Ր

«ԱՐԵԱՆ ԶԱՅՆԵՐԻ»

Հրատարակիչ Ստեփան Մելիք Սողոմոնեանցը, յայտնում է իզիտութիւն հասարակութեան, որ «Արեան Զայների» № 101-երդ երեսի վերջին տողում, սպրտեւ է մի խոշոր տպագրական սխալ, փոխանակ թուրքասէր ըուլանդցիքի պէտք է լինէր հայրենասէր ըուլանդցիք, Միւնայն ժամանակ խնդրում է զրավաճառներին և գնող անհատներին որ յիշեալ սխալը ուղղելու համար անմիջապէս կտրել № 101 թերթը: (1—1)

ՅԵՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԵԺԵՆՈՐԴԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 Թ.

„ՄՈՒՐՃ“

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՈՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

(Նոր շրջան VI տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ի Ն Ը

Փոստատան	և	Պարսկաստան	տարեկան	10 ռ.	Արաստան	տարեկան	12 ռ.	(32 ֆ.)
			կէս տարին	6 »		կէս տարին	7 »	(18 ֆ.)
			ամսական	90 կ.		ամսական		(3 ֆ.)

Բաժանորդագինը կարելի է վճարել նաև մաս-
մաս(5—5 ռ.), երկրորդ վճարը լիովն է մայիսին: Ծիւղըս-
րոցներում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանողների,
գիւղացիների և քանուղների համար Բաժանորդագինն է
8 րուբլի տարեկան, որ կարելի է վճարել մաս-մաս(4-4) ռ.:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձալճալաձեան փողոց, տ. № 12)

Կայսրութեան այլ տեղերից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ,

въ редакцію журнала «МУРЧЪ».

Արաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ԵԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է ամեն լեղուով: Յայտարա-
րութիւնների համար վճարում են.—1 երես բոնող յայտարարութեան հա-
մար 15 ռ., 1/2 եր. 8., 1/4 եր.—4 ռ., տողատեղ (կորպ.)—40 կ.:

Խմբագիր՝ ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՊՈՍՏ-ԱՐԿԴ

19. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

20. ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ՝ 1 -ին. Ջէյմս Ս'որիէր՝ «ՀԱՋԻ ԲԱՖԱՆ
ԱՆԳԼԻՍՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետյան

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ մանաւանդ բուերք, յասուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտադուրեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւններ սրտակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձեռագրութեան մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Առեւնի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը դանազան հարցումներով գիմոյ անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրոջ՝ կամ պոստային բլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ՅԵՐՈՒՆԵԿԻՈՒՄ Է ԲԵԺԱՆՅՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 Թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան VI տարի)

ԲԱԺԱՆՅՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Փաստագր
ի
հարկման

տարեկան 10 ռ.

կէս տարին 6 »

ամսական 90 կ.

Մատակարար

տարեկան 12 ռ. (32 ֆ.)

կէս տարին 7 » (18 ֆ.)

ամսական (3 ֆ.)

Բաժանորդագիրնը կարելի է վճարել նաև մաս-
մաս(5—5 ռ.), ներկորդ վճարը լինում է մայիսին, ծիս. ղըս-
ըոցնեւում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանողների,
գիւղացիների եւ ըսնողների համար բաժանորդագիրն է
8 րուրլի տարեկան, որ կարելի է վճարել մաս-մաս(4-4) ռ.:

ԲԱԺԱՆՅՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է

ԹԻՖԼԻՍԻՍ — Խմբագրատունը (Հալճաղաճեան փողոց, ա. № 12)

Կայսութեան այլ «եղերից սէտք է դիմել» Тифлисть,

въ редакцію журнала «МУРЧЪ».

Մատակարար՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURCH».

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ քնդունում է ամեն լիզուով: Յայտարա-
րութիւնների համար վճարում են.— 1 երես քոնող յայտարարութեան հա-
մար 15 ռ., 1/2 եր. 8., 1/4 եր.— 4 ռ., տողատեղ (կարգ.)— 40 կ.:

Խմբագիր՝ ԼԵՈՆ ՍԱՐԴՍԵԱՆ